

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Majanduse Instituut

K. Laas

MUUTUSTEST BESTI NSV RAHVASTIKU PAIKNEMISES
JA ASULASTIKUS

Dissertatsioonitöö geograafiateaduste kandidaadi
teadusliku kraadi taotlemiseks.

Teaduslik juhendaja
majandusteaduste doktor professor
B. Uurlanis

Tallinn, 1965

S I S U K O R D

	lk.
Eessõna	1
<u>Sissejuhatus</u>	
1. <u>Metodoloogias</u>	10
2. <u>Looduslik keskkond Eesti NSV-s</u>	20
I <u>Rahvastiku paiknemine kodanlikus Eestis</u>	35
1. <u>Rahvastiku loomulik muutumine</u>	47
2. <u>Rahvastiku mehaaniline muutumine</u>	59
3. <u>Asulastiku areng</u>	68
4. <u>Rahvastiku paiknemise iseloomustus kodanliku diktatuuri lõpul</u>	82
II <u>Muutusi rahvastiku paiknemises Nõukogude Eestis</u>	
A. <u>Nõukogude võimu taaskeskestamine. Suure Isamaa sõja ja saksa okupatsiooni mõju rahvastiku paiknemisele (1940-1945)</u>	104
1. <u>Rahvastiku loomulik muutumine</u>	115
2. <u>Rahvastiku mehaaniline muutumine</u>	118
3. <u>Asulastiku areng</u>	126
4. <u>Rahvastiku paiknemise iseloomustus pärast Eesti NSV territooriumi vabastamist</u>	130
B. <u>Rahvastiku paiknemine Nõukogude Eestis (sõja-järgne periood 1946-1962)</u>	131
1. <u>Rahvaarv, rahvastiku sooline ja vanuseline ning rahvuslik koosseis</u> ..	156
2. <u>Rahvastiku loomulik muutumine</u>	164
3. <u>Rahvastiku mehaaniline muutumine</u> ..	168
4. <u>Asulastiku areng</u>	187
5. <u>Rahvastiku paiknemise iseloomustus seitseaastaku algul</u>	209

	lk.
III <u>Rahvastiku paiknemise seaduspärasused ja faktorid</u>	
<u>Eesti NSV-s</u>	248
1. <u>Seaduspärasused ja tendentsid</u> <u>Besti NSV rahvastiku paiknemises</u>	253
2. <u>Rahvastiku paiknemist mõjutavate</u> <u>faktorite klassifikatsioon ja</u> <u>nende mõju iseloom</u>	263
3. <u>Sotsiaal-majanduslikud faktorid</u>	265
4. <u>Loodusliku keskkonna faktorid</u>	311
5. <u>Rahvastiku paiknemise prognoosi-</u> <u>dest ja ülesanded seotuse ümber-</u> <u>kujundamisel</u>	321
6. <u>Rahvastik ja planeerimine</u>	323
<u>Kokkuvõtte ja ettepanekud</u>	325
Kasutatud kirjandus	331

Eesõna

Vaestavalt NLKP Keskkomitee 1959.a. novembripleenumi otsustele teostatakse NSUKogude Liidus rajooniplaneerimist. Ka Eesti NSV-s on neid töid alustatud. Projekteeerimisinstituut "Eesti Maahitusprojekt" koostab põllumajandusettevõtete perspektiivse paiknemise skeemi, Instituudis "Eesti Projekt" on koostatud põlevkivibasiseini ja Tallinna rajooniplaneerimise alused. Eesti NSV TA Majanduse Instituudis koostati tootlike jõudude arendamise ja paigutamise alused 1960-1980, mis annab teatud aluse kogu vabariiki hõlmava rajooniplaneerimise teostamiseks. Praegu toimub nende tööde edasine täpsustamine. See aga nõuab üksikute täiendavate uurimistööde läbiviimist. Tööstuse ja põllumajanduse kiire kasv vabariigis toob kaasa rahvastiku paiknemise muutumise, seepärast osutub vajalikuks uurida rahvastiku paiknemist. See on vajalik ka kõigi olemasolevate tööjõureservide väljaselgitamiseks ja rakendamiseks, kuna järgneval viisaastakul on meil kasutada piiratud tööjõuresursid.¹

On kerkinud üles vajadus küsitleda ka mõningaid teoreetilisi aspekte rahvastiku paiknemise alalt. Eriti vajalik on näiteks teada, kuidas on kujunenud senine rahvastiku paiknemine, millised tegurid (faktorid) mõjutavad rahvastiku paiknemist, milline on nende vastasti-

¹ Veimer, A. Viie aasta plaani koostamine on Üldrahva-
lik ülesanne. Eesti Kommunist, 1964, 2, lk. 31.

kune seos ja toime jne. Nende küsimuste teadmine võimaldab kõige ratsionaalsemalt ümber kujundada meie asulastikku ning luua kommunistlikule ühiskonnale vastav rahvastiku paiknemine.

NLKP programmis määritletakse järgmised suuna¹ asustuse arenguks: "Kommunismi laiahaardeline ehitamine... kõrvaldab elanikkonna ülearuse kontsentreerumise suurlinnadesse, aitab kaasa linna ja maa vaheliste oluliste erinevuste kaotamisele, ...

Ikka rohkem hakkavad arenema väikesed ja keskmised heakorrestatud linnad, ja see võimaldab elutingimusi parandada ning tervendada.

Kolhoosikülad kujunevad järk-järgult ümber suurteks linnatüüpi asulateks heakorrestatud elamute, kommunaalasutuste, elukondliku teenindamise ettevõtete, kultuuri- ja tervishoiuasutustega."¹

Vajadus antud küsimuse käsitlemiseks ilmneb selgelt, kui selgitame rahvastiku uurimise olukorda vabariigis ja olemasolevaid allikaid (avaldatud ja käsikirjaline materjal).

Küsimuse käsitlemise olukord. Tutvumine Eesti NSV-d käsitleva geograafilise ja majandusteadusliku kirjandusega näitab, et sõjajärgsetel aastatel ei ole meil rahvastiku geograafia-alased probleemid omaette monograafilist käsitlemist leidnud. Kogumikus "Geograafia arengust Eesti NSV-s 1940-1960"² öeldakse: "Vabariigis

¹ Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Programm, Tallinn, 1961, lk. 67, 79, 88.

² Eesti Geograafia Seltsi Publikatsioonid II, Tallinn, 1960, lk. 62.

alustatakse rahvastikugeograafia-alaseid uurimistöid. Siiani on ilmunud V. Tarmisto ülevaade muutuste kohta Eesti NSV rahvastiku ja asulastiku paiknemises."

Viimase kolmekümne aasta jooksul Eesti kohta ilmunud rahvastiku paiknemise alaseid töid võib jagada üldiselt 3 gruppi:

1) demograafilised tööd (rahvastiku paiknemist käsitletakse kõrvalküsimusena) kodanlikus Eestis;

2) üldised geograafilised ja spetsiaalsed asulastiku uurimused kodanlikus Eestis;

3) rahvastikugeograafilised osad üldistes geograafilistes töödes ja spetsiaalsed artiklid rahvastiku probleemidest Nõukogude Eestis.

Esimese grupi tööd / Kuldkepp, M. (27);¹ Madisson, H. (33); Tomberg, A. (66, 67, 69); Uprus, V. (77); Rahvastikuprobleem Eestis (50); Talundite kujunemine Eestis (63) / ei ammenda meid huvitavat küsimust juba eesoes asjaoluga, et nad on ilmunud enne kodanliku perioodi lõppu. Vastavad autorid lähenevad nii rahvastiku paiknemise kui ka tema loomuliku muutumise küsimustele kodanlikelt klassipositsioonidelt. Paiknemise küsimused on neis töödes kõrvalprobleemiks.

Teise grupi töödes / Ant, E. (5); Boustedt, O. (6); Kant, E. (16, 17, 18); Kents, J. (24); Pärna, K. (47) / on palju hinnatavat materjali rahvastiku ja asulastiku kohta. Arvestades asjaoluga, et rahvastikuküsimusi vaadeldakse põhiliselt kuni 1934. aastani, asumine

¹ Järjekorra number kirjanduse loetelus.

Eestis, millised seaduspärasused selles protsessis esinevad ning millised faktorid mõjutavad rahvastiku paiknemist. Eraldi püütakse hinnata rahvastiku loomuliku ja mehaanilise muutumise mõju rahvastiku paiknemise kujunemisele ning jälgida asulastiku arengut. Rahvastiku paiknemist analüüsitakse tihedas seoses tootlike jõudude arengu ja paiknemisega.

Leitud seaduspärasusi ja tendentse kasutatakse perspektiivse rahvastiku paiknemise prognoosimisel, samuti tehakse nende alusel ettepanekuid tootmise paigutamise, asulate väljaahitamise ja teistes küsimustes.

Uurimus ei sea endale eesmärgiks anda konkreetseid soovitusi, vaid just peamisi suundi ja printsiipe, mida saavad kasutada plaani- ja projekteerimisametused. Tõselt leitud soovitusi saab laiendada ka kogu Balti majandusrajoonile, sest Läti ja Leedu rahvastiku paiknemises on palju ühist meie vabariigiga.

Tõselt hõlmab põhiosas ajavahemiku 1934.a. kuni 1962.a. Selline ulatus on tingitud rahvaloenduste teostamise ajast 1934.a. ja 1959.a. Üldistused tehakse kodanliku diktatuuri lõpuaastate kohta. Ainult erandjuhtudel käsitletakse ka varasemat perioodi. Territoriaalselt piirdub uurimus Eesti NSV-ga.

Kasutatud trükised. Lisaks varemnimetatud kirjallikele allikatele, kus esines mitmeid arvulisi näitajaid, kasutas autor 1934.a. rahvaloenduse avaldatud materjale,¹ ajakirjas "Eesti Statistika" (ES) avaldatud jooksvaid

¹ II Rahvaloendus Eestis (edapidi II RE), vihikud 1-4, Tallinn 1934-1937.

andmeid rahvaarvu, elanikkonna loomuliku muutumise, linnade rahvaarvu ja migratsiooni kohta, 1941.a. elanikkonnale üldregistreerimise kokkuvõtteid,¹ samuti okupatsioonivõimude poolt avaldatud andmeid loomuliku muutumise kohta.² Nimetatud trükistes avaldatud materjalide objektiivsuse kontrollimiseks ei olnud autoril võimalust. Sõjajärgse perioodi kohta on kasutatud statistilisi kogumikke³ ning 1959.a. rahvaloenduse kokkuvõtet.⁴ Lisaks neile on kasutatud kirjanduslikke allikaid vabariigi looduse, majanduse ja ajaloo kohta. Viimastest võiks eraldi märkida A. Veimeri töö,⁵ üldlülidulist statistilist kogumikku⁶ jt. Tööd raskendas majandusajalooliste probleemide läbitõõtamatus antud ajajärgu kohta.

Materjalide kogumine. Lisaks trükitud materjalidele on kasutatud arvukalt käsikirjalisi, arhiivi- ja aruandelisi materjale. Neid võib rühmitada järgmiselt:

- 1) keskasutuste aruanded ja arhiivimaterjal, mis asub Tallinnas ja
- 2) andmed rajoonides ning külanõukogudes.

Tallinnas koguti materjale Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riiklikus Keskarhiivis (ORRKA), Põllumajanduse Ministeeriumis, Instituudis

¹ Statistische Monatshefte (edaspidi SM), 1942, 1/2.

² Statistische Berichte für das Ostland (edaspidi SBO), 1944, 1/4.

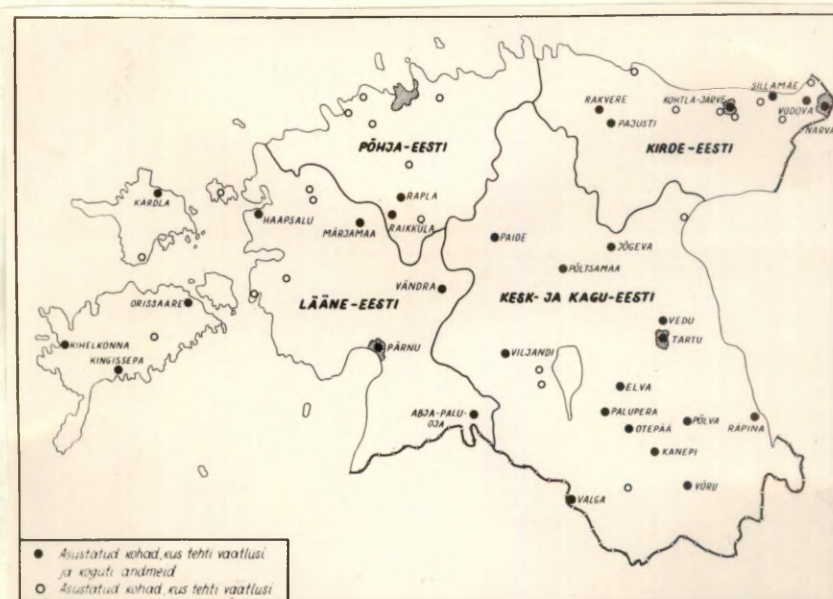
³ Nõukogude Eesti saavutusi 20 aasta jooksul. Tallinn 1960; Eesti NSV rahvamajandus, Tallinn 1957.

⁴ Итоги всеобщей переписи населения 1959 года эстонская ССР. МХХІХХХХ (edaspidi lühend.ИВ), М., 1962.

⁵ Веимер, А. Комплексное развитие и специализация промышленности эстонского экономического административного района, Таллин 1961.

⁶ Народное хозяйство СССР в 1961 году. М. 1962.

"Eesti Maarehitusprojekt", TA Majanduse Instituudi jm. Andmete kogumiseks kohtadel ning vaatluste tegemiseks käis autor ajavahemikul 1961-1963 26 linnas ja alevis ning 12 asustatud kohas maal (vt. skeem 1).

1. Andmete kogumise ja vaatluakohad.

Kohapeal koguti andmeid rahvastiku tööalade, elamu-ehituse, asustatud kohtade rahvaarvu ning asulate arenguvõimaluste kohta. Üksikasjaliselt uuriti rahvastiku paiknemist Tartu rajooni "Tuleviku" kolhoosis, Palupera, Kanepi ja Orissaare asulates ning Rapla rajoonis. Vaatluskohad valiti nii, et oleksid haaratud vabariigi erinevad osad ja asulad.

Materjalide läbitöötamine. Kogutud arvuline materjal koondati tabelitesse ning selle alusel koostati diagrammid ning kartogrammide. Seaduspärasuste ja tendentside selgitamiseks kasutati vabariigisisest regionaalset võrdlust ning võrdlemist NSVL keskmise ning Balti

majandusrajooniga. Võrdlemisi keeruliseks probleemiks oli rahvaarvu dünaamika uurimine regionaalses lüikes, kuna administratiivsed ühikud on muutunud. Nii muutusid 1934.a. rahvaloenduse andmed valdade lüikes seoses valdade reformiga võrreldamatuks 1941.a. üldregistreerimise andmetega. 1934.a. ja ka 1941.a. andmeid ei ole võimalik võrrelda 1959.a. loenduse andmetega, kuna 1950.a. loodi maarajoonid ning nende piire on korduvalt muudetud. Analoogilised raskused esinesid ka asustatud kohtade elanike arvu võrdlemisel, kuna nende piire on laiendatud.

Autor jagas 1946.a. algul kehtinud administratiivsed ühikud 4 gruppi (Kirde-Eesti, Põhja-Eesti, Lääne-Eesti ja Kesk- ning Kagu-Eesti). Samadesse piiridesse viidi ka kodanliku Eesti (1934. ja 1940.) ja 1959.a. rahvaloenduse andmed. Nii tekkis võimalus võrrelda rahvaarvu, rahvastiku soolist, vanuselist ja rahvuslikku struktuuri 1934.a. kuni 1959.a. ka vabariigi osade lüikes. Lähtumine 1946.a. kehtinud ühikutest oli tingitud asjaolust, et nii saadi kõige otstarbekamalt kasutada ka okupatsiooniajast pärinevaid katkendlikke andmeid, kuna ajavahemikul 1940-1946 maakondade ja valdade piirid jäid üldiselt muutumatuks. Kasutatavate territoriaalsete üksuste (regioonide) piirid on esitatud skeemil 1. Kirde-Eestisse kuulus Virumaa (enne 18. I 1945.a. avaldatud andmetest on lahutatud ^{Raja} Paja, Piiri ja Kose valla andmed^x); Põhja-Eestisse kuulus Harjumaa ja Tallinn; Lääne-

^x Kui andmed valdade lüikes puudusid, siis ei olnud neid võimalik eraldada. Samuti ei olnud võimalik eraldada Narva linnast praeguse Ivangorodi andmeid.

-Eestisse Läänemaa, Pärnumaa ja Saaremaa; Kesk- ja Kagu-
-Eestisse kuulus Järvamaa, Tartumaa, Viljandimaa, Valgamaa ja Võrumaa (enne 18.I 1945.a. avaldatud andmetele lisati varem Petseri maakonda kuulunud Mõe, Meremõe, Saatsse ja Järvesuu valla andmed⁷).

Juhul kui ei ole kasutatud mingit konkreetset rajoneerimist, iseloomustatakse ka rahvastiku paiknemist nimetatud nelja vabariigi osa (regiooni) kaupa.

Töö peamised osad. Dissertatsioonitöö koosneb sissejuhatusest, 3 peatükist ning kokkuvõttest. Esimeses peatükis käsitletakse rahvastiku paiknemist kodanlikus Eestis; teises peatükis vaadeldakse muutusi rahvastiku paiknemises ja asustuses ^{Nõukogude Eestis} ~~Suure Isamaasõja ja järgnenud sotsialismi ülesehitamise perioodil~~ ning hinnatakse rahvastiku paiknemist lähtudes 1959.a. rahvaloendusest. Peatükk jaguneb 2-ks suuremaks alaosaks (eraldi vaadeldakse Suurt Isamaasõda ning sellele järgnenud perioodi). Kolmandas peatükis tehakse kokkuvõtte rahvastiku paiknemises toimunud muutustest (1934-1962), antakse ülevaade rahvastiku paiknemist mõjutavatest faktoritest ning esitatakse prognoose rahvastiku paiknemise kohta ja käsitletakse rahvastiku osa tootmise planeerimisel.

x x x

Käesoleva töö teostamisel pörkas autor kokku mitmesuguste metoodiliste ja tehniliste raskustega. Palju abi nende ületamisel sain kaastöötajatelt Eesti NSV TA Majanduse Instituudis ja Tartu Riikliku Ülikooli Geograafia kateedri õppejõududelt. Avaldan kõigile, kes mind aitavad, siirast tänu.

Sissejuhatus

1. Metodoloogias

Enne kui asume rahvastiku paiknemise käsitlemisele kodanlikus ja Nõukogude Eesti, osutub vajalikuks esitada tähtsamaid metodoloogilisi seisukohti ning põhimõtteid. Ka osutub vajalikuks iseloomustada lühidalt vabariigi ^{looduslikku} ~~geograafilist~~ keskkonda. Selline käsitlus võiks luua vajaliku aluse järgnevate probleemide lahendamiseks.

Rahvastiku paiknemise käsitlemisest nõukogude majandusgeograafilises ja majanduslikus kirjanduses. Tutvumine erialase kirjandusega näitab, et peale üldiste rahvastiku käsitlevate osade regionaalsetes tšudes esineb Nõukogude Liidu rahvastikualases uurimistöös 2 peamist aspekti. Ühed uurijad näevad peamist eesmärki asulastiku, teised aga tšhõu uurimises. J. Sauskin ütleb, et "kompleksne rahvastiku uurimine senini puudub".¹

Asutuse küsimusi on põhjalikult uurinud V. Pokšisevski,² kes viimasel ajal on kujunenud üheks kesksemaks rahvastikugeograafiks. On uuritud üksikesjaliselt ka linnasid (V. Davidovits³) ja maasulaid (S. Kovaljov⁴).

1 Скуцкий, В.Г. География населения и смежные науки. Материалы 1. Междуправительственного совещания по географии населения, ~~edaspidi~~ М 1 М, вып. 1, М.-Л. 1961, lk. 82.

2 Покшишевский, В.В. География населения и ее задачи. Известия АН, географическая серия, 1962, 4; Покшишевский, В.В. Населенные пункты - местные центры и проблемы их сочинения, об. 56, 1962. Вопросы географии/ edaspidi В.Г./

3 Давидович, В.Г. О закономерностях и тенденциях городского расселения в СССР. М 1 М, вып. 1, М.-Л. 1961; Давидович, В.Г. О типологии расселения в крупных городах и поселках СССР. В.Г. об. 38, 1956. j. t.

4 Ковалев, С.А. Проблемы советской географии сельского расселения. М 1 М, вып. 1, М.-Л. 1961; Ковалев, С.А. Вопросы терминологии в географическом изучении сельского расселения. В.Г., об. 14, 1949, j. t. Ковалев, С.А. Географическое изучение сельского расселения. М. 1960.

Enamus nõukogude geograafe on seisukohal, et rahvastiku paiknemine oleneb tootmise iseloomust ja paiknemisest. Asustuse arengut määravad ühiskondlikud seaduspärasused (B. Semevski¹). V. Davidovitsi järgi on olemas isegi seadus asustuse vastavusest tootmisviisile ja pealisehitusele. Looduslike tingimuste otsene mõju avaldub enamike autorite arvates vaid asula koha valikul, tavaliselt on ta vahendatud tootmise kaudu. Mainitud autorid pööravad peatähelepanu kas üksikule asulale või asulate süsteemile. On läbi uuritud asulastiku klassifitseerimise alused. Asustuse arengut määravatest faktoritest on enam tähelepanu pööratud majandusgeograafilisele asendile, funktsioonile, tihedusettevõtete suurusle, majanduse territoriaalsele organisatsioonile ja rahvuslikele traditsioonidele. Viidetakse, et elanike arv asulas oleneb tema funktsioonist (V. Davidovits, S. Kovaljov).

Teised geograafid (J. Sauskin, A. Kolotievski, B. Horev, V. Anutsin) lähenevad rahvastiku küsimustele mõnevõrra laiemalt ja veidi teisest aspektist. Nad peavad vajalikuks põhjalikult uurida ajaloolist arengut, looduslike tingimusi. Iga ajalooline tootmisviis omab erilised rahvastiku arengu, taastootmise ja paiknemise seaduspärasused.² Tihedus ja rahvastiku paiknemise iseloom on seotud looduslike tingimuste iseärasustega.³

- ¹ Семецкий, В. К. Вопросы теории экономической географии. Л. 1964, 1 к. 10.
- ² Колотиевский, А. М. О некоторых теоретических вопросах советской географии населения, Тезисы докладов совещания по географии населения Прибалтийских союзных республик и Белоруссии /ТНБ/, Рига 1961, 1 к. 3.
- ³ Хорев, Б. С. Очерк географии населения и населенных пунктов Горьковской области. В. Г., сб. 56, 1962, 1 к. 111.

J. Saubkin pooldab rahvastiku kompleksset uurimist.¹ Te-
da toetab V. Anutšin väites, et ei ole õige olukord, kus
tööjõudu uuriksid ökonomistid, tööjõu paiknemist aga ma-
jandusgeograafid.² Siiski on geograafide töös peatõhe-
lepanu olnud asustusel, migratsioonil on uurinud ainult
üksikud autorid (V. Pokišševski). G. Nevelštein on aga
kõnitlenud ka rahvastiku paiknemise olenevust tema meha-
nilisest ja loomulikust muutumisest.³

Arvestamata üksikuid erandeid, kajastuvad geograafi-
de poolt teostatud uurimuste põhilised seisukohad I rah-
vastikugeograafia alase nõupidamise resolutsioonis. Seal
on peamiste seaduspärasustena märgitud:⁴ asustuse vasta-
vus ühiskondlikule tootmisviisile ja pealiskhitusele,
rahvastiku tootmisharulise struktuuri sõltuvus rahvama-
janduse harulistest proportsioonidest, loodusliku kesk-
konna vahendatud (tootmise kaudu) mõju asustusele, ter-
ritoriaalse tööjaotuse tähtis osa asustatud kohtade areng-
us ja paiknemises, majandusgeograafilise asendi suur
tähtsus asustatud kohtade arengus, asustuse vormide vaat-
lemine ajaloolisest aspektist.

Rahvastiku paiknemist käsitlevad majandusteadlased
ühenevad küsimusele tööjõu taastootmise ja ratsionaalse
kasutamise seisukohalt.⁵ Palju uurimusi on tehtud rah-

~~Сaubкин, В. Г. География населения и смежные науки. М 1 М, вып. 1, М.-Л. 1961.~~

2 Анучин, В. А. Теоретические проблемы географии. М. 1960, кн. 199.

3 Невельштейн, Г. С. Территориальные различия естественного дви-
жения населения СССР. М 1 М, вып. 2, М.-Л. 1961, кн. 1.

4 Резолюция первого междуведомственного научного совещания по
географии населения. Л. 1962, кн. 2, 3.

5 Особенности и факторы размещения отраслей народного хозяйства
СССР. Отв. ред. Зейгин, Я. М., М. 1960; Сонин, М. Я. Воспроизводство ра-
бочей силы и баланс труда. М. 1959; Валентей, Д. И. Проблемы народо-
населения. М. 1961; Методологические вопросы экономической гео-
графии. М. 1962; Москвин, Д. Д. Влияние различных факторов, опреде-
ляющих уровень жизни, на размещение трудовых ресурсов. Проблемы
размещения производительных сил. М. 1960; Немчинов, В. С. Теорети-

vastiku rakendatuse ja migratsiooni küsimustes. Rahvastiku paiknemise küsimusi vaadeldakse koos tootlike jõudude paiknemisega, kusjuures põhjalikult käsitletakse rahvastiku paiknemise mõju tootmise paiknemisele. Sageli käsitletakse rahvastiku paiknemist seoses tema taastootmisega, lähtudes rahvastikuseadustest (D. Valentei). Migratsiooni põhjustena on analüüsitud tšõviljakust (D. Valentei), elutingimuste kompleksi (D. Moskvin), erinevusi loomulikus iibes (V. Nemtsinov).

Mitmeid huvitavaid seisukohti on esitatud ka demograafide ja sotsioloogide tšõdes (A. Bojarski, B. Smulevits, E. Pletnov).¹

Majandusteadlaste ja demograafide peamisi seisukohti võib summeerida järgmiselt. Rahvastiku liikumine peegeldub tšõjõu dünaamikas (Sonin) ja tema jagunemine majandusrajoonide vahel on tihedas sõltuvuses nende arengu ja looduslik-geograafiliste tingimustega. Rahvastiku ratsionaalne kasutamine eeldab tšõjõu majanduslikult põhjendatud ümberjaotamist nii majandusrajoonide kui ka tootmisharude vahel. Rahvastiku paiknemine mõjutab tootmise paiknemist: 1) materiaalsete ja kultuuriliste nõudmistega ja 2) võimalustega tootmise arendamiseks.

~~Väidetakse, et migratsiooni küsimusi saab lahendada~~
~~челные вопросы, рационального размещения производительных~~
сил. От социализма к коммунизму. М.1962.

1 Смудеевич, Б.Я. Критика буржуазных теории и политики народонаселения. М.1959; Плетнев, Э.П. Международная миграция рабочей силы. М.1962; Перевенцев, В. Вопросы территориального перераспределения; ~~Валентей, Д.И. Вопросы трудовых ресурсов.~~ Вопросы экономики/edaspidi ВЭ/, 1962, 5.; Валентей, Д.И. О строительстве городов в процессе перехода к коммунизму. ВЭ, 1960, 4; Боярский, А.Я., Шумерин, П.П. Демографическая статистика. М.1955.

lähitudes rahvastikuseadustest. Kapitalistlikus ühiskonnas esinenud suhtelise ülerahvastuse, kui migratsiooni liikumapaneva jõu asemele tuli sotsialistlikus ühiskonnas plaanipärane kaadrite jaotamine (Smulevits, E. Plotnjov).^{B.} Individuaalset migratsiooni mõjutavad peale majanduse veel demograafilised ja etnograafilised faktorid (Pereventsev).^{V.} Suhteliselt püsivamad on kohapeal sündinud kaadrid (Sonin).^{M.} Autori arvates mõnevõrra laiemalt ja ka sügavamalt käsitleb rahvastiku paiknemist D. Valentei. Ta väidab, et "rahvastiku ja tootmise paiknemise planeerimisel lähtub ühiskond looduslikest tingimustest ja sotsiaalmajanduslikest seaduspärasustest, kuid samuti ka asustuse paiknemise printsiipidest ja faktoritest ning selle iseloomust".¹

On läbiuuritud rahvastiku paiknemise seaduspärasused NSUKogude Liidus. Nendeks on:² 1) tšõjõu plaanipärane jaotamine ja ümberjaotamine majandusrajoonide ja liiduvabariikide vahel, 2) rahvaarvu suhteliselt kiire kasv idarajoonides, 3) suhteliselt kiirem linnarahvastiku kasv kõigis rajoonides, mis on maa industrialiseerimise ja põllumajanduse mehhaniseerimise tulemuseks, 4) tšõtajate materiaalsete elutingimuste parandamine, linnade ja külade ilme muutumine.

Tšõs kasutatud metodoloogia. Kõigist eeltoodud seaduspärasustest ja metodoloogilistest põhialustest lähtub ka käesoleva tšõ autor. Arvestades aga Eesti NSV rahvas-

¹ Валентей, Д.М. О строительстве городов в процессе перехода к коммунизму, lk. 133.

²

Особенности и факторы, lk. 661.

tiku käsitlese olukorda ja materjali iseloomu, ei seata siinkohal eesmärgiks mingit kitsast aspekti (asulastik või tšüüüd), vaid püütakse anda rahvastiku paiknemise kompleksne iseloomustus.

Autor käsitleb rahvastiku paiknemist ühelt poolt kui tema loomuliku ja mehaanilise muutumise resultaati, teiselt poolt kui asulastiku (asustuse) arengut. Kogu rahvastiku paiknemist vaadeldakse tihedas seoses tootmise arengu ja paiknemisega.

Marksistlik nõukogude teadus on seisukohal, et Ühiskonna arengus on määravaks materiaalse hüvede tootmisviis. Vastavalt tootlike jõudude arengutasemele ja tootmisviisile kujuneb tootlike jõudude paiknemine. Looduslikud tingimused kiirendavad või aeglustavad tootlike jõudude arengut. Teatad, kindla Ühiskondliku formatiooni raames nad põhjustavad suuri erinevusi tootmise paiknemises. Ka rahvastik on ajalooline nähtus. K. Marx on tõestanud, et ei ole olemas üldist rahvastikuseadust. Rahvastiku taastootmine ja tema paiknemine omab igal Ühiskonna arengu etapil omad iseärasused ja seaduspärasused.

Lähtudes nendest üldistest printsiipidest, on koostatud käesolevas tšüüü kasutatav metodoloogia ja metoodika. Rahvastiku paiknemine on erinev kapitalistlikus ja sotsialistlikus Ühiskonnas. Seepärast tuleb seda ka eraldi analüüsida ning tema ratsionaalsust hinnata erinevatelt seisukohtadelt. Rahvastiku paiknemises toimunud muutuste analüüsimisel tuleb peamine tähelepanu pöörata tootmisele ja teistele sotsiaal-majanduslikele te-

guritele ning alles teises järjekorras vaadelda loodusliku keskkonna mõju.

Arvestades rahvastiku kui uurimisobjekti väga keerukat iseloomu (siin põimuvad nii ühiskondlikud kui ka bioloogilised seaduspärasused), oli küsimuse käsitlemisel vajalik lisaks eeltoodud põhilistele ajaloolise materialismi printsiipidele arvestada ka teisi seaduspärasusi ja kategooriaid. Võtame näiteks rahvastiku suhete tootmise paiknemised. Väga ilmekalt kirjutab V. Pokšisevski: "rahvastik on eelkõige tootmise subjekt. Kuid samaaegselt rahvastik moodustab ühiskondliku tarbimise ~~pooluse~~".¹ Seepärast on tema side tootmisega kahekordne, mida tuleb paiknemise analüüsil alati arvestada.

Sama keeruline on ka rahvastiku paiknemise mõiste teoreetiline käsitus. Rahvastiku paiknemine kui abstraktne mõiste omab konkreetse väljenduse asulastiku näol. Käsitledes rahvastiku paiknemise ja asulastiku vahekor-
da on meil tegemist sisu ja vormi dialektilise vahekorraga.

Konkreetselt piiritletud territooriumil muutub rahvastiku paiknemine vastavalt sellele, milline on tema loomuliku ja mehhaanilise iibe summa igas konkreetses punktis. Teiselt poolt võib rahvastiku paiknemise muutmist jälgida ka kui asulastiku muutmist.

Rahvastiku taastootmine (mille komplekseks näitajaks on loomulik iive) oleneb sotsiaalmajanduslikest kui ka bioloogilistest teguritest. ~~Kõik need on ühiskond-~~

¹ Покшишевский, В.В. Предмет, состояние и задачи географии населения. М 1 М, вып. 1, М.-Л. 1961, лр. 1, 2.

~~likud seadused~~. Põlvkondade vaheldus võib olla kiire või aeglane, olenevalt sündimusest ja eluea pikkusest. Marksistlik teadus on seisukohal, et rahvastiku taastootmise iseloom on sõltuv tootmisviisist. Erinevatel klassidel ja kihtidel võivad esineda erinevused nii sündimuses kui ka suremuses.

Rahvastiku mehhaaniline muutumine (üldiselt tuntud kui migratsioon või ränne) on täielikult sõltuv sotsiaalmajanduslikest teguritest. Khesolevas tšSSs eraldatakse kolme mehhaanilise muutumise vormi: 1) ülepiiri liikumine (migratsioon kitsamas mõttes), 2) urbanisatsioon (linnadesse siirdumine) ja 3) territoriaalne ümberpaigutamine vabariigi siseselt (Ühest asustatud kohast teise). Migratsiooni alaliigiks on tšSSjõu migratsioon. Kapitalistlikus Ühiskonnas on migratsioon valdavalt stiihiline, sotsialistlikus Ühiskonnas aga mõjutatakse teda majanduse üldise planeerimise kaudu. Eristatakse ka ajutise iseloomuga migratsiooni, mis võib olla perioodiline (koolivaheaeg, puhkus) kui ka aperioidiline. Rahvastiku mehhaanilise muutumise näitajate hulka kuuluvad veel mobiilsus ja paigastumus. Neist esimene iseloomustab, milline osa teatud territooriumi elanikkonnast on valmis uude elukohta ümber asuma, teine aga näitab, milline osa ümberasunuist jääb teatud aja möödudes kohale.

Asulastik kui rahvastiku paiknemise konkreetne vorm koosneb asustatud kohtade kogumist. Asulastiku algelemendiks rahvastiku seisukohalt on leibkond. Viimase eluase (talu, pere, korter) ongi kas iseseisvaks asustatud kohaks (üksikpereline asustus) või asula elemendiks.

(kui asulastiku algühikud)

Administratiivselt jagunevad asustatud kohad linnalisteks (alev, linn) ja maalisteks (asund, alevik, küla, pere, talu).^x Asustatud kohti võib jaotada veel rahvastiku tüübi, suuruse, projekteerimise iseloomu, tekkeaja, omavaheliste seoste ja seisukohtadelt. Loomulikult, kui me räägime asulastikust (asustatud kohtade süsteemist), siis me mõtleme siin eelkõige tema välist, materiaalselt ilmet. Asulastik on inimeste poolt loodud ja ta kajastab tootlike jõudude arengataset ning tootmissuhteid. On seaduspärane, et asulastik jätab oma arengus maha tootlike jõudude arengust. Asulastiku arengusuuna määrab valitsev tootmisviis, tema konkreetsed vormid kujunevad aga vastavalt loodusliku keskkonna ja rahvastiku tootmistevõime iseloomustele.

Tõelane rahvastik (lahutatud invaliidid ja juurde liidetud töötavad alaealised ja pensionärid) moodustab tööjõu. Tööjõud on see osa rahvastikust, mis kuulub otseselt tootlike jõudude koosseisu. Tööjõu kaudu on rahvastik mõjutatud tootmise paiknemisest. Sotsialistlikus ühiskonnas on rahvastikuseaduse üheks nõudeks tööjõu ratsionaalne kasutamine. Tööjõudu iseloomustab tootmise paigutamise seisukohalt kvaliteet ja mobiilsus. Tootmise ja rahvastiku paiknemises tekkivate disproportsioonide üheks lahendamise teeks on tööjõu ümberpaigutamine. Sotsialistlikus ühiskonnas, kus tootmise areng toimub plaani-

^x Seoses terminoloogia väljatöötamisega esineb meil mõnel sõnal kaks tähendust. Nii omab linn ühelt poolt tähenduse kui asustatud koht millel on linna õigus, teiselt poolt kui linnade ja alevite üldmõiste. Ka sõna asula omab 2 tähendust. Ühelt poolt on ta kompaktse asustatud koha üldmõiste, teiselt poolt linnaõigust mitte omav, külast suurem asustatud koht. Autor soovib viimasel juhul kasutada sõna asund.

päraselt ja kus noor kaader suunatakse tööle organiseeritult, on need disproportsioonid välditavad.

Olles tutvunud peamiste rahvastiku paiknemise mõistete ja seaduspärasustega, jääb üle veel lühidalt selgitada, milliste näitajatega iseloomustada rahvastiku paiknemist, kuidas seda hinnata ning kuidas määrata rahvastiku paiknemise muutumist. Rahvastiku paiknemise näitajateks on tihedas (elanike arv territooriumi ühikul), jagunemine linna ja maarahvastikuks, asustatud koha keskmine suurus, nende tihedus ja paiknemise iseloom. Rahvastiku paiknemist võib hinnata väga mitmest seisukohast. Levinumaks kriteeriumiks on hindamine tööjõu kasutamise, tootmise perspektiivse paigutamise, ühiskondliku tööviljakuse, elanike heaolu jm. seisukohtadelt. Muutusi rahvastiku paiknemises on võimalik näidata territoriaalsete üksuste või asustatud kohtade rahvaarvu muutumise, rahvastiku tiheduse muutumise, linna ja maarahvastiku omavahelise suhte muutumise jm. aspektidest.

Rahvastiku paiknemise muutumine oleneb muutustest tootlike jõudude arengus ja tootmissuhetes. Ühe tootmisviisi tingimustes oleneb ta eelkõige muutustest tootmise paigutuses. Loodusliku keskkonna mõju avaldub enamikel juhtudel tootmise kaudu. Kuid kõiki iseärasusi ja muutusi ei saa sellega seletada. On veel rida tegureid, mis ühel või teisel teel mõjutavad paiknemist (kas loomuliku muutumise, migratsiooni või asulastiku kaudu). Käsitleme käesolevas töös neid kui sotsiaal-majanduslikke tegureid, lisaks tootmise ja loodusliku keskkonna faktoritele.

Rahvastiku paiknemise optimaalsuse hindamisel on

peamisteks kriteeriumideks tööjõu rakendatuse aste, elanikkonna teenindamise tase, ühiskondlik tööviljakus jm. Kapitalistlikus ühiskonnas ei saa olla optimaalsed rahvastiku paiknemist, kuna tootmise paiknemine on ebaühtlane ja esineb pidevalt suhteline ülerahvastus. Sotsialistlikus ühiskonnas on võimalik taotleda optimaalsed paiknemist.

Vastavalt metodoloogiale on tšSS ülesehitus järgmine. Eraldi analüüsitakse rahvastiku paiknemist kodanlikus ja nõukogude Eestis. Analüüs algab tootmise paiknemises ja ühiskondlik-politilises pealisehituses toimunud muutuste selgitamisega. Järgnevalt selgitatakse, millisel määral muutus rahvastiku paiknemise loomuliku ja millisel määral mehhaanilise muutumise arvel. Järgneb asustuse arengu analüüs ning rahvastiku paiknemise kompleksne iseloomustus. Kolmandas peatükis selgitatakse millised sotsiaal- ja majanduslikud tegurid on mõjutanud üleminek kapitalismilt sotsialismile. Samas analüüsitakse üksikute faktorite mõju rahvastiku paiknemisele (alustades sotsiaal-majanduslikest ja lõpetades loodusliku keskkonna faktoritega).

2. Looduslik keskkond Eesti NSV-s

Rannikuline asend. Eesti NSV loodusliku keskkonna üheks iseloomulikeks on rannikuline asend. Eesti NSV asub Ida-Euroopa tasandiku lõunaosas. Ta koosneb Soome ja Riia lahe vahelisest poolsaarekujulisest mandriosaast ja saartest. Saarte pindala moodustab 9% vabariigi pindalast

Bestis on rannajoone pikkus ligikaudu 3400 km. Arvestades territooriumi väikest ulatust (45 215,5 km²), näeme, et mere mõju meie tootlike jõudude arengule on suur. Lähtudes mere mõju ulatusest, võime vabariigi territooriumi jagada rannikuks ja sisemaaks.

Meie rannik on tugevasti lõhestatud ja moodustab arvukaid lahti, millest paljud oma sügavuselt ja tuule eest varjatud asendiga on sobivad sadamateks. Kõige enam on liigestatud looderannik, kus asuvad meie sügavamad sadamad Tallinn ja Paldiski. Liigestatud rannik etendab tähtsat osa tootlike jõudude arengus varasematel arenguaastatel.¹ Meretranspordi arengut pidurdavaks asjaoluks on tema sesoonsus, sest enamik meie sadamaid külmub kinni. Erakordselt külmadel talvedel võib kogu Läänemeri kattuda kinnisjääga, soojadel talvedel aga jäähtub vaid osa Väinamerest, Soome lahe idaosa ja Riia lahe kirdeosa. Kõige varasemat jää tekkimist on märgatud oktoobri 15-pul, kõige hilisemat kadumist juuni algul.²

Peale transpordi on rannikuline asend soodne kalapüügiks ja laevaehituseks. Varem olid laevaehituskohtadena tuntud Kihelkonna ja Hähkemeeste. Khesoleval ajal ehitatakse kalapaate ja sportlaevu Tallinnas, laevu remonditakse aga Tallinnas ja Loksal.

Ühenduse pidamine saartega toimub laeva- ja lennuteel. Külmadel talvedel saab ühendust pidada ka jääda mööda. Selline kulukas ja ebaregulaarne ühendus on teatud takistuseks tootlike jõudude arengule saartel.

¹ Nõmmik, S. Eesti NSV territooriumi geograafiline asend ja administratiivne jaotus. Tartu, 1961, lk. 6.

² Eesti NSV agrokliimaatiline teatmik. Tallinn, 1962, lk. 77.

Reljeef. Eesti NSV kuulub tasandikuliste alade hulka. Vabariigi keskmine absoluutne kõrgus on 50 meetrit. Ligi kaks kolmandikku tema pindalast asub 50 kuni 100 m merepinnast kõrgemal ning sinult 1/10 kogu territooriumist kerkib üle 100 m samakõrgusjoone.¹ Üle saja meetri kõrgusega alasid peetakse meil kõrgustikeks ja neid on 4: Haanja, Otepää, Pandivere ja Sakala. Selle kõrguse ületab ka rida vooreid, moodustades Vooremaa. Vastavalt kõrgusele jaguneb Eesti Kõrg- ja Madal-Eestiks. Kõrg-Eesti moodustab 1/3 vabariigi territooriumist.

Suur osa vabariigist on tasane levamaa. Vabariigi põhjaosas lõikub sellesse siluri glint. Vabariigi kesk- ja lõunaosas esineb lainjas põhimoreenmaastik. Kõrgustikel esineb kupleid ja kühme. Viimaseid on eriti arvukalt Otepää ja Haanja kõrgustikul. Vooremaal esinevad pikliku kujuga pinnavormid. Lisaks nendele on Eestis veel ürgorge (vabariigi lõunaosas), vallseljakuid, luitteid ja sandureid. Eesti NSV-s eraldatakse 4 pinnavormide valdkonda:²

1) Lääne-Eesti saarte ja Peipsi-äärse Eesti kitsaste seljakutega nõrgalt lainjas tasandike valdkond.

2) Kesk-Eesti voorte valdkond.

3) Lõuna-Eesti ürgorgudest lõhestatud lainjate lavakõrgendike ja moreenkühmustike valdkond.

4) Kagu-Eesti moreenküngaste valdkond.

¹ Rägastik, R. Eesti NSV füüsilise geograafia. Tallinn, 1946, lk. 7.

² Lillemaa, A. Eesti NSV nullastik. Tallinn, 1958, lk. 6.

Kõrgus merepinnast ei mõjuta meil tootmist. See mõju on põllumajanduses seotud sellega, et kõrgustikel on põllumaa protsent kõrgem ning need ei kannata liigniiskuse all.

Pinnamoest võib öelda, et põllumajanduslikuks tootmiseks teeb takistusi vahelduv, kupliline reljeef ja et sellest oleneb ka majandi suurus ja kuju. Tasase reljeefiga aladel võivad esineda suuremad majandid. Madalikel võib tasane pinnamood takistada дренаazi, mis ilmneb Pärnu madalikul.

Maavarad. Arvestades kaasaegset tootlike jõudude taset, on meie vabariigi kõige tähtsamaks maavaraks põlevkivi (kukersiit). Tootmisvõrseid põlevkivikihte leidub Narva ja Rakvere vahel 2500 km² suurusel maaalal.¹ Tänu põlevkivile on tekkinud Kirde-Eestis täiesti uus tööstuskompleks, kuhu kuuluvad kaevandused, karjäärid ja põlevkivitöötlemise ettevõtted ning soojuselektrija elektrijaamad.

Teiseks kasutatavaks energeetiliseks maavaraks on turvas. Turbavarud Eesti NSV-s on rikkalikud, kuna soode ja rabade all on 13% vabariigi maismaast. Turbavarusid on suhteliselt rohkem Lääne- ja Kesk-Eestis.

Kullaltki tähtsaks maavaraks on fosforiit, mille tootmisvõrseid maardlaid leidub mitmes kohas vabariigi põhjarannikul (Maardus, Aseris, Sakas, Narva lühistel). Aseri ja Saka fosforiidimaardlad sisaldavad 133,3 milj. tonni maaki, mis moodustab 64,4% vabariigi uuritud fos-

¹ Rägastik, R. op. cit., lk. 17.

foriidivarudest.¹ Aseris on fosforiidisisaldus sama suur kui Maardus.

Omaette suure maavarade grupi moodustavad ehitusmaterjalid. Nende tähtsus on eriti kasvanud seoses suurejoonelise ehitustööga. Seda gruppi võib paigutada lubjakivi, dolomiidi, mergli, savi, liiva ja kruusa. Paemurrud esinevad peamiselt vabariigi põhjaosas ja saartel (Vasalemma, Tamsalu, Tallinn, Kaarna, Jaagurahu, Kalana). Lubjatehased asuvad Tamsalus, Rakkes ja Vasalemmas. Lubjakivi võib lugeda ka keemiliseks tooraineks, eriti puhas on ta Jaagurahas ja Vasalemmas.

Sinisevi leiukohad asuvad vabariigi põhjaosas (Tallinn, Loksa, Aseri), viirsavid paiknevad suhteliselt ühtlaselt. Savide baasil on tekkinud arvukalt tellistehaseid. Nimetame neist suuremaid Tallinnas, Loksal, Aseris, Kiidjärvel, Ilmatsalus, Kingissepas, Võrus, Raplas, Sindis, Otepääs jn. Kõhsoleval ajal on seoses ehituse industrialiseerimisega vajadus telliste järele vähenenud. Seetõttu on paljud tellistehased suletud. Aseris toodetakse drenaažtorusid, mitmed endised tellistehased toodavad keraamilisi esemeid.

Liiva ja kruusa varud paiknevad suhteliselt ühtlaselt. Kruus on seotud peamiselt vallseljakute, otsmoreenide ja vooretega. Ta leiab kõrvuti pakillustikuga kasutamist teedeehituses. Liiva tähtsus on kasvanud seoses silikaattelliste tootmisega. Vastav tehase asub Tallinnas, Mõnnikul. Kvartsi liiva kasutatakse silikaltsiidi

¹ Mürisepp, K. Kirde-Eesti maavarade kasutamise probleem. Teaduslik nõupidamine Kirde-Eesti majanduse kompleksse arendamise küsimustes, Tallinn, 1962 (teesid), lk. 7.

tootmiseks. Eestis leidub sobivat liiva ka klassi tootmiseks - varud paiknevad Piusa jõe ääres ja Toris. Meie klaasitööstused (Tallinnas, Järvakandis ja Meleskies) ei asu aga varude läheduses.

Teistest maavaradest võib nimetada veel diatomeemakilti põhjarannikul, ookrit, püriiti, järvekriti, glaukonitliiva ja diatomiti. Neid aga tööstuslikult suuremal hulgal ei toodeta. Kasutamist leiab aga mere-muda, mida saadakse peamiselt Haapsalu ja Kingissepa piirkonnas. See oli üheks põhjuseks kuurortide tekkimisel Haapsalus ja Kingissepas, mis on soodustanud nende linnade kasvu.

Jõesed, järved ja põhjavesi. Eesti NSV^V veed jagunevad kolme vesikonda - Soome lahe, Liivi lahe ja Väinamere ning Peipsi-Pihkva vesikond. Võib arvata, et kuni raudteede ehitamiseni selline jagunemine andis põhjuse suurema linna arenguks (Narva, Pärnu ja Tartu). Kõige tihedam jõgede võrk on Riia lahe vesikonnas, kõige hõredam aga Peipsi-Pihkva järve vesikonnas. Jõgedest on laevatatavad kogu ulatuses Suur-Emajõgi ning Narva (kahe osas). Alamjooksul on laevatatav Pärnu jõgi, Väike-Emajõgi ja Ahja. Soome lahte suubuvad jõed omavad glindi piirkonnas jugasid. Paljude jõgede lang on aga nii väike, et ei luba teostada melioratsioonitöid. Tuleb arvestada ka seda, et suurveega esineb meie jõgedel üleujutusid. Eestis on viie suuremat üleujutuspiirkonda:¹ 1) Kasari jõe kesk- ja alamjooks, 2) Riisaküla üleujutuspiirkond

¹ Eesti NSV agroklimaatiline teatmik, lk. 74.

Halliste, Raudna, Kõpu, Navesti ja Lemmõõ alam- ja kesk-
jooksul, 3) Väike-Emajõe kesk- ja alamjooks ning Võrts-
järve kaldad, 4) Suur-Emajõe luht, 5) Peipsi-Pihkva jär-
ve madalkalda-alad ja saared. Üldse on uloujutatavaid
alasiid 2,5% vabariigi maismaast.

Eesti NSV-s on järvede all 5% pindalast. Kõige ti-
hedamalt asub järvi Otepää ja Haanja kõrgustikul ning
Põhja-Eesti lavamaal Rakvere ja Tallinna vahel. Kõige
järvevaesem on aga Pärnu madalik. Suhteliselt suuremad
järved on Vooremaal. Vabariigi majanduses omavad suure-
mat tähtsust Peipsi-Pihkva ja Võrtsjärv.

Põhjaveid leidub meil kõikjal. Veerikkamad allikad
asuvad Pandivere kõrgustiku nõlvadel. Kasari jõe piir-
konnas, samuti ka Võru-Kubijas põhjaveid fontaneerivad.

Meie eiseveid on leidnud mitmesugust majanduslikku
kasutamist. Üheks vanemaks on liiklusfunktsioon. Paljud
jõed leidsid kasutamist ka palgiparvetamiseks. Kõesole-
val ajal on meie jõed kaotanud oma endise tähtsuse liik-
lusteena. Nii kasutatakse praegu isegi Peipsit, Narva
veehoidlat, Võrtsjärve, Viljandi järve, Tamulat ning
Emajõe peamiselt ekskursionideks või veeopordi harras-
tamiseks.

Peipsi-Pihkva basseini ja Võrtsjärvi omavad teatud
tähtsust ka kalanduses. Mitmed asulad on nende kaldale
tekinud kaluriküladena. Peipsi rannikul levivad kaluri-
külad Mustveest Värskani. Võrtsjärve kaldal on kaluri-
külana tekinud Pikasilla. Seoses kalavarude vähenemisega
on vastavate asulate areng pidurdunud.

Jõed on kasutamist leidnud ka energiaallikaina. Nii

asub Narval Kreenholmi Manufaktuur ja Narva hüdroelektrijaam. Pärnu jõe vett kasutab Sindis asuv tekstiilitööstus. Seoses elektrienergia vähesusega rajati jõgedele sõjajärgsetel aastatel rida väikseid elektrijaamu (Tudu, Vaimastvere, Saesaare, Leevaku, Kunda). Kuna elektrienergia omahind neis kujuneb kõrgeks, siis nad järk-järgult konserveeritakse. Seega näeme, et väheneb ka meie jõgede kasutamine energiaallikaina. Edaspidi jääb töötama vaid Narva hüdroelektrijaam. Paljud varem ehitatud jahu- ja saeveskid ning villavabrikud on üle viidud elektrienergiale. Tulevikus võiks kasutamist leida veel Ommuti karestikud Narva jõel.

Samal ajal on kasvamas jõgede ja järvede tähtsus veega varustamisel. Nii rajati Kohila ja Rõpina paberiring Kehra tselluloosivabrik jõe äärde. Eriti on kasvanud vajadus vee järele tööstuses viimastel aastatel. Nhitke on Balti soojuselektrijaama koha valikul lähtunud võimalusest saada vett Narva veehoidlast. Veehoidlast jõujaamani on rajatud 2 kanalit. Suurel hulgal vajab vett ka Maardu Keemiakombinaat. Kui kodanlikus Eestis kasutati joogiveena põhjavett (erandiks oli vaid Tallinn, mis kasutas Ülemiste järve vett), siis nüüd, seoses linnade kiire kasvuga ei jätku enam põhjaveest. Nii kasutatakse Narvas veehoidla vett. Tallinna veeresursaside suurendamiseks kasutatakse Pirita jõe vett. Seega näeme, et meie sisevete osatähtsus on suurenenud eriti veevarustuses. Kohati hakkavad veevarud limiteerima asulate kasvu. Joogivee saamisel esineb defitsiit Pärnus, 1963.a. suvel? kutsuti elanikkonda üles piirama veetarvidust ning sule-

ti üks saunadest. H. Velner ütleb, et eriti raskeks kujuneb Tallinna, Tartu, Pärnu ning põlevkivibasseini veevajaduse kindlustamine. Tööstuse veevajadust tuleb katta põhiliselt lahtiste veekogude, sealhulgas ka merevee (Tallinn) baasil.¹

Mullastik, metsad ja sood. Kuna metsade ja soode paiknemine on seotud mullastikuliste erinevustega, vaatleme neid koos.

Vaatamata territooriumi väiksusele on Eesti NSV mullastik võrdlemisi mitmekesine. Tähtsamaks mullatüüpideks on Lõuna-Eestis leetmullad ja Põhja-Eestis kamar-karbonaatmullad. Nende kõrval on üle kogu territooriumi levinud soostunud ja soomullad, kuna jõgede lammides asetsevad lammi- ehk alluviaalmullad.² Mullastikulised erinevused on sõltuvad pinnamoest ja vetevõrgust. Kasari ja Pärnu jõgikonnas on kohati kuni 80% põllumaid kamar-gleimuldadel.³ Tavaliselt neil muldadel põlde ei ole.

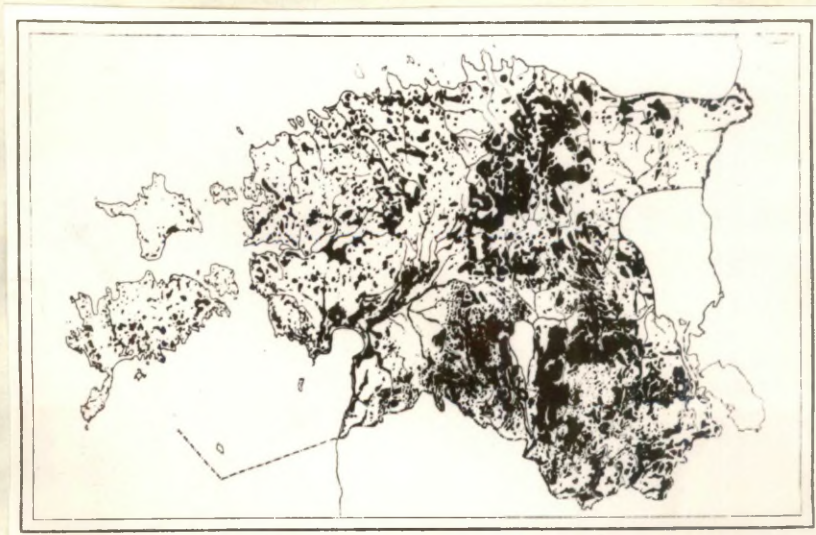
Olenevalt reljeefist ja vetevõrgust on kõlvikute suurus ja struktuur piirkonniti erinev. R. Kask kirjutab: Kesk-Eestis domineerivad suured ja soodsa reljeefiga põllumassiivid. Tingimused põllutööde mehhaniseerimiseks on võrdlemisi head ja tööjõudlus suur. Otepää ja Haanja kõrgustik on tugevasti künkliku reljeefiga. Põllumaad paiknevad järskudel kuplitel ja kühmude nõlvadel ning on pindalalt väikesed. Lääne-Eestis, Pärnu ja Kasari jõe

¹ Velner, H. Veemajanduse probleemidest Eesti NSV-s. Rakendusgeograafilise nõupidamise teesid. Tallinn 1961, lk. 14.

² Lillems, A. Eesti NSV mullastik, lk. 35.

³ Lillems, A. Eesti NSV mullastikukaart. Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1959. Tallinn 1960, lk. 71.

basseinis tükeldavad põllumaid kraavid ja keskmine põllutüki suurus on kohati ainult 0,5 ha.¹ Põllumaade levikust annab ülevaate joonis 2. Võrreldes Põhja- ja Lääne-See-

2. Põllumaade levik Eesti NSV-s.
(L. Laasimeri andmetel)

tiga on Kesk- ja Kagu-Eestis põllumaad ligi poole rohkem.

Kõlvikute suurus ja struktuur ei mõjutanud oluliselt põllumajanduslikku väiketootmist. Võib märkida vaid, et võrdse rahvastiku tiheduse juures sattusid nende piirkondade elanikud, kus põllumaa protsent oli väike, raskustesse tootmise arendamisel. Selleks, et peret toita, pidi nende külvipinnas olema suurem toiduteraviljade erikaal võrreldes suurema põlluprotsendiga piirkondadega. Tulemuseks oli kapitalismi madalam arengutase neis piirkondades, kuna kaubatoodang oli väike.

¹ Kesk, R. Põllumajanduslike maade hindamise küsimusi. Eesti Kommunist, 1962, 11, lk. 33.

Suurtootmise tingimustes loob kõlvikute struktuuri erinevuse loodusliku aluse põllumajanduse spetsialiseerimisele. Suuremaid majandeid on võimalik luua tasasema reljeefiga aladele. Seal, kus põllumaa protsent on suur, võiksid majandi tootmisüksused olla väiksemad. Juhul kui tahame saada võrdse kultuurpinnaga majandeid kõlvikute praeguse struktuuri juures, osutub majandi suurus Kagu-Eestiga (100) võrreldes järgmiseks: Lääne-Eesti 190, Põhja-Eesti 180 ja Kirde-Eesti 130.

Arvestades meie põllumajanduslikuks tootmiseks sobivate mullaressursside piiratust, tuleks silmas pidada, et vastavaid territooriume ei kasutataks mittepõllumajanduslikuks otstarbeks. Tööpilded loetmullad (mis on toitainetevaesed, põuakartlikud ja tuuleerosiooni-ohtlikud) võiksid leida kasutamist pubkepsikade rajamiseks. Suhteliselt halvema mullastikuga alasid on mõnikord otstarbekas kasutada uute kolhoosiasulate ehituskohaks.

Metsade pindala on pidevalt vähenenud. Metsed on jäänud peamiselt põllunduseks ebasobivatel muldadel ja nad moodustavad 31% vabariigi pindalast.¹ Suuremad metsamaasüüvid asuvad Pärnu madalikul, Alutagusel, samuti Loksa ja Veriera Umbruses. Metsa töötlemine ja eksport on soodustanud mitme asula, sealhulgas ka Pärnu linna kasvu. Metsamaterjali transpordi otstarbel ehitati Mustvee-Sonda ja Riiselja-Ikla raudtee. Khesoleval ajal omab metsaveos teatud tähtsust veel Mõisaküla-Pärnu raudtee.

Eraldi tuleb rääkida meie linnade haljasvööndi metsa-

dest. Suurtes linnades esineb tolm, õhk saastub. Õhu loomulikult puhastajaks on taimestik, mets. Varem piir-
dus haljastus linnades vaid parkide rajamisega. Enamikus
suuremates linnades on ulatuslikud pargid (Tallinnas -
Kadriorg, Lindamägi; Tartus - Toomemägi, Karlova park).
Linnasiseest haljastust jHNB aga paljudes linnades väheks.
Andmed näitavad, et ühiskasutatavaid haljasalaseid tuleb
meie linnades keskmiselt inimese kohta 82,3 m². Üksiku-
tes linnades on seda aga tunduvalt vähem, Narvas - 15,6,
Valgas 9,8 m².¹

Meie suuremate linnade Umber on loomisel haljasvööndid. Nendes piirkondades esinev mets on võetud kaitse alla ning toimub väheviljakate alade metsastamine. Aegamööda tekivad linnu Umbritsevad park-metsade vöötmad, mis kujunevad linnarahvale pühapäevasteke väljasõidukoh-
tadeks.

Kliima. Eesti NSV kuulub parasvöötme põhjapoolsesse ossa. Meie kliima on üleminekuline mandriliselt mere-
lisele. Kõige kõrgem aasta keskmine temperatuur (6,0) esi-
neb Vilsandil, kõige madalam aga Narva Jõesuus (4,5).²
Kõige soojem kuu on juuli (16,0-17,6). Lõuna-Eestis al-
gab kevad tavaliselt üks nädal varem kui Põhja-Eestis.
Sademeterikkamaks alaks on Pandivere kõrgustik ja Edela-
-Eesti, vasemaks saared. Sademeterikkamad kuud on mere-
äärsetes paikades august, september ja oktoober, sisemaal
aga juuli, august ja september. Lumekatte paksus on kõi-
ge suurem Kõrg-Eestis.

¹ Rahva HÄäl, 1963, 19. aprill.

² RÄgastik, R. Eesti NSV, lk. 22.

Läänes on pilvisust vähem kui vabariigi idaosas. Sealjuures on kõige vähem pilves ilma juunis ja juulis. 50% päikesepaistest on maist augustini.¹ Valitsevaks tuuleks on Eestis läänetuul.

Meil on selgelt välja kujunenud kõik neli aastaega. See loob teatud rütmi kogu vabariigi majanduslikku ja kultuuriellu ning sellest on tingitud ka sempoonsus töötaja kasutamises. Aastaaegade pikkused ei ole kogu vabariigis ühtlased. Suvi on kõige pikem (95 päeva) Lääne-Eestis. Talv on kõige pikem (110 päeva) Kagu-Eestis.²

Eesti NSV-s on kliimatilised eeldused puhkuseks ja terviseparandamiseks suvekuudel. On võimalik võtta õhu- ja päikesevanne, kütta suplemas. Konkreetsete suvituspai- kade valikul kerkivad esikohale mikroklimaatilised tingi- mused. Nii sobivad supluseks enam varjatud madalaveeli- sed ning liivase põhjaga lahed, samuti mineraalse põhja- ga järved. Mikroklimaatilisi tingimusi täiendavad mitme- kesise mikroreljeefiga luited ning männimets. Ravi seis- kohalt on tähtis meremuda olemasolu.

Kohtades, kus vastavad tingimused on olemas, kuju- nevad suvitus- ja puhkerajoonid.

Vabariigi loodusliku keskkonna regionaalne iseloo- mustus. Eesti NSV füüsilis-geograafiline rajoneerimine on teostatud B. Varepi poolt.³ Ta on eristanud 5 erinevat

¹ Eesti NSV agrokliimaatiline teatmik, lk. 7.

² Sealsamas, lk. 8

³ Вареп, Э. Физико-географическое /Ландшафтное/ районирование Эстонской ССР. Латвийский Государственный Университет им. П.Стучка. Ученые записки № XXXV11. Рига, 1962.

piirkonda. Kuna meie poolt kasutatavad administratiivsete üksuste grupid ei lähe kokku eraldatud füüsilis-geograafiliste rajoonidega, siis faktilise rahvastiku paiknemise materjali edasise analüüsi huvides, ma siinkohal ka viimaseid ei kasuta. Iseloomustame lühidalt nelja vabariigi territoriaalse osa (regiooni) looduslike tingimusi.

Kirde-Eesti (E. Varepi piirkondadest kuulub alla Põhja-Eesti piirkonna idaosa ja osa Eesti veelahkme piirkonnast) omab rannikulise asendi, jäädes Peipsi järve ja Soome lahe vahele. Vastavalt reljeefi iseärasustele on tema lääneosa kõrgem ja põllurikkam; idasse jääb soostunud, väheviljakas metsarikas ala (Alutaguse). Regioon on loodusvaradega hästi varustatud. Siin asus Narva juga, mis koondas endasse üle poole vabariigi hüdroenergia varudest. Kirde-Eestisse jäävad tervikuna ka põlevkivivarud. Liivane mererand koos teiste vajalike komponentidega loob eelduse koorordinaajanduseks.

Kodanliku korra tingimustes leidis Narva vee-energia vaid osalist kasutamist, põlevkivikaevandamine sai õige hoo alles perioodi lõpul. Enam kasutamist leidsid Alutaguse metsavarud. Kõhsoleval ajal leiavad regiooni loodusrikkused laialdast kasutamist.

Põhja-Eesti (E. Varepi piirkondadest kuulub alla Põhja-Eesti piirkonna lääneosa) on looduslikud tingimused õhukese mullastiku tõttu väheseoodsad. Tallinna ümbritsevad paesed ja liivased, kohati soostunud alad. Paremaid põllumaid esineb vaid lõunaosas (Rapla ümbrus). Peale soodsate sadamakohtade (Tallinn, Lohsa, Paldiski) ja

kalavarude võib maavaradest nimetada paekivi, savi, fosforiiti. Ka siinsed veeresursid on tähtsad nii elanikkonna kui ka tööstuslike vajaduste rahuldamiseks. Sarnaselt Kirde-Eestile esineb ka Põhja-Eesti jõgedel jugasid.

Lääne-Eesti (E.Varepi järgi Lääne-Eesti madalikkude piirkond) moodustab ligi kolmandiku vabariigi territooriumist. Loodusrikkusi on aga siin vähem. Mullad on enamuses väheviljakad ja liigniisked, loodusvaradest tähtsamad mets, turvas, kalad ja roog. Regioon on juba kapitalismi arenemise algperioodist alates eemale jäänud tähtsamatest tööstuspiirkondadest ja liiklusteedest. Asendit on halvendanud ka jagunemine mandrika ja saarteks. Samal ajal olid meri ja jõed piirkonda ühendavateks lülideks ning nende tähtsus majanduses suur.

Kesk- ja Ragu-Eesti (E.Varepi piirkondades kuuluvad siia Lõuna-Eesti ja Järvede-äärne piirkond tervikuna ning veelahkme piirkond osaliselt) on vabariigi suurim ja ka looduslikelt tingimustest kõige mitmekesisem piirkond. Siin levivad vabariigi viljakamad põllualad (Vooremaa, Otepää kõrgustiku nõlvad ja Sakala kõrgustik), samal ajal esineb ka suuri soostunud ning hõredasti asustatud alasid (Võrtsjärve nõo põhjaosa, Emajõe suudmeala). Tänu viljakale mullastikule asub siin Eesti peamine viljaait. Põllumajanduse keskmine tase ületab vabariigi teised piirkonnad. Peipsi rannikul ja Võrtsjärve ääres täiendab põllundust kalapüük. Jõed leidsid kasutamist metsaparvetamisel ja vesiveskite käivitamisel. Loodusvaradelt on piirkond vaene. Kasutamist leidsid peale vee-energia veel savi, turvas ja põhjaosas lubjakivi.

I Rahvastiku paiknemine kodanlikus Eestis

Kodanliku Eesti Ühiskondlik-politiline olukord ja tootlike jõudude areng on juba leidnud Üksikasjalist teaduslikku iseloomustamist.¹ Esitame siinkohal vaid mõningad andmed, mis osutuvad vajalikuks rahvastiku paiknemise küsimuste selgitamisel. Peamised arvulised andmed on koondatud tabelisse 1.

Kodanlik Eesti oli kapitalistlik riik. Ta oli tihedas sõltuvuses kapitalistlikust maailmasüsteemist kui tervikust ja tema majandus tegi läbi kõik kapitalismi tabanud võnked. Eriti suurt mõju avaldas Eesti majandusele 1929.-1933.a. majanduskriis, millal suurtootuse toodang langes 32,4%.² Khesolevas tšss vaadeldav periood hõlmab kriisile järgnenud ajutise tõusu, Teise maailmasõja ettevalmistamise aastad ning sõja alguse. Selles olukorras ilmnes mitmete tšsstusharude (põlevkivitšsstus jt.) suhteliselt kiire areng. Kaasnenud tšssvõimaluste suurenemine ja tšsspuuduse vähenemine mõjutasid positiivselt ka rahvastiku taastootmist ja põhjustasid muutusi tema paiknemises. Alanud Teise maailmasõja tšttu elanikkond Eestis vähenes, kuna lahkusid 1939.a. lõpul siin elanud sakslased.

Kodanlik Eesti oli põllumajanduslik maa. Põllumajanduse ja tšsstuse toodangu vahekord oli 2:1, tšstajate

¹ Vt. näit. Sepra, O. Kodanliku Eesti tšsstus imperialismi süsteemis. Nõukogude Eesti majandus 1940-1960. Tallinn, 1960; Bõrner, A. op. cit., jt.

² Eesti NSV ajalugu. Tallinn, 1957, lk. 467.

Tootlike jõudude arengutase ja regionaalsed erinevused kodanlikus
Eestis¹

1	Kirde-Eesti		Põhja-Eesti		Lääne-Eesti		Kesk- ja Kagu-Eesti		Vabariik kokku
	2	%-des	4	%-des	6	%-des	8	%-des	10
Territoorium tuh. km ² -tes	6851	15,1	5753	12,6	12597	27,6	20443	44,7	45644
Põllumaa protsent talundite maast		34,2		25,7		25,0		47,6	35,0
Talundite maa tuh. ha-des	366,5		415,8		896,8		1354,7		3050,8
Talundite arv tuh.	16,6	12,7	15,9	12,2	35,5	27,1	62,5	48,0	130,5
Elanikke talundites tuh.	71,1		67,4		154,5		281,9		574,9
Talundi keskmine suurus ha-des	22		26		25		21		23
Väikeste talundite (kuni 5ha) osatähtsus talundite arvus %-des		9,8		12,7		13,6		18,5	14,0
Tööstusettevõtete arv kokku	400		920		674		1599		3593
Suur- ja kesktööstusettevõtte arv	111	10,9	462	45,3	116	11,4	330	32,4	1019
Töötajaid suur- ja kesktöös- tuses	9900		21775		3821		6150		41546
S.h. maal	4226		2088		710		1363		8387
Tööstusettevõtete keskmine töötajate arv	89		47		33		19		41
Elanike arv 1934.a. tuh.	137	12,9	243	22,9	220	20,7	460	43,5	1069,6
- " - 1940.a. "	137	13	249	24	213	20	453	42	1059,3
Elanike arv linnades 1934.a. tuh.	39,1		154,7		36,4		114,8		345,1
- " - " 1940.a. tuh.	38,3		164,0		38,2		117,6		358,1
Linnarahvastiku % 1934.a.		28,5		63,6		16,6		25,0	32,5
Linna keskmine suurus 1934.a.	9800		38600		5200		6700		10500
Elanike arv maal 1934.a. tuh.	98,3		88,5		183,2		345,4		715,5
- " - " 1940.a. "	98,2		85,0		175,2		335,8		694,2
Rahvastiku tihedus 1km ²	20		42		18		22		24
Maarahvastiku " "	15		16		15		17		15
Elanikke maal 1 km ² põllumaa kohta	82		84		82		55		67
Rahvastiku rahvuslik koosseis %-des:									
eestlased		87,0		90,0		95,0		93,0	92,0
venelased		10,6		4,0		0,7		5,1	4,5
sakslased		0,9		3,1		0,9		1,1	1,5
rootslased		0,9		0,7		2,5		0,0	0,7
lätlased		0,1		0,3		0,3		0,5	0,4
Rahvastiku sotsiaalne koosseis %-des:									
peremehed palgalistega		8,4		7,7		11,1		14,4	10,8
peremehed oma perekonnaliikme- tega		41,4		19,3		50,2		36,6	38,3
peremehed, üksikud		7,1		8,4		6,6		8,2	7,4
töelised		31,1		40,9		22,8		29,0	29,4
Rahvastiku vanuseline koosseis %-des:									
lapsed ja noorukid (0-14)		24,6		19,0		24,5		23,8	
keskealised (15-59)		62,0		69,0		60,5		61,6	
vanad (60-)		13,4		12,0		15,0		14,5	
Naisi 100 mehe kohta	110		119		116		113		111
Rahvastiku tööaline koosseis %-des:									
põllumajandus		56,9		30,9		72,5		65,6	58,0
tööstus		22,3		29,2		11,4		14,4	18,2
kaubandus		3,8		10,1		2,7		4,2	5,1
transport ja side		2,8		6,4		2,7		2,5	3,5
Käsitöeliste arv linnades	1641		7302		1721		6163		16827
Käsitöeliste % linnarahvas- tikust		4,2		4,7		4,7		5,4	4,9
Töötajate arv põllumaj. tuh.	56,0		53,8		121,8		229,7		461,3
S.h. palgalised tuh.	6,2		6,9		12,3		36,0		61,4

¹ Tabeli koostamisel kasutati: III põllumajandusloendus 1939 (edaspidi III P), vihk I. 1940; I Majandusloendus Eesti (edaspidi I ME), Tööstus, vihk I, Tallinn, 1939, lk. 10-17; II RE, vihk II, lk. 1, 2, 47, 48; II RE, vihk I, lk. 1-13; II RE, vihk III, lk. 34, 35, 38-79; Majandusteate: 1940, 35, lk. 544-546; ORRKA, p. 40, nim. 1, s. 2227, 2228, 2231, 2235, 2236 ja 2237; f. R-10 nim. 1, s. 494, l. 2.

vahekorid aga 4,5:1.¹ Nii põllumajanduses kui ka tööstuses valitsemis eesmärgid. Riiginõukogu Valitsusele kuuluvad kümnekond majapidamist suurusega 100 - 1000 ha ja ligikaudu sama arv majandeid oli välja renditud.² 1936.a. kuulus riigile 1,8% tööstusettevõttest ja neis töötas 6,5% töötajate üldarvust.³

Väiketootmislik põllumajandus oli vähe mehhaniseeritud ja töövõime oli siin madal. Tööstus oli seosne ja maal esines varjatud suhteline ülerahvastus. Põllutööstusest vaba tööstus leidis rakendamist kalapüügil, metsanduses ja ehituses. Põllukultuuride saagikusest ja loomade produktiivsusest oli Eesti keskmisel tasemel. Mõningat edu saavutati ka maaparanduse ja tueretuse alal.

Tööstuse struktuuris oli esikohal tekstiili- ja toidusinetööstus. Metallitööstuses töötas 1936.a. vaid 11,5% töötajate arvust.⁴ Kodanliku perioodi lõpul näitas suuremat tõusutendentsi ainult põlevkivitööstus. Tootmine kaevandustes toimus käesitsi.

Elanikkonna elukondlik teenindamine toimus kodanlikus Eestis käsitöölise poolt. Juuksurite, kingseppade, rätseppade, fotograafide jt. tööstus oli tavaliselt üks elutubadest. Nende "õrid" asusid ka väljaspool linnu, alevikes, raudteejaamades ja isegi küllades. Osa rätseppade käis perest peresse.

¹ II RE v. IV, lk. 41.

² Ojamaa, V., Rubel, P. Riiginõukogu. Tallinn, 1939, lk.26.

³ I RE, v.I, lk. 28.

⁴ Seelsamas, lk. 24.

Rahvastiku analüüsimisel on vajalik märkida veel kahte kodanlikule Eestile iseloomulikku nähtust. Nendeks on tootmise killustatus ja rahvastiku klassistruktuuri omapära.

Kodanlik Eesti sai tsaaririigilt pärandiks kõrge kontsentratsiooniga tööstuse. Seda ei suudetud aga vähendada. Killustumine jätkus ka vaadeldaval ajajärgul. Kuigi Narvas ja Tallinnas suured tekstiilitööstused töötasid osalise koormusega, rajati teistes linnades uusi. Tootmise killustatuse tulemusena kujunes 1936.a. tööstusettevõtete keskmiseks suuruseks 12,7 töötajat.¹ Kesk- ja suur- tööstusettevõtete keskmine suurus oli 41 töötajat (vt. tabel 1). Eriti killustatud oli puidu- ja toiduainete tööstus. Nagu A. Veimer näitab, oli kodanlus huvitatud tööstuse killustatusest.² Sellega püüti takistada proletariaadi koondumist. Sama huvi teenis ka 1938.a. linna-reform, mis jättis linnalise asula õigustest ilma Kohtla-Järve, Kiviõli ja mitmed teised.

Põllumajanduses sai killustatus alguse kodanlikust maareformist. Hiljem toimus väikeste uudismaatalude rajamine. 1939.a. oli talundi keskmiseks suuruseks 23 ha. 14% talunditest olid vähem kui 5 ha suured. Pilt väike- tootmisest kodanlikus Eestis täieneb veelgi, kui märgime, et 1936.a. oli siin 21 510 käsitööliset.³ Ligikaudu iga kahekümnes linnaelanik tegeles käsitööga.

¹ I ME v. I, lk. 10-17 andmetel.

² Veimer, A. op. cit., lk. 57.

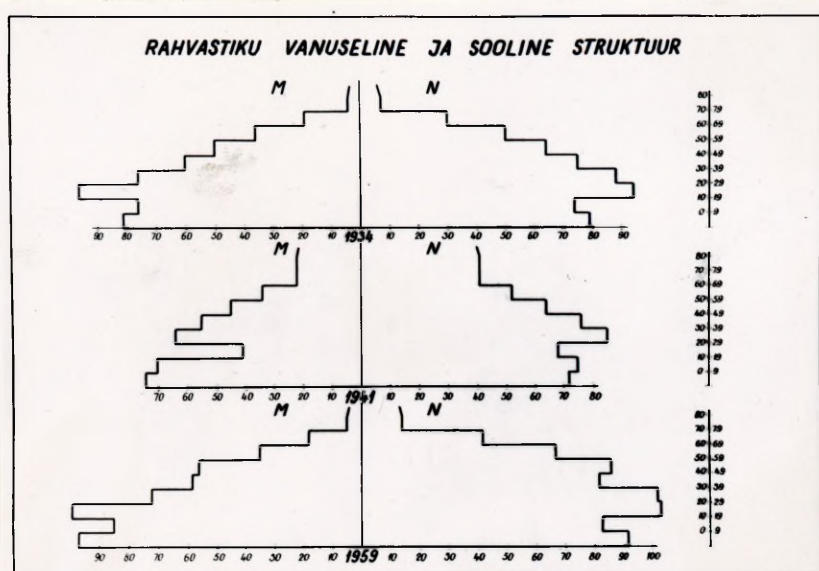
³ Arvutuse aluseks: I ME, Käsitööstus, vihk II.

Rahvastiku klassikoosseisu omapära oligi tingitud suures osas tootmise killustatusest. Andmed rahvastiku sotsiaalsest jagunemisest on esitatud tabelis 1 vastavalt kodanliku statistika jaotusele. Tehes ligikaudsed ümbergrupeerimised, ilmneb, et kapitalistid ja suurmaapidajad moodustasid 10,8% rahvastikust, väiketootjad (kõsitöölised, keskmik- ja kehviktalupidajad) 45,9% ning töölised 34,0%. Ülejäänud 9,3% hulka kuulusid intelligents, teenistujad ja vabakutselised.

Kodanlikus Eestis valitsev ühiskondlik-poliitiline olukord ja tootlike jõudude areng vajutas oma pitseri ka rahvastiku taastootmisele ja asustusele. Rahvastiku liive oli väga aeglane (ajavahemikul 1934-1939 1,25% aastas). 1939.a. lõpust peale, seoses sakslaste lahkumisega, algab vähenemine. Elanike arv saavutab madalseisu nõukogude korra taaskoostamise eel - 1940.a. suvel elas kaasaegsetes piirides 1051,3 tuh. elanikku.

Madala sündimuse tulemusel oli rahvastiku vanuseliiges struktuuris vähenenud alaealiste erikaal, tööealiste osatähtsus jõudis aga maksimumini (vt. joon. 3). Olemasolevat tööjõudu ei suudetud aga täielikult rakendada. See sundis paljusid kodumaalt lahkuma ja võrsil tööd otsima. Eriti suurenes väljaränd majanduskriisi ajal. 1933/34.aasta talvel registreeriti 35 739 töötut.¹ Järgnevatel aastatel tööpuudus küll vähenes, kuid seda likvideerida ei suudetud. Kodanlik valitsus püüdis tööpuudust leevendada hädabitööde sisseseadmiseega. Samal ees-

¹ Reiman, H. Töötaolu 1933/34.a. talvel. ES 1935, 1, lk. 3.

3. Rahvastiku vanuseline ja sooline struktuur.

märgil arendati turba- ja metsatööstust. Tööpuudus annab tunnistust Eestis levinud suhtelisest voolavast Ülerahvastusest. Ka maal oli tööpuudus. Nii oli 1939.a. talundite rahvastikust puudulikult tööle rakendatud umbes 22 000 inimest.¹ Talveperioodil vabanes 23 000 suvilist, 1500 kuulist, 16 000 karjast ning 88 000 ajutiselt töötavat perekonnaliiget.² Need kodanliku statistika andmed viitavad maal esinenud agraarsele Ülerahvastusele. Seda suurendas kunstlikult veelgi kodanlik valitsus, tuues Poolast sisse põllutöölisi. 1939.a. loenduse andmetel töötas põllumajanduses 4500 välistöölisi.³

¹ Rahvastik talundeis. Konjunktuur, 1940, 3/4, lk. 216.

² Sealsamas, lk. 220.

³ Sealsamas, lk. 201.

Varjatud ülerahvastuse selgitamiseks analüüsime elanike arvu vastavalt talundi suurusele. Andmed on toodud tabelis 2.

Tabel 2

Elanike arv talundites 1939.a. vastavalt suurusele¹

Talundi suurus ha-des	1-5	5-10	10-20	20-30	30-50	50-100
Elanike arv 100 ha põllumajandusliku maa kohta	112,4	51,0	29,0	19,6	14,4	10,1

Ilmneb, et varjatud ülerahvastus esines peamiselt väikestes taludes. Suurte talude lapsed said hariduse ja lahkusid maalt. Kuna väiketalundeid oli rohkem Kesk- ja Kagu-Eestis (vt. tabel 1), siis oli just selles piirkonnas kõige rohkem tegemist varjatud suhtelise ülerahvastusega.

Vastavalt 1934.a. loendusele oli 71% rahvastikust aktiivne. Tõstetav(rakendatud) rahvastik moodustas 59,1%. Meeste osas oli vastav näitaja 68,0, naistel 51,3.² Rakendatud rahvastikust tõstas 1934.a. põllumajanduses 67,0% ja tõustuses 15,5%.³

Rahvastiku jagunemine elatusallikate järgi on esitatud tabelis 1 (aluseks on aktiivse rahvastiku jagunemine). Põllumajanduses, mille koosseisu loeti ka metsandus ja kalandus, oli peamiseks elatusallikaks. Iagi kolm

¹ Rahvastik talundis. Konjunktuur, 1940, 3/4, lk. 116.

² II RB v. IV, lk. 37.

³ Sealsamas, lk. 38.

korda vähem elanikkonnast sai elatust tööstusest. Vaadeldaval perioodil jätkus elanikkonna üleminek mittepõllumajanduslikele tööstaladele. 1929.-1939.a. vähenes rahvastik taludes 10 840 töötaja võrra.¹ 1934.a. moodustasid põllumajanduses töötajatest palgalised 18%, 1939.a. aga ainult ca 13%.² Töötajad siirdus põllumajandusest teistele majandusaladele.

Linnas elas 3,8% põllumajanduslikust rahvastikust. Maal oli aga omakorda tööstuslikust rahvastikust 31,8%, kaubanduslikust rahvastikust 14,4% ja transpordist ning sidest elatuvast rahvastikust 26,8%.³

Rahvastiku rahvuslikult koosseisult oli Eesti võrdlemisi ühtlane. Eestlased moodustasid 92% (tabel 1) rahvastikust. Järgnesid venelased, sakslased, rootslased ja lätlased. Perioodi lõpul aga sakslaste osatähtsus vähenes.

Kuna vabariigi tootlike jõudude paiknemises esines rida regionaalseid iseärasusi, siis osutub vajalikuks neid järjekohalt kokkuvõtlikult iseloomustada. Kahjuks puudub neil vabariigi majanduslik rajoneerimine kodanliku perioodi kohta. Seepärast kasutame ka siin eesõnas märgitud administratiivsete üksuste nelja gruppeeringat (regiooni). Lähtudes põllumajanduse seisukohalt on aga Kesk- ja Kagu-Eestis suured sisemised erinevused. Kapitalismi arengutase oli Viljandimaal ja Tartumaal tundu-

¹ Rahvastik talundeis, lk. 201, 202.

² Sealsamas, lk. 201, 202.

³ II RE, v. IV, lk. 29.

valt kõrgem võrreldes Võru- ja Valgemaaga. Seepärast ei saa järenevaid jaotusi pidada majandusrajoonideks.

Kirde-Eesti hõlmab 15,1% vabariigi territooriumist (tabel 1).

Regioon kuulus tootlike jõudude arengu tasemelt keskmiste hulka. Põllumajandus oli kõrgemal järjel piirkonna lühneosa viljakatel muldadel. Talud olid keskmise suurusega (22 ha). Väikseid talusid esines ainult rannikul. Loomakasvatuse intensiivsusest jäi piirkond maha Põhja- ja Kesk- ning Kagu-Eestist. Tõustus oli siin suhteliselt kõrgelt arenenud. Omapäraks oli tootmise kõrge kontsentreeritus (89 tõiatajat). Suur osa tõiatausest paiknes aga valdades (Püssi, Järve, Kohtla, Erra). Valdades asus peamine osa põlevkivitõistusest. Linnades tõistus ei arenenud, Narvas aga toimus pidev tõistliste arvu vähenemine. Regiooni majanduslikuks teljeks oli Narva-Tapa raudtee, mille ümber oli koondunud nii tõistus kui ka enamik asulatest.

Kogu kodanliku diktatuuri jooksul takistas tootlike jõudude arengut endiste sidemete katkemine Leningradiga. Uue arengusuuna andis Kirde-Eestile põlevkivitõistus. Piirkonnas oli 4 linna, kusjuures soodsa põllumajandusliku tagamaa tõttu olid suuremad eeldused Rakvere kasvaks.

Kirde-Eestis elas 1934. a. ca 13% vabariigi rahvastikust. Rahvastiku rahvuslikult koosseisult erines ta sellega, et eestlaste osatõistus oli siin keskmisest madalam, venelaste osatõistus aga suurem (10,6%).

Maal oli tõistõid suhteliselt hõsti kasutatud, Narvas

aga täheldati tšüpuudust ja osa elanikke oli sunnitud linnast lahkuma. Iseärasuseks oli tšüstasest elatava rahvastiku kõrge erikaal, eriti maal.

Põhja-Eesti, mis oli territooriumilt kõige väiksem, Uletas majanduslikult kaugelt vabariigi teised piirkonnad. Siia kuulus 45,3% kesk- ja suur-tšüstusest. Põhja-Eestis tšütas üle 2/3 vabariigi metallitšüstuse ja tselluloosi- ning paberitšüstuse tšütajatest 1936.a.¹ Tootlike jõudude areng ei võlgnenud siin tšünu loodusressurssidele, vaid asendile. Asus ju siin endine kubermangu ja hilisem vabariigi pealinn Tallinn.

Vaatamata kehvale mullastikule oli põllumajandus keskmisel tasemel. Talud olid suured. Tallinna lähemas Umbruses oli keskmisest intensiivsem piimakarja pidamine ja siandus. Rannikul pakkus elatust ka kalapüük. Tšüstuse lõviosa oli koondunud Tallinna. Vähjapoole jäi vaid osa tselluloosi- ja paberi- ning ehitusmaterjalide tootmise ettevõttest. Piirkond omas transpordis keskse kohta. Tallinna koondasid maanteed, raudteed, samuti vee- ja õhuteed. Kodanliku diktatuuri perioodil, kus Eesti majandus oli sõltuvuses välisest, omas Põhja-Eesti oma asendi tõttu kõige soodsamaid eeldusi tootlike jõudude arenguks.

Põhja-Eestit tuleb pidada "ühe linna" regiooniks. Tallinn takistas otseselt lähemasse Umbrusse suuremate tšüstuskeskuste tekkimist. Piirkonna teised linnad hakkasid kujunema Tallinna tütarlinnadeks.

¹ I ME, vihk 1, lk. 10-17 andmetel.

Põhja-Eestisee oli koondunud 23-24% vabariigi rahvastikust. Rahvastiku rahvuslikult koosseisult oli piirkond lähedane vabariigi keskmisele. Keskmisest rohkem oli vaid sakslasi (3,1%).

Tööjõud oli siin keskmisest paremini kasutatud. Tänu Tallinnale, kus elas üle poole regiooni rahvastikust, oli rahvastiku jagunemises elatusallikate järgi peaaegu võrdse tähtsusega põllumajandus ja tööstus. Keskmisest suurem oli aga kaubanduses ning transpordis ja sides töötajate arv.

Lääne-Eesti hõlmab 27,6% vabariigi territooriumist. Tootlikest jõududest oli vaadeldaval perioodil esikohal põllumajandus, mille arengutase oli madal. Põllumaa moodustas vaid 25% talundite maast. Küllaltki suur tähtsus oli kalandusel. 1938. aastal andis Lääne-Eesti poole Eestis puutavast rähmest.¹ Tööstus oli vähe arenenud ja paiknes peamiselt Pärnu ümbruses. Piirkonnale oli iseloomulikuks jooneks ka kuurordimajandus (kasutati mere-muda).

Lääne-Eestit võis pidada "kolme sademalinna maakse". Tal puudus ühtne keskus, iga maakonnalinn oli ka sadam. Kodanliku diktatuuri perioodil ei olnud siinses tootmises märgata arengut.

Piirkonnas elas üks viiendik kodanliku Eesti rahvastikust. Neist elas linnades vaid 16,6%. Rahvastiku rahvuslikus koosseisus ilmes rootslaste suur osatähtsus (2,5%). Viimased moodustasid põhiosa Vormsi ning Noarootsi rahvastikust. Vaatamata sellele, et siin maarahvastiku

¹ Eesti Statistika 1939, 2, lk. 148 alusel.

tihedus põllumaa kohta oli sama, mis kahes eelmises piirkonnas, oli Lääne-Eestis kasutamata tõrjõudu rohkem.

Seda kinnitab ka rahvastiku struktuur elatusallikate järgi. Tõrjõust sai elatust vaid 4,4% elanikkonnast, keskmisest madalam oli ka kaubanduse osa. Seevastu oli eriti suur osatähtsus põllumajandusel, kuhu kuulus ka kalandus.

Kesk- ja Kagu-Eesti oli tänu soodsatele looduslikele tingimustele tähtsamaks põllumajanduse piirkonnaks. Põllumaa moodustas ligi 48% talundite maast. Siin paiknes 48% talundeist.

Tõrjõustuses oli esikohal põllumajandussaaduste tõrjõuline (Võhma, Antsla). Ainult Tartus oli rasketõrjõustuse ettevõtteid. Sealjuures oli tõrjõustulik tootmine härmiselt killustatud (vt. tabel 1). Domineeris väike- ja kesktõrjõust. Kesk- ja Kagu-Eestis ei toimunud vaadeldava perioodi lõpul tootmise elavnemist.

Regiooni majanduslikuks keskuseks oli Tartu, teised linnad, maakondade keskused, omasid võrdlemisi piiratud tagamaa. Piirkonnas esines ka arvukalt väikseid linna, alevaid ja alevikke, mis olid väiksemate põllumajanduspaikkondade keskusteks.

Regioonile olid iseloomulikud suured sisemised erinevused. Peipsi rannikul oli arenenud küügiljude kasvatamine ja kalandus. Selles piirkonnas levis arvukalt väikseid majapidamisi. Kõrgeim oli levinud ka Haanja kõrgustikul ning kohati Avinurme Umbruses. Tartu, Viljandi ja Valgamaa eraldusid põllumajanduse kõrgema tasemega. See lubab siin eraldada mitut allrajooni.

Rahvastiku rahvuslik koosseis piirkonna keskmisena oli sarnane vabariigi keskmisele. Peipsi rannikul elas arvukalt venelasi, Läti piiri lähimates valdades oli aga lätlasi.

Regionaalseid erinevusi esines ka tööjõu kasutamises. Väikestes taludes, mis levisid Tartu, Võru- ja Põlva- ja Petserimaal esines agraarne ülerahvastus. Viljandimaal aga, kus talud olid suured ja sündimus maal juba pikemat aega väike, tunti suvel tööjõust puudust. Piirkonna linnades oli arvukalt käsitöölisi ning põllumajandusest elatuvat rahvastikku. Linnarahvastiku rakendus oli aga keskmisest madalam.

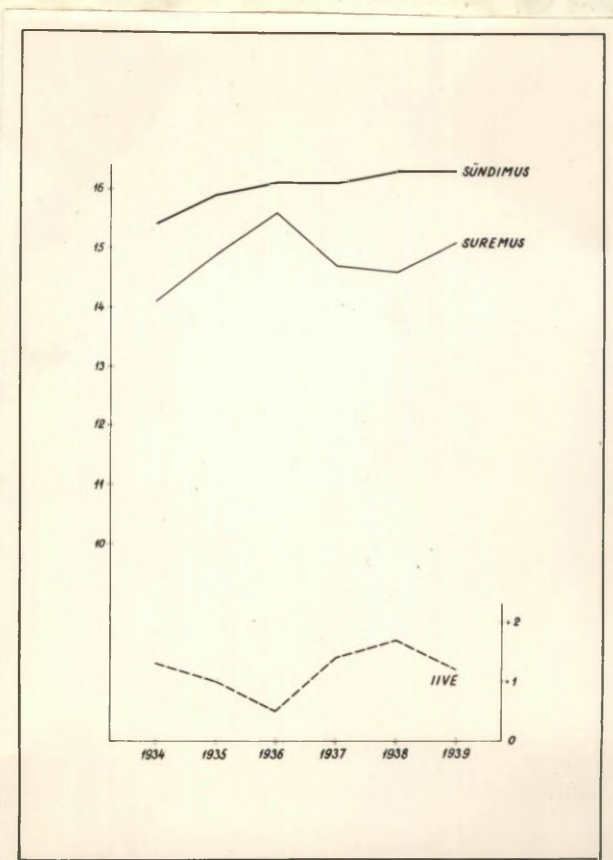
1. Rahvastiku loomulik muutumine

Rahvastiku loomuliku muutumise kohta kodanlikus Eestis on kasutada rikkalik materjal, kuna ajakiri "Eesti Statistika" avaldas pidevalt andmeid.

Sündimus. Kodanlik Eesti oli madala sündimusega maa. Kui 1920.-24.a. sündimus 1000 elaniku kohta ulatus 20 piirini, siis 1930.-34.a. keskmisena oli ta langenud 16,8-le. Kõige madalam sündimus (15,4) esines 1934.aastal (vt. joon. 4). 1936.-1939.aastani kõikus sündimus 16 ümber. Lätis oli sündimus 1935.a. 17,6, 1936.a. 18,1.¹ Sündimus oli kõrgem maal, madalam linnades. 1930.-34.a. keskmisena olid vastavad arvud 11,3 ja 19,2.² Sündimuse langus toimus aga maa arvel, kus 1935.aastast alates töu-
su ei ole märgata.

¹ ORKKA, f. 1831, nim.1, s.U. 642, l. 7.

² Tomberg, A. Abielumus, sündimus, suremus ja rahvastiku liive 1938.a. E.S. 1940, l.

4. Sündimus, suremus ja rahvastiku iive aastail 1934-1939.

Tööhäruude järgi oli sündimus keskmisest kõrgem kaubanduses, transpordis ja sides, madalam aga põllumajanduses töötajail. Sotsiaalsete gruppide järgi oli sündimus keskmisest kõrgem ametnikkudel, järgnesid tüüliised ja teenistujad. Madal sündimus oli peremeeste grupil tööstuses ja kaubanduses.

Üheks sündimuse langemise põhjuseks oli kodanliku Eesti majanduslik ebakindlus ja maad tabanud kriisid. 1929.-1933.a. majanduskriisiga võime seletada madalat sündimust 1934. ja 1935.aastal. Iseloomulik on aga märkida, et kriisile järgneval elavnemise perioodil sündi-

muse märgatavat tõusu ei esine. Sündimus langes aga jär-
sult 1940.a.

PUÜdsime ka selgitada, millisel määral oli madal
sündimus põhjustatud rahvastiku soolisest ja vanuselisest
struktuurist, abiellumusest ja abiellumiseast. Selgus,
et sündimuse järsu langemise põhjuseks ei ole sünditus-
ealiste osatähtsuse vähenemine rahvastiku struktuuris.
Kui sündimuse üldkoefitsient vähenes 10 aasta jooksul
14%, siis sündimuse erikoefitsient vähenes vastavalt
12%.¹ Seega on sündimuse vähenemine seotud mitte sündi-
tusealise rahvastiku erikaalu vähenemise, vaid laste ar-
vu vähenemisega naistel vanuses 15-49 aastat. Samuti ei
ole madal sündimus tingitud rahvastiku soolisest struk-
tuurist, kuigi vanemates sünditusealiste gruppides ala-
tes 25. elueastast järsult tõusis naiste osatähtsus.
Vastupidisel juhul seoses soolise struktuuri normalisee-
rimisega, oleks pidanud sündimus perioodi lõpul mitte
vähenema, vaid hoopis tõusma. Mõningal määral põhjustas
madalat sündimust väike abiellulius. 1934.a. oli tüü-
sigimisealistest meestest vallalisi 44,5%, naistest aga
95,6%.² Sellega aga sündimuse vähenemist otseselt se-
lada ei saa, kuna 1922.aastaga võrreldes on abiellus oli-
jate protsent tõusnud. Sündimus aga langes. Linnades oli
abiellumus suurem kui maal, sündimus aga väiksem. Võime
veel märkida, et 1935.aastal oli Lätis naistest abiellus
vaid 37,7% (meil 46,9) sündimus aga ületas meie taseme
1,7% võrra.³

¹ Tomberg, A. Abiellumus, lk. 14 alusel.

² II RE, v. IV, lk. 19.

³ ORRKA, f. 1831, nim.1, s. II, 642, l. 7.

Üheks sündimuse vähenemise põhjuseks näib olevat abiellujate vanuse suurenemine. Kui 1930.-34. aasta keskmisena oli 1000 abiellunu kohta mehi vanusee 30-34 ainult 32,2, siis 1935.a. oli neid juba 41,4 ja 1936.a. 42,2.¹ Abiellumisiga suurenes ja sündimus langes.

Järelikult sündimuse pidev vähenemine kodanlikus Eestis oli põhjustatud majanduslikest ja sotsiaalsetest tingimustest ning avaldus abiellumise vanuse suurenemises ja laste arvu piiramises. Kodanliku Eesti majandus oli ebakindel. Majanduskriiside tõttu olid tüsliised sunnitud sündimust piirama. Sündimuse järaku langust põhjustas ka kodanlik maareform. Asundustaludes osutus sündimus madalaks, sest heonete ehitamine ja majapidamise rajamine sundis piirama laste arvu. Madalat sündimust põhjustas ka urbaniseerimine, kuna linnades oli sündimus madalam. Sündimus näis olevat seoses kapitalismi arengutasemega põllumajanduses. Piirkondades, kus põllumajandus oli paremini mehhaniseeritud ja kasutati rohkem palgalisi, esines madalam sündimus (Viljandimaa). Ei tahtud talu üle anda nooremale generatsioonile, kes tüstas palgata. Nende abiellumine lükkus edasi. Abiellumiskoeffitsient oli seepärast kõige madalam põllumajanduses ning seoses sellega esines 1930.-34.a. keskmisena põllumajanduses eriti madal sündimus peremeestel (18,2). Toome siinkohal Hra ka kodanlike statistikute poolt toodud madala sündimuse põhjused.² Need olid: 1) sotsiaalse tõusu tung, 2) ettenägelikkuse ja praktilise eluosa kasv.

¹ ORRKA, f. 1831, nim. 1, s. n. 642, l. 52.

² II RE v. IV, lk. 111.

3) linnade ja linnaliste tööstusharude kasv, 4) põllumajanduse kristumine ja farmistumine, 5) naiste majanduslikult iseseisva kutsetegevuse kasv, 6) perekonna ühiskondliku tähtsuse kasv, 7) sigimisvõime püsivuse kahenemine. Nendest põhjustest on ligilähedased tööle ja faktidega põhjendatud vaid kolmas, neljas ja viies. Mõned kodanlikud statistikud tunnistasid ka majanduskriisi mõju sündimuse vähenemisele.

Sündimuses esines rida regionaalseid erinevusi. 1935.-38.a. oli rida linnu (Kallaste, Kilingi-Nõmme, Mustvee), kus sündimus oli rohkem kui 17%. Madal sündimus (alla 12%) esines Haapsalus, Kuressaares, Narvas, Pärnus ja Sindis. Maakondadest oli kõige madalam sündimus Harjumaal, kõrge sündimus esines aga Tartumaal. A. Tomberg toob andmed sündimuse kohta linnades suuruse järgi.¹ Nõueme, et koos linna suuruse kasvuga sündimus langeb. Samadel andmetel on sündimus tööstuslinnades suurem kui supelinnades. Meid huvitab sündimus neljas regioonis. Esitame andmed tabelina.

Tabel 3

Sündimus regioonides 1935.-1938.a.²

	Kirde-Eesti	Põhja-Eesti	Lääne-Eesti	Kesk- ja Kagu-Eesti
1935.-1938.a. keskmine				
maal	18,8	15,8	18,4	18,4
linnades ^x	11,9	11,4	10,8	13,0
kokku	17,0	13,0	17,1	17,0
1935.a.				
maal	19,8	17,4	17,7	17,6
linnades ^x	11,4	9,8	10,0	12,1

^x Vähja on jäänud linnad, kus 1934.a. oli alla 2000 elaniku.

¹ Tomberg, A. Abiellumus, lk. 16.

² Arvutuse aluseks: Tomberg, A. Abiellumus, lk. 14, 15.

Sündimus on maal kõige madalam Põhja-Eestis. Suhteliselt kõrgem on ta Kesk- ja Kagu-Eesti linnades.

Suremus. Kodanlik Eesti kuulus keskmise suremusega maade hulka. Ka suremuses toimus langus, kuid see jäi maha sündimuse langusest. Üldiselt jälgib aga suremus sündimuse liikumist (vt. joon. 4). Vaadeldaval perioodil näitas suremus tõusutendentsi. Suhteliselt kõrge suremus (15,6) esines 1936.aastal. Lätis oli samal aastal suremus 14,1.¹ Maal esines kõrgem suremus võrreldes linnadega, mida võib seletada erineva rahvastiku vanuselise struktuuriga. Keskmisest madalam suremus esines 1935.-1938.aastatel suurtes, ka tšüstuslinnades.² Üldiselt tuleb märkida suremuse üldkoefitsiendi suurt sõltuvust rahvastiku vanuselisest struktuurist. Vaatamata suremuse üldisele vähenemisele, esines siiski suhteliselt kõrge imikute suremus. 1934.-1936.aastal oli vastav näitaja 90. Eriti kõrge oli vallaalastest imikute suremus linnas.³ Põhjuseks oli arstiabi raske kättesaadavus.

1940.a. arutati Riigivolikogus rahva suurt suremust Eestis. Märkiti, et rahva väikses juurdekasvus ei ole suuri kliima ega geopoliitiline asend, vaid sotsiaalsed olud ja rahva tervishoiu korraldus. Iga aasta sureb 1600-1700 imikut. Tuberkuloosi sureb igal aastal üle 1800 inimese.⁴

Võib öelda, et suremus jäi kodanlikus Eestis kõrgeks. Toimunud vähenemine oli otseselt sõltuv sündimuse

¹ ORRKA f. 1831, nim. 1, s.Ü. 642, 1. 7.

² Tomberg, A. Abiellumus, lk. 20, 21.

³ II RE, v. IV, lk. 142.

⁴ Päevalaht, 1940, nr. 8.

vähennemisest. Suremust suurendasid rasked töötingimused ja madal elatustase. See avaldus tööliste kõrgema suremuse põhj. Üheks põhjuseks oli ka arstiabi vähesus, eriti maal.

Ka suremuses esinesid piirkondlikud erinevused. Linnadest oli kõrge suremus Mustvees, Narvas, Suure-Jaanis ja Paldiskis (üle 17%). Madal suremus oli Tallinnas ja Jõgeval. Maal oli eriti madal suremus Valgemaal. Piirkondlikud erinevused ilmnevad tabelis.

Tabel 4

Suremus regioonides 1935-1938.a.¹

	Kirde-Eesti	Põhja-Eesti	Lääne-Eesti	Kesk- ja Kagu-Eesti
1935.-1938.a. keskmine				
maal	16,2	16,0	15,9	15,8
linnades ^x	17,2	12,7	14,7	15,0
kokku	16,5	13,8	15,7	15,6
1935.a.				
maal	15,6	15,1	15,7	15,4
linnades ^x	15,9	12,6	16,0	14,9

^x Välja on jäänud linnad, kus 1934.a. elas alla 2000 elaniku.

Kõrge suremus esines Kirde-Eestis, madal aga Põhja-Eestis.

Suremuse piirkondlikesse erinevustesse tuleb siiski suhtuda kriitiliselt. Nii võib Kirde-Eesti suhteliselt kõrgemat suremust maal seletada kõrge sündimuse ja arstiabi puudumisega. Lääne-Eesti kõrget suremust võib seletada sealse rahvastiku struktuuris elatanud (üle 60.a. vanuste) inimeste rohkusega. Ka Paldiskis esinenud suurema suremuse paneme vanuselise struktuuri arvele.

¹ Arvutuse aluseks: Tomberg, A. Abiellumus, lk. 19, 20.

Suremuse juures räägime ka keskmisest elueast. Kui 1930.-1934.a. keskmisena oli eluiga meestel 47,8 ja naistel 52,1 aastat, siis 1938.a. oli ta meestel kaevanud 51,4 ja naistel 57,7-le aastale.¹

Loomulik iive. Suremuse ja sündimuse vahe annab rahvastiku loomuliku iive. Kodanlikus Eestis loomulik iive näitas languse tendentsi. Vaadeldaval ajajärgul esines kõige madalam loomulik iive 1936.aastal. Kuigi 1934.-1939.aastal esines meil rahvastiku positiivne loomulik iive, kõikides 0,5-1,7% (vt. joon. 4), ei järeldu sellest veel rahvastiku normaalne taastootmine. Nagu teada, väheneb seoses rahvastiku keskmise vanuse suurenemisega ka suremuse üldkoefitsient. Samal ajal toimub pidevalt sünditusealiste osatähtsuse vähenemine elatamate arvel. Tulemuseks on rahvastiku vananemine, mis tähendab esialgu tema nn. varjatud vähenemist, hiljem aga otsesest rahvaarvu langust. Seepärast on tarvilik rahvastiku taastootmise protsessi analüüsil selgitada rahvastiku loomuliku iive näitaja kõrval nn. puhta taastootmise koefitsient. Kui nimetatud koefitsient on 1 või rohkem, toimub laiendatud rahvastiku taastootmine. Meil oli vastav näitaja perioodi lõpul 0,79.² Seega laiendatud taastootmist ei olnud. Samale tulemusele jõuame ka, kui arvutada rahvastiku loomulik iive statsionaarse rahvastiku kohta. See

¹ Tomberg, A. Abielumus, lk. 21.

² Ковлов, В.С. Естественное движение населения в капиталистических странах Европы. М. 1959, lk. 111.

näitaja 1932.-1934.a. andmete põhjal oli - 4,3%.¹ Vastavalt nende koefitsientide järgi tehtud arvestustele pidi rahvaarvu suurenemine jätkuma kuni 1945.a.²

Üheks madala liibe põhjuseks oli puudulik arstiabi. Kodanlikus Eestis puudus ühtne tsentraliseeritud riiklik tervishoiusüsteem. Tasuta arstiabi oli võimaldatud ainult väikesele rühmale kodanikele - riigi- ja omavalitsuse teenistujatele ning vaesuse tõttu tasuvõimetute tunnustatud isikuile. Elanikkonna meditsiinilise teenindamise tase oli ebaühtlane. Väljaspool linnu oli haiglaid äärmiselt vähe. Enam-vähem korralik arstiabi oli Tallinnas ja Tartus, kus asus 50% arstidest. 1940.a. oli maal vaid 8 haiglat, Virumaal, kus oli sel ajal arenev põlevkivitööstus, oli maal ainult 1 haigla. Jaoskonnaarstid asusid alevikus. Selle tulemusel umbes 80% sünnitasid ilma meditsiinilise abita.³

Esitame järgnevalt rahvastiku loomuliku liive kohta tehtud analüüsi tulemused meie poolt eraldatud regioonide lõikes.

Tabel 5

Loomulik liive regioonides 1935.-1938.a.⁴

	Kirde-Eesti	Põhja-Eesti	Lääne-Eesti	Kesk- ja Kagu-Eesti
1935.-1938.a. keskmine				
maal	2,6	-0,2	2,5	2,6
linnades ^x	-5,3	-1,3	-3,9	-2,0
kokku	0,5	-0,8	1,4	1,4
1935.a.				
maal	4,2	2,3	2,2	2,2
linnades ^x	-4,5	-2,8	-6,0	-2,8

^x Välja on jäänud linnad elanike arvuga alla 2000.

¹ II RE v. IV, lk. 153.

² Sealsamas.

³ Eesti NSV. Andmete kogumik. Koostanud V. Tarmisto. Tallinn, 1959, lk. 257.

⁴ Arvutuse aluseks: Tomberg, A. Abielumus.

Iive oli positiivne ainult maal, linnades oli ta pidevalt negatiivne. Kuna Põhja-Eestis oli negatiivne iive ka maal, toimus kogu piirkonnas rahvastiku loomulik vähenemine.

Kirde-Eestis toimus rahvastiku loomulik kasv, sündimus ületas suremuse 3,2% ulatuses. Kasv toimus ka siin maarahvastiku arvel. Linnades esines rahvastiku loomulik vähenemine. Sealjuures esines püsivalt suur negatiivne iive Narvas. Piirkonda iseloomustas vabariigi keskmisest suhteliselt kiirem põlvkondade vaheldus. Nii suremuse kui sündimuse tase oli üle vabariigi keskmise. Piirkonna suhteliselt suurem rahvastiku loomulik iive maal oli tingitud ühelt poolt kapitalismi väiksemast arengutasemest põllumajanduses ja teiselt poolt maal asuvate tööliste suurest osatähtsusest.

Põhja-Eestis toimus rahvastiku loomulik vähenemine, suremus ületas sündimuse umbes 5,8% võrra. Rahvastiku negatiivne iive esines 1936. aastast alates ka maal. Linnadest esines suurem vähenemine Paldiskis. Rahvastiku negatiivne iive oli selles piirkonnas põhjustatud linna-rahvastiku kõrgest protsendist ja suremuse suuremast tõusust maal. Huvitav on veel märkida, et 1935. a. oli piirkonnas ilma lasteta 48% 15. aastastest ja vanematest naistest.¹

Lääne-Eestis esines kõige suurem rahvastiku loomulik kasv. Sündimus ületas suremuse 8,5% ulatuses. Kuid ka siin esines negatiivne iive linnades. Suurem rahvastiku kasv toimus Saare- ja Pärnumaal. Põhjuseks võib pi-

¹ II RE, v. III, lk. 223 andmetel.

dada kapitalismi aeglasemat arengut põllumajanduses ja suurt sündimust kalurite perekondades.

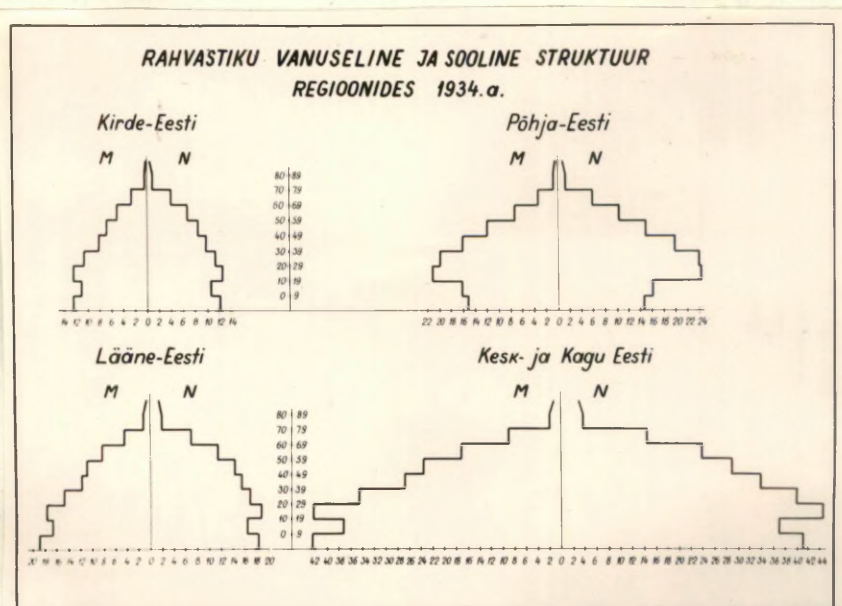
Ka Kesk- ja Kagu-Eestis oli rahvastiku loomulik suurenemine. Selles olid suured piirkondalised erinevused. Nii võib märkida rahvastiku kiiremat kasvu piirkonna lõunaosas, kus kapitalismi arengutase põllumajanduses oli madal. Samal ajal aga esines Viljandimaa valdade rahvastiku loomulik vähenemine 1934. ja 1935. aastal. Linnadest esines 1935. a. positiivne liive Türi, Paldisk, Põltsamaal, Viljandis ja Tõrvas. Rahvastiku loomuliku kasvu kindlustasid kalurid ja väikemaapidajad. Kõrge sündimusega suurendasid rahva arvu ka põllutõelised, kellest osa elas linnades.

Rahvastiku loomuliku liibe erinevuste tagajärjel toimus rahvastiku paiknemise muutumine. Tegime arvutused ajavahemiku kohta 1934.-1940.¹ Rahvastiku loomuliku muutumise tulemusel kasvas rahvastik maal Kirde-Eestis (ca 1600), Lääne-Eestis (ca 2700) ja Kesk- ning Kagu-Eestis (ca 4400 isiku võrra). Põhja-Eestis vähenes elanikkond maal ca 100 inimese võrra. Linnarahvastik vähenes loomuliku liikumise arvel järgmiselt: Kirde-Eesti 1200; Põhja-Eesti 1100; Lääne-Eesti 800 ja Kesk- ning Kagu-Eesti 1200 inimest.

Puudume järgnevalt analüüsida mitmesuguseid tegureid, millest on tingitud erinevused rahvastiku loomulikus muutumises. Üheks tähtsamaks põhjuseks on territoriaalsed erinevused rahvastiku soolises ja vanuselises struktuuris.

¹ Arvutuse aluseks: Tomberg, A. Abielumus ja Statistische Berichte für das Ostland, 1944, 1/4, lk. 52.

Joonisel 5 on esitatud elanikkonna soolis-vanuselised püramiidid 1934.a. kohta. Ilmneb otsene sõltuvus suhteliselt kõrgema sündimuse ja tasakaalus oleva soolise struktuuri vahel Kirde-Eestis.

5. Rahvastiku vanuseline ja sooline struktuur regioonides 1934.a.

Teatud mõju loomulikule iibeale avaldavad ka territoriaalsed erinevused rahvastiku klassikoosseisus (vt. tabel 1). Tõelisi on rahvastikus keskmisest vähem Kesk- ning Kagu- ja Lääne-Eestis, seal on kõrgem rahvastiku loomulik iive. Põhja-Eestis, kus on tõelisi tunduvalt rohkem kui teistes regioonides aga rahvastik väheneb. Maal aga tõstavad tõelised rahvastiku iivet.

Linnades esines positiivne rahvastiku iive eelkõige neis, kus elas palju põllutõelisi. Kuna aga andmed rahvastiku klassikoosseisu kohta kodanlikus Eestis on kaudsed, siis ei saa ka siin vastavat mõju rahvastiku paikne-

nisele konkreetsemalt uurida.

Ilmneb ka seos rahvastiku rahvusliku koosseisu ja loomuliku liikumise vahel. Venelastel oli keskmisest kõrgem sündimus. Seda näitavad andmed kõrgeast sündimusest Kallastel ja Mustvees. See on suurendanud rahvastiku loomulikku liivet Kirde- ja Kesk- ning Kagu-Eestis.

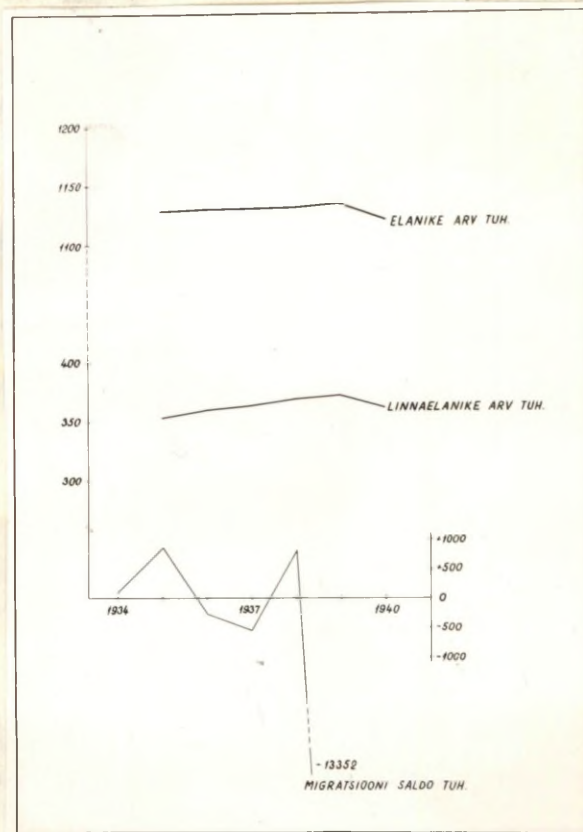
Lisaks nendele teguritele omavad tähtsa koha erinevused tootlike jõudude arengus. On teada, et tootlike jõudude arengutase oli madalam Peipsi rannikul ja saartel. Neis piirkondades esines aga kõrge sündimus. Samal ajal aga jättis neis piirkondades elanikkonna meditsiiniline teenindamine soovida, mistõttu suremus oli suur.

Näib, et tervikuna oleneb loomulik liive peamiselt sellest, milline on antud piirkonna linnaelanike protsent, tööalane ja sotsiaalne struktuur. Viimased kaks on tihedalt seotud omandivormi ja suurusega. Näitena võib nimetada väikseid talundeid Kagu-Eestis, kus sündimus oli kõrge.

2. Rahvastiku mehhaaniline muutumine

Ulepiiri liikumine. Kõigepealt tuleb selgitada, millist mõju on sisse- ja väljaränd avaldanud rahva üldarvule kodanlikus Eestis. Ajavahemikul 1922.a. kuni 1934.a. vähendas väljarändamine meie rahvastiku loomulikku juurdekasvu 6,5%.¹ Andmed migratsiooni kohta 1934.-1939.a. on esitatud joonisel 6. Selgub, et 1935. ja 1938.a. toimus rahvaarvu suurenemine sissesõitjate arvel (eestlaste arv aga vähenes 1934.-37.a.). Sel ajal toodi Eestisse

¹ II RE, v. IV, lk. 4.

6. Rahvastiku üldarvu ja linnaelanike dünaamika aastail 1934.-1940 ja migratsioon

tõelisi Poolast. 1939. aasta oktoobris algas aga saksa rahvusest kodanike lahkumine. Juba aasta lõpuks lahkus 11 763 sakslast.¹ 1940. aastal jätkus sakslaste lahkumine. See vähendas kõige enam rahvaarvu Põhja-Eestis, kus sakslased moodustasid rahvastikust 3,1% (tabel 1).

Kui jätta kõrvale sakslaste lahkumine kui erakorralise rahvaarvu vähenemine, viitas emigreerumine halvadele tööoludele Eestis. Kapitalismi tingimustes on väljaränna eesmärgiks töö leidmine. Peale arvulise vähenemise toob

¹ Tomberg, A. Väljaränd 1939. a. E.S. 1940, 6, lk. 289.

emigratsioon kaasa ka rahvastiku soolise ja vanuselise koosseisu halvenemise. Tavaliselt rändab välja t38võime- line, peamiselt meessoost elanikkond. Väljaränd Eestist toimus Rootsi, Inglismaale või Saksamaale, kust siirduti edasi. 85% väljarändajatest sõitis Euroopa maadesse.¹

Lühiajalistest üle piiri liikujatest moodustasid üle osa suvitajad. Vastavalt A. Tombergi andmetele oli 1937.a. Pärnus üle 3000 välismaalasest suvitaja.²

Võrdlemisi vähest tähelepanu on leidnud üks rahvas- tiku mehhaanilise muutumise vorme - maalt linna siirdumine. Kodanlikus Eestis omas ta küllaltki suure ulatuse, kuna linnades toimus rahvastiku loomulik vähenemine.

Linnarahvastiku dünaamika ajavahemikul 1934.-1940. on esitatud joonisel 6. Kõver näitab aga linnarahvastik- ku vastavalt antud aastal eksisteerinud linnade ja ale- vite arvule. Linnselanike arvu muutumine oleneb 4 kompo- nendist: rahvastiku loomulik iive, rahvastiku mehhaani- line iive, linnade ja alevite arvu muutumine ning linna- de ja alevite piiride muutumine. Selnevalt osast selgus, et loomulik iive meie linnades, välja arvatud üksikud erandid, oli negatiivne. Linnade ja alevite arv muutus ainult V38psu viimisega valla koosseisu. Seega graafikul ilmnenu elanike kasv linnades saab olla ainult mehhaani- lise muutumise ja piiride laienemise arvel. Andmed 1934.a. kuni 1938.a. näitasid, et piiride laienemise arvel suu- renes linnaelanikkond vaid 13%.³ Suuremad piiride laiene-

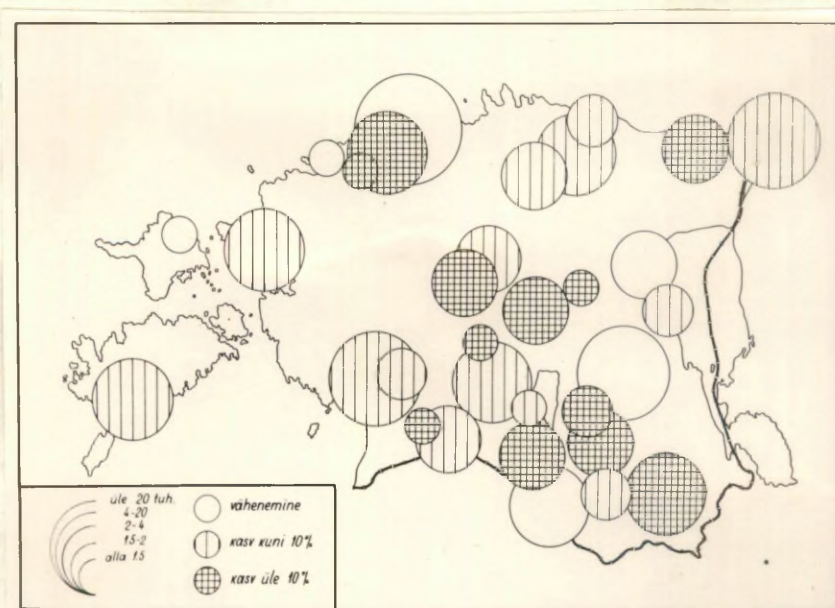
¹ Tomberg, A. Väljaränd op. cit., lk. 290.

² Tomberg, A. Suvitajad suvituskohtades 1933.-37.a.lk.257.

³ Tomberg, A. Linnade ja alevite rahvastik. lk. 182-185.

mised olid Võrus, Haapsalus ja Jõhvis. 1940.a. laiendati Tallinna piire.

Eelnevast võime järeldada, et valdavas osas on linnaelanike suurenemine toimunud mehhaanilise muutumise, s.o. maalt linnadesse ümberasumise tulemusel. Ja meie ei tee suurt viga, kui analüüsime selle protsessi kulgu ja regionaalseid erinevusi lähtudes linnaelanike arvu muutumisest. Linnarahvastiku kasv oli eriti kiire 1936.a. Seda võib seletada majanduskriisile järgnenud töövõimaluste paranemisega linnades. Linnarahvastik väheneb aga 1939.a. lõpust alates, mis on seletatav sakslaste lahkumisega. Ülevaate linnarahvastiku muutumisest üksikute linnade lõikes saame jooniselt 7.

7. Elanike arvu dünaamika linnades aastail 1934.-1940.

Näeme, et kõige suurem kasv on esinenud vabariigi Kesk- ja Kagu-osas asuvates väikestes ja keskmistes linnades. Elanikkond on aga vähenenud piiriäärsetes ranniku-

linnades (Paldiski, Kõrvala, Mustvee). Tehes analüüsi linnarahvastiku kasvust linnade suuruse järgi ilmnes, et kõige kiiremini kasvasid linnad elanike arvuga alla 10 000.

Tekib tahtmatult järeldus, et elanikkonna maalt linnadesse siirdumisel puudus majanduslikus mõttes terve alus. See järeldub asjaolust, et kasvasid mitte tšüstuslinnad, vaid kõige kiiremini just tšüstuslikku funktsiooni mitteomavad kaubandus-turustus keskused ja suvituselinnad (Nõmme, Tõrva). Linnade kaevu soodustasid parem elamistase linnades ja asjaolu, et põllumajanduses vähenes nõudmine põllutšüstulistele.

Vaadeldes linnarahvastiku kasvu vabariigi osades, selgub, et kuni 1937.a. alguseni kasvas ta kõige kiiremini Põhja-Eestis, ajavahemikul 1934.-1940 kokku^x aga Lääne-Eestis. Kirde-Eestis linnarahvastik vähenes. Nagu ligikaudne arvestus näitas, kasvas ajavahemikul 1935.-1938 linnarahvastik mehhaanilise liibe teel järgmiselt: Kirde-Eestis 5,2, Põhja-Eestis 9,9, Lääne-Eestis 3,0 ja Kesk- ning Kagu-Eestis 4,9 protsenti.¹

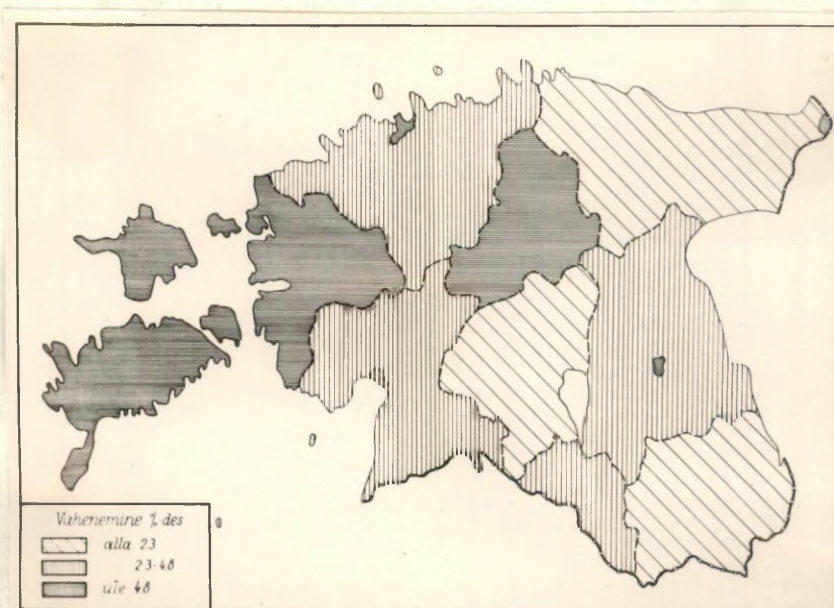
Linnades esines ka ajutine perioodiline migratsioon. Talvel elanikkond vähenes, suvel suurenes. Vaatleme nüüd veel teiselt poolt maarahvastiku vähenemist. On andmed, et 1929.-1937.a. lahkus põllumajandusest aastas keskmiselt 1700 tšüstajat.² Elanikkonna vähenemine maal oli as-

^x Erinevuse põhjuseks on elanikkonna vähenemine linnades 1939.a. lõpul.

¹ Arvutuse aluseks: Tomberg, A. Abielumus, lk. 15, 20; Tomberg, A. Linnade ja alevite rahvastik, lk. 183 ja 185; II RE, v. II, lk. 1.

² Kuldkepp, M. Tšüstuslike inintšüstreserveide probleem. Konjunktuur 1939, 4/5, lk. 27.

tatel 1934.-1940. kokku ca 25 tuh. inimest.¹ Kuidas see regionaalselt toimus, see ilmneb jooniselt 8. Näeme, et kõige kiiremini toimus see Lääne-Eestis, kõige vähem aga Kirde-Eestis.

8. Elanike arvu dünaamika maal aastail 1934.-1940.

Esitame käsitluse lõpuks linnarahvastiku protsendi ja suurenemise andmed piirkondade kohta tabelina.

Tabel 6

Linnarahvastiku protsent ja kasv regioonides²

Piirkond	Rahvastikust elas 1934.a. linnades (1940.a. jaotus) %des	Linnarahvastiku arv %-des 1.I 1940.a.võrreldes 15.III 1934.a.
Kirde-Eesti	28,5	99,5
Põhja-Eesti	63,6	104,0
Lääne-Eesti	16,6	106,0
Kesk- ja Kagu-Eesti	25,0	104,0

¹ Majandusteated, 1940, 35, lk. 544.

² Tabeli koostamisel kasutati II RE v. II, lk. 1 ja E.S. 1940, 2, lk. 98 toodud andmeid.

Joonise ja tabeli võrdlemine näitab, kuidas on elanikkond maalt linna UMBER paigutunud. Linnarahvastiku kasv on kiirem tempo LÄÄNE-Eestis Uhtlustas linnaelanike paigutamist.

Territoriaalne UMBERpaigutamine. Rahvastiku linnadesse siirdumine ning sisse- ja väljaränd mõjutab rahvaarvu dünaamikat regionaalses lühikes. Samal ajal toimus ka rahvastiku siirdumine ühest piirkonnast teise. Kuna riigisisest rahvastiku migratsiooni ei registreerita, siis saame seda kindlaks määrata kaudselt. Et meil on teada elanike arv igas regioonis 1934. ja 1940.a. ning samuti elanikkonna muutumine loomuliku liibe teel, siis saab kindlaks teha rahvastiku mehhaanilise UMBERpaigutamise regionaalses lühikes. Selleks võrdleme elanike arvu tabelis 1 rahvastiku liibe andmetega (tabel 5). Selgub, et elanike arv on kasvanud Põhja-Eestis, Kirde-Eestis püsinud endisel tasemel, LÄÄNE-Eestis ning Kesk- ja Kagu-Eestis aga langenud. Rahvastiku loomuliku liibe andmed näitavad aga vastupidist. Kõige suurem loomulik liibe oli LÄÄNE- ning Kesk- ja Kagu-Eestis, kõige väikeem aga Põhja-Eestis. Seda vastuolu põhjustas rahvastiku mehhaaniline liibe. Kui välja arvutada niinimetatud puhas ehk netomigratsioon näeme, et 16% Kirde-Eesti, 69% Kesk- ja Kagu-Eesti ning 73% LÄÄNE-Eesti loomulikust juurdekasvust siirdus Põhja-Eestisse. 1934.a. kuni 1940.a. lahkus Kesk- ja Kagu-Eestist ligikaudu 10 000 ja LÄÄNE-Eestist 8000 elanikku. Kirde-Eestist lahkus 1935.-1936.a. arvukalt elanikke, kuid hiljem tuli neid siia juurde. Seega kujunes neto-migratsiooni summaks vaid 400. Väiksematest UMBER-

paigutumistest võib nimetada elanike evakueerimist Pak-
rilt ja Naissaarelt 1940. a.¹ Samuti nagu üle piiri liiku-
misel ja linnade puhul, esines ka regionaalses ulatuses
ajutise iseloomuga migratsioonid. Nii käisid kalurid Peip-
si rannikult kalustamas Läänemeres ja Saaremaal. Samast
siirdusid kevadel sisemaale ka ohitustõelised. Saaremaalt
käisid põllutõelised samuti sisemaal. Suur osa ajutise
iseloomuga migratsioonist oli seotud puhkuse veetmisega.

Selgitame rahvastiku mehaanilise muutumise põhjusi.
Tuleb märkida, et rahvastiku mehaaniline muutumine toimus
stihihiliselt alates ülepiiri liikumisest ja lõpetades
ajutise iseloomuga migratsiooniga. Ülepiiri liikumine
oleneb tõenäoliselt meil ja välismaal. Tõepoolest suu-
renemine kriisi aastatel põhjustas väljarändamist. Välis-
maal oli aga samuti raskusi töö leidmisega, seetõttu pöö-
rus hiljem teatud osa väljarändajaid tagasi. Rahvastiku
territoriaalne ümberpaigutumine vabariigisiseselt oli
põhjustatud linnade ja asulate kasvust. Piirkondades, kus
oli palju kiiresti kasvavaid linnu, kasvas ka elanikkond.
Seega uurides rahvastiku linna ja alevitesse siirdumise
põhjusi me leiame vastuse ka rahvastiku territoriaalsele
ümberpaiknemisele. Teiselt poolt aga oleneb elanikkonna
maalt lahkumise ulatus rakendatusest põllumajanduses.
Kui vaadelda E. Kanti poolt koostatud kaarti,² siis näe-
me, et maarahvastiku tihedus tootva maa kohta oli kõige
suurem saartel ja Peipsi rannikul. Neil aladel esines

¹ Majandusteated, 1940, 35, lk. 544.

² Kant, E. Problems of Environment and Population in
Estonia. Eesti Loodusteade Arhiiv II seria, band XV,
Tartu, 1934, lk. 104, figure 9.

suhteline Ulerahvastus ning sealt tõrjuti tööjõudu välja. Põllumajanduses kasvas seoses masinate kasutamiselega tööviljakus kiiremini Kesk-Eestis. Seal vabanes samuti põllumajandusest töötajaid. Samal ajal arenes aga põlevkivi-, turba- ja tselluloositööstus (töötajate arv põlevkivitööstuses 1935.-1940.a. kahekordistus),¹ mille ettevõtted paiknesid Kirde- ja Põhja-Eestis. Kodanliku korra tingimustes toimus tööjõu ümberpaigutamine stiihiliselt. Ümberkvalifitseerimise kulud pidi kandma migrant ise.

Kuna elanikkond siirdus põllumajandusest teistesse majandusharudesse, siis oli elanikkonna vähenemine kõige suurem neis piirkondades, kus põllumajanduse erikaal elatusallikana oli kõige suurem. Rahvastiku mehhaanilist muutumist põhjustas ka tööstuse struktuuri muutumine. Tekstiilitööstuse osatähtsuse vähendamine põhjustas elanikkonna ülevoolu Narvast. Vähesel määral mõjutas elanikkonna mehhaanilist muutumist ka kodanliku valitsuse poolt teostatav asundustegevus. Eesmärgiks oli maaelanikkonda ümber paigutada tiheda rahvastikuga Peipei rannikult Läänemaal, Harjumaal ja Virumaal uudismaadel loodud asundustaludesse. Ilmnes samuti tendents raudtee ääres paiknevate asulate kiiremaks kasvaks, seevastu aga oli elanike kasv aeglane sadamates.

Selgelt oli näha elutingimuste kompleksi mõju rahvastiku mehhaanilisele liikumisele. Sellega on seletatav linnade kiire kasv. Eriti kiiresti kasvas Nõmme, kus elu-

¹ Надркоо, А. Проблемы формирования и развития Северо-Восточного экономического района Эстонской ССР. TRU Toimetised, 128, geograafiaalaseid töid II, Tartu, 1962, lk. 72 andmetel.

tingimuste kompleks oli eriti soodne (lähedus Tallinnale, soodne kliima jm.). Kaubandus soodustas Tallinna kõrval maakonnalinnade kasvu. Ta oli üheks tähtsamaks funktsiooniks ka alevike kasvul.

Rahvastiku migratsioonil võib märgata ka klassikoosseisu mõju. Kapitalismi juures on kõige liikuvamaks kihiks tšellised, samuti rentnikud. 1939.a. oli Eestis 21,4% taludest välja renditud.¹ Kodanlikus Eestis käidi Saaremaalt mandril põllutöödel, Peipsi rannikult käisid inimesed ehitustöödel kogu vabariigi ulatuses. Ilmes tendents sellise liikuva rahvastiku koondumiseks linnadesse, mis suurendas kunstlikult mitmete linnade kasvu. Kriisiaastatel emigreerus aga peamiselt tšellisi.

Meie kuurordilinnades Pärnus, Narva-Jõesuus võis suveti näha vaid varakate klasside esindajaid. Viimased käisid ka välismaal.

3. Asulastiku areng

Rahvastiku loomulik ja mehhaaniline muutumine ei anna veel täielikku ülevaadet rahvastiku paiknemise arengust. Tarvilik on tutvuda ka peamiste tendentsidega asulastiku arengus. Iseloomustame asulastiku arengut kodanlikus Eestis, kusjuures erilist tähelepanu pöörame üksikute majandusharude ja loodusliku keskkonna mõjule.

Asulastik (asustus) kui rahvastiku paiknemise konkreetne vorm on võrdlemisi komplitseeritud nähtus. Kui

¹ Reinart, A. op.cit., lk. 68.

rahvastiku paiknemist võime hinnata elanike arvuga vaadeldaval territooriumil ja tihedusega, siis asulastiku hindamise ühtset kriteeriumi ei ole veel välja tšštatud. Ühe ja sama tiheduse juures võib esineda mitmesugust asustust.

Asulastiku arengu suuna kodanlikus Eestis määras kapitalistlik tootmisviis, mis esines siin peamiselt väiketootmise kujul. Selles esines ka feodaalse ühiskonna elemente mõisate ja keskaegsete linnakeskuste näol.

Vaatleme rahvastiku tootmisalase tegevusega seotud asustuse tüüpe ja elemente. Kõigepealt põllumajandusliku tootmisega seotud elemendid asustuses.

Enne Oktoobrirevolutsiooni esines meil teatavasti maal kaks maakasutuse vormi. Ühelt poolt mõisnikele kuuluv suurtootmine mõisates ja teiselt poolt väiketootmine talupoegade eraomandis olevates taludes ning renditaludes. Vastavalt sellele erines ka asustus.

Suurmaaomandis oli 1149 krunti keskmise suurusega 2113 ha.¹ Sellel baseerus vastav mõisasaustus. Tavaliselt oli mõisa territooriumil majandusõu lautade, tallide ja aitadega. Selle läheduses paiknesid mõisatššliste elamud ning veidi eemal mõisniku elamu - hššrber. Kššik nimetatud hooned moodustasid mõisa keskuse - mõisa õue. Selle ümber olid põllud suures massiivis. Eraldi põldude vahel olid moonakate majad ning veelgi kaugemal mõisale kuuluvad renditalud. Mõisamaad paiknesid reljeefi suhtes soodsatel viljakatel muldadel.

¹ Talundite kujunemine, lk. 103.

Väiketootmist teostavad talud koondusid küladeks. Pered paiknesid tihedalt, kuna põllud olid kõigil peredel koos. Eraomanduses olevate talude maad olid krunditud. Küla koosseisu kuulus koolimaja, vallamaja ja magasit. Taluhooned olid võrdlemisi ühetaolised - tavaliselt rehielamu. Ostutaludes oli eraldi ehitatud ait ja laut. Talude häremaadel oli väiksemaid elamuid, kus elasid põllutöölised.

Kodanlikus Eestis toimus maaomandi muutumine.

Mõisamaade planeerimisel tekkisid asundustalud, mille tulemusel tekkis ka uus asustusvorm - asundusküla. Ka endiste renditalude maad krunditi. Ühte massiivi jäid põllud vaid kohati Saaremaal ja Vormsis. Kodanlikus Eestis suurtootmine säilis väikeses arvus riigimõisates. Peale põllupidamise oli nendes majandites veel piiritusevabrikuid, telliskivitehaseid ja turbatööstusi.

Planeeritud mõisamaadel oli tekkinud 1939.a. alguseks ca 40 000 asundustalu. Asundustalude tekkimine põhjustas asustuse hajumist.

Vanad talud (omandatud ostu teel enne kodanlikku maareformi ja mõisate renditalud) paiknesid endiselt küladena. Külade vorm ja suurus oli erinev vastavalt endise mõisa suurusele ning looduslikele tingimustele.

Näeme, et vaadeldaval perioodil põllumajanduslik tootmine esines kahel kujul: 1) väiketootmine talundites ja 2) suurtootmine riigimõisates. Kodanluse lõpuastail oli Eestis ca 130 tuh. talundit ja 20 riigimõisat. Vastavalt sellele esines põllumajanduslikus asustuses nii talundi- kui ka mõisaasustuse elemente. Talundiasustus

jagunes omakorda vastavalt talundite tekkimisele kaheks alagrupiks. Vanad talud (ca 40% taludest), mis olid krun- ditud ja hoonestatud enne kodanlikku maareformi, moodus- tasid nn. vanu külasid, uued, kodanliku maareformiga tek- kinud talud aga asunduskülasid. Vanadele küladele oli iseloomulik perede paiknemise grupilised (sumbjad) ja ridajad (hagu, rida) vormid. Elumjad olid suured. Valda- valt esines hoonete kompleksis rehielamu. Üueala oli suur, hoonete asetus ebakorrapärane. Elamud olid puust, ühekorruselised. Katusematerjalina kasutati laaste, sind- leid, õlgi, roogu ja harvemini plekki. Kõrvalhoonete sei- namaterjalina kasutati peale puidu ka raudkivi (Otepää kõrgustik, Vooremaa), paekivi (Saaremaa, Harjumaa) ja kohati ka savi (Laatre Ümbrus). Hoonete arv ja suurus oli erinev, sõltudes peamiselt talundi suurusest. Väiksemates taludes oli elamu ja majandushoone puhuti ühe katuse all. Väikesed, nn. papsikohad saasid küla ääremail.

Asundustalud omasid mõningaid erinevusi. Nad paikne- sid tavaliselt hajusalt, hooned olid väiksemad ja paikne- sid nelinurkse õue ümber. Hoonete arv asundustaludes oli väiksem. Peale elumaja esines laut ja kuur, harvemini ait. Mõnevõrra omaette grupi moodustasid endised mõisasüdamed. Väiketootmise tingimustes leidsid endised mõisa majandus- hooned vaid osalist kasutamist. Elamuina kasutati tšüli- te maju või ka mõnda kõrvalhoonet, kuna mõisa häärberid läksid koolide, lastekodude või rahvamajade kasutusse.

Riigimõisates kasutati endisi mõisahooneid. Kohati ehitati ka uusi majapidamishooneid. Vähe tähelepanu pöö- rati aga tšüliste elamute ehitamisele. Oma parkide, eea-

kujulike majandushoonetega ja liitõuega moodustasid nad omaette elemendi kodanliku Eesti maalises asustuses. Majandushoonete seinamaterjaliks olid raud- või psekivi. Osa mõisaelamuid, nn. häärberid olid kahekorruselised.

Loodusliku keskkonna mõju põllumajanduslikule asustusele ilmnas selles, et suhteliselt varem on põllumajanduslikku tootmisse tõmmatud viljakama mullastikuga alad. On seos mullastiku viljakuse ja rahvastiku tiheduse vahel. Viljaka mullastikuga aladel on rohkem ka põllumajandussaadusi töötlevaid ettevõtteid (meiereid, tapamajad, tärklisevabrikud, linatööstused, villavabrikud, jahuveskid).

Põllumajanduslikust asustusest erines kaluriasustus. Kalapüük oli kodanlikus Eestis tähtsaks tegevusalaks, kuigi kandis käsitööstuslikku iseloomu. Kasutati mootor- ja aerupaate, esikohal oli rannikupüük. Enamus püügist realiseeriti kaupmeeste vahendusel värskest tarbijale.

Püügil käisid kalurid kas oma perega või kolme nelja ^{leibkonnana} ~~pere~~ kaupa grupis. Pered paiknesid küladena, igal perel olid omad võrgud ja paat. Kaluriasulas paistab silma paadisilla ja võrgukuuri olemasolu. Elamud on väikesed. Kõrvalhooned puuduvad või on elamuga ühise katuse all. Asustus oli tihedam, domineeris ridajas vorm. Vastavalt rahvuslikele erinevustele esines kaluriasustus Peipsi ääres tänavküladena.

Käsitööstuslike tootmisharude mõju asustusele maal. Suhteliselt väikest mõju asustusele omas põllumajandussaaduste töötlemine. Algeliselt olid vastavad ettevõtted (sae- ja jahuveskid, villatööstused, piirituse-

vabrikud, meiereid) tekkinud mõisates. Energiaallikana kasutati neis jõgede ja ojade voolava vee energiat, hiljem ka auru- ja sise põlemismootoreid. Jahuveskeid paiknes ka taludes, kuid need ei omanud omaette asustust kujundava elemendi mõju. Pärast kodanlikku maareformi esines enamik põllumajandussaadusi töötlevaid ettevõtteid endistes mõisakeskustes, koondades viimastesse ka mittepõllumajandusliku rahvastiku. Uut tõi asustusse meiereide ehitamine, mis toimus intensiivselt kodanliku perioodi algaastail. Käsitöölised (kingsepad, rätsepad, sadulsepad, puusepad jne.) omaette asustust ei kujundanud. Nad elasid endistes mõisahoonetes, samuti kodanliku maareformiga loodud 1-10 ha suurustel käsitöökohtadel. Viimased Umbritsesid tavaliselt mõisate südamikke või asusid vanade talukohtade lähemal. Kodanliku perioodi kestel toimus käsitööliste koondumine alevikesse. Kõrvuti käsitööga levis ka kodutööndus. Viimane oli eriti levinud Avinurmes, Vasknarvas ja Mustvees.

Hoopis ulatuslikumalt mõjutas asustust maavaradel põhinev tööstus. Osa sellest tööstusest sai alguse endisest mõisatest (lubjapõletamine ja telliste valmistamine). Üldiselt aga maavaradel töötav tööstus alustas tootmis-tegevust lagedal maalal. Koos tööstushoonetega ehitati ka elamufond, mis tunduvalt erines põllumajanduslikust. Maavaradel paikneva tööstusliku tootmise tulemusel kujunes maal rida tööstusasulaid. Nendest tuleb eelkõige märkida põlevkivi tootmise ja töötlemisega seotud asustatud kohti Kirde-Eestis (Kiviõli, Kohtla, Sillamäe). Asulad tekkisid ka fosforiidi- ja tselluloosi-paberitoot-

mise baasil (Kehra, Maardu, Kohila). Kõik need asulad kasvasid kiiresti ja kerkisid asustuspildis esile tootmishoonete ja barakitüüpi elamutega. Enamik tšüstusasulaid tekkis Kirde- ja Põhja-Eestis, Kesk- ja Kagu-, samuti Lääne-Eestis tekkisid turbatšüliste, kohati ka metsatšüliste asulad (Ulila, Tootsi jt.). Tšülistasulad jäid kodanliku korra tingimustes valdade koosseisu, hoolimata sellest, et nende elanike arv ületas viimase mitmeski linnas. Nii elas Kiviõlis 1938. a. 3600 elanikku.¹

Ülejäänud tšüstuslike tootmisharude (tekstiilitšüstus, metallitšüstus) mõju asustuse kujundamisele maal oli väike, kuna nad olid tekkinud juba enne kodanlikku diktatuuri ja paiknesid enamikus vanades linnades või alevites.

Seega saab tšüstuse mõju asustusele kokku võtta järgmiselt. Tšüstuslik tootmine maal tekkis algselt mõistes. Hiljem loodi väiksemaid põllumajandussaaduste tšütlemise ettevõtteid (veskid, saeraamid) ka taludes. Kodanliku diktatuuri perioodil väiketootmise tingimustes oli põllumajandussaadusi tšütlevatel ettevõtetel siiski väike mõju asustatud ^{kohtade} ~~punktide~~ kasvule. Uusi asulaid kujundas vaid maavaradel ja metsal põhinev tšüstuslik tootmine. Tekkis ka uus asulavorm - tšüstusasula, mis oli eelkõige tšülistalevile. Kõsitšülistid koondusid alevikesse, mis samuti kasvasid.

Asustusse kuulusid ka transpordiga seotud elemendid.

Arvuksalt on meie praegusi linnu alguse saanud raud-

¹ ORRKA, f. 40, nim. 1, s. U. 2225, l. 52.

teejaamadena (Jõgeva, Elva, Antsla jt.). Raudtee andis uue hoo ka vanade kihelkonnakeskuste kasvule. Kitsarööpmelise raudtee ja raudteelõigu Tartu-Petseri mõju on asustusele olnud väiksem lähema kasutamisaja tõttu. Vaatleme lähemalt raudtee mõju asulate kasvule.

Raudteevõrk koosnes kahest osast. Riigi idaosas asus peamiselt laiarööpmeline, edelaosas aga kitsarööpmeline raudtee.

1934/35.a. oli reisijatejaamu laiarööpmelisel 74 ja kitsarööpmelisel 62.¹

Ule 50 000 teekonda alustanud reisija aastas oli Keilas, Pääskülas, Kivimäe-Hiul, Nõmmel, Rahumäel, Jürvel, Tondil, Lillekülas, Tallinnas, Tapal, Rakveres, Jõhvi-Toilas, Narvas, Tartus, Nõo-Vapramäel, Peedu-Elvas, Valgas, Võrus, Tallinn-Sadam, Tallinn-Väike ja Viljandi.

Toodud andmetest ilmneb raudtee suur osa Tallinna linnasiseses ja lähema ümbruse liikluses. Palju sõitjaid on ka Tartu lähedal asuvates Nõos ja Elvas. Kõigi nimetatud linnade kasvu soodustas raudtee. Asustuses esinesid jaamahooned ja laod. Raudteejaamade ümber koondusid maal küsitõulised.

Rahvastik koondus ka sadamatesse. Kodanlikus Eestis esines intensiivne laevaliiklus, eriti rannasõit. Eestis oli seisuga 1. I 1935.a. 353 laeva.² Mere tähtsus ilmneb ka selles, et 90% väliskaubandusest toimus mere kaudu. 1936.a. saabus välisliini laevadel 39 000 reisijat. Rei-

¹ E.S. 1935, 9, lk. 460.

² Maasik, E. Laevandus. Eesti tootmisreservide rakendamisevõimalusi. Tallinn, 1937, lk. 130.

siiateveol olid tähtsamad ühenduspunktid saartega: Haapsalu, Rohuküla-Haltermaa, Virtsu-Kuivastu. Ule 5000 reieija aastas oli 1939.a. peale Tallinna Haapsalus, Haltermaal, Kuressaares, Kuivastus, Kõrdlas, Põrnus, Rohukülas ja Virtsus.¹

Sadamakohtadena on tekkinud rida asuleid Võrtsjärve, Peipsi ja neid ühendava Suure-Emajõe ääres. Mõrgimeinist Vaaknarvat, Mustveed, Mehikoormat, Võõpsut, Kastret jt. See siseveeteed leidis kodanlikus Eestis aktiivset kasutamist. Peamiseks veoseks jõgedel oli mets. Peipsi äärestest küladest toodi Tartusse kala ja küügilja. Sadamafunktsiooni mõju oli asustusele väike. Tavaliselt olid nad seotud kaluriasustuse või suvituskohadega. Siiski oli sadamates elanike juurdekasv väike.

Transpordiga on seotud veel asustuspildis esinenud vanad kõrtsid ja hobupostijaamad.

Peale eelkõigitletud kolme põhilise tootmisharu kompletseerisid kodanliku Eesti asustust veel haldus-, kaubandus-, tervishoiu- ja haridusasutused. Üheks omapäraseks jooneks oli nn. suvitusaalade kujunemine. Kodanliku Eesti algaastatel oli välismaalt suvitajaid vähe ning meie juba tsaari-Venemaa koosseisus väljakujunenud kuurordid Narva-Jõesuus, Põrnus, Haapsalus ja Kuressaares kiratseid. Kodanliku korra lõpul aga suvitajate arv tõusis, eriti Skandinaavia riikide arvel. 1937.a. oli üle 1000 suvitaja Narva-Jõesuus, Põrnus, Haapsalus, Kuressaare, Võsul ja Elvas. 200-1000 suvitajat oli Sillamäel,

¹ Majandusteated, 1940, 4, lk. 67.

Kehras, Lokaal, Rannamõisas, Vaselennas, Viimsis (Merivälja) ja Peedul.¹

Suvidusasulate hulka arvati kodanliku korra lõpul veel Toila, Klooge, Ranna-Pungerja, Aegviidu, Tasvaakoja ja Pirita. Suvitajaid oli ka Tõrvas. Suvituse- ja vühja-sõidukohtadena leidsid kasutamist veel järgmised aulad: Tiskra, Keila-Joa, Oru, Meriküla, Kurepalu, Rutja, Khamu, Rocca al Mare, Kolga, Kaagvere, Kukulinna, Uderna, Vuhna-Jõesuu.

Kodanlikus Eesti kasvaid suvituslinnad eriti kiiresti. Nii suurenes elanike arv 1934-1940 Nõmmel 45%,^x Tõrves 21%, Keilas 27% ja Otepääl 19%. Suvitusarajoonid erinesid hoonestuselt. Tavaliselt kasutati neid ainult suvisel aastajal. Haapsalu ja Narva-Jõesuu moodustaid suvituse- ja raviasutused terve linnaosa. Maal paikneaid suvituskohad jõgede ja järvede ääres, liivastel ja männimetsaga kaetud kohtadel.

Asutuse arengut on mõjutanud ka administratiivne jaotus. Kuna see on mitmeastmeline, kujunevad ka vastavad keskused mitmeastmelised.

Kodanlik Eesti võttis põhiliselt üle varem kehtinud administratiivse jaotuse. Endistele maakondadele loodi lisaks Valgamaa. Maakonnad ei olnud suuruseelt võrdsed. Suuremad olid Viru- ja Tartumaa, kõige väiksemaks aga Valgamaa. Vastavalt sellele kujunes nende keskuste suurus ja tagamaa. Enamikus oli maakonnas 2 linna, 3 linnega olid Jõrva- ja Harjumaa. Aleveid oli kõige rohkem

¹ Tomberg, A. Suvitajad suvituskohtades, lk. 255.

^x Nõmme puhul ei olnud suvitamine peamine funktsioon.

Tartumaal. Maakonnalinnad olid linnaõiguse saanud juba keskajal ja nende heakorrastuses oli palju ühist.

Valdade arv kõikus kodanlikus Eestis 360-370 vahel. Kuna valdade territoorium koosnes tihti mitmest osast, ning mõned asulad raudteejaamade juures olid poolitatud (Tamsalu), siis teostati 1938.a. valdade reform. Valdade reformi teostamisel peeti vajalikuks, et valla keskus oleks vallamaja, postiasutus, piimatalitus, turg, kauplus, apteek, kirik, kool ja arst.¹ 1940.a. oli 236 valda.

Samal ajal teostati ka linnade reform. Alev kui iseseisev ühik kaotati. Linnad jaotati 3 rühma. Esimese astme linnad olid suurusega üle 50 000 elaniku, teise astme linnad 10 000 - 50 000 elanikuga ja kolmanda astme linna elanike arvuga alla 10 000.

Seega näeme, et kodanlikus Eestis ei toimunud sellist administratiivset jaotuse muutust, mis oleks mõjutanud olemasolevat asustuse võrku. Maakonnalinnades, kus elanikkonna teenindamise tase oli kõrge, jätkus elanike kasv. Kihelkonnakeskused (kirikliku jaotuse ühikud) säilitasid oma tähtsuse. Paljud neist kasvasid kompaktselt asulateks. 1937.a. oli 98 kihelkonda (praegused piirid). Nende keskustes asuvate alevike keskmine suurus oli 1934.a. 310 elaniku, ja neid iseloomustas kiriku, apteegi ja aideaasutuse olemasolu. Pärast 1938.a. valdade reformi kadus endiste alevike poolitamine valdade vahel (Märjamaa, Tamsalu) ja enamik kihelkonnakeskusi sai

¹ Krepp, K. Valdade majanduslik olukord ja territoriaalne ümberkorraldus Eestis. Tallinn, 1938.

valla keskuseks.

Kaubanduse mõju asutusel avaldus turgude ja laadade korraldamises. Vanadeks kaubandusettevõteteks maali olid kõrtsid, mis paiknesid tavaliselt teede ääres.

Kodanlikus Eestis, kus valitsevaks sai väiketootmine, jätkus maaliste kaubandus-turustuskeskuste areng. Neis kohtades asutati pudupoode, pagaritöökodasid, apteekke, avati ka eesklaid. Üksikud uued keskused tekkisid ka maanteede sõlmedes ja sadamates.

Kohati oli ühes alevikus 5-6 kauplust ja (ühikondliku) toitlustamise ettevõtte. Samas asusid ka põllumajandusseaduste kokkusaajad ja peeti laatu. Esitame andmed tähtsamete laadakohtade kohta, mis tegutsesid isegi veel 1947.a. Kirde-Eestis peeti laatu 6 linnas ja 17 maa-asulas, Põhje-Eestis 2 linnas, 5 alevis ning 12 maa-asulas, Lääne-Eestis olid laadakohtadeks 5 linna, 5 alevit ja 34 maa-asulat, Kesk- ja Kagu-Eestis olid laadakohtadeks 17 linna, 6 alevit ja 71 maa-asulat. Kokku peeti seega laatu 124 asulas, mis praegu ei oma linnalise asula õigust. Nendeest oli 1934.a. märgitud alevikena 47, kus elas keskmiselt 247 elanikku.¹

Kõige vähem oli kaubandusettevõtteid maal Harju- ja Tartumaal. Suhteliselt tihe võrk oli rannikul. Tihedalt oli neid ka põlevkivirajoonis.

Tuleb veel öelda, et tootmise killustamine ja elanikkonna väike tihedus ei lubanud kodanlikus Eestis suurte kaubanduskeskuste tekkimist. Takistatud oli ka keskmiste linnade areng hulgi-kaubanduse seisukohalt, seet

¹ Arvutuse aluseks: II RE v. I, lk. 2-12.

hobutranspordi tingimustee oli nende tagamaa väike. Hulgikaubandusettevõtted asusid peamiselt maakonnalinnades.

Tervishoiuasutustest aitasid üksikute asustatud ~~punktide~~ ^{kohtade} rahvaarvu kasvule kaasa peamiselt sanatooriumid (Taagepera, Seli jt.). Omaette asustuspiirkonna linnades moodustasid ka nakkushaiglad, leprosooriumid ja vaimuhaiglad.

Seega oleme lõpetanud tootmistegevuse ja mitmesuguste teeninduslike funktsioonidega seotud asustuselementide käsitlemise. Asustuses ei esine üksikud elemendid eraldi, vaid koos. Nende omavaheline vahetork määrab aga asula tüübi, tema kasvu kiiruse ja välise vormi.

Meie asustuse struktuur (asulastik) on suures osas välja kujunenud vastavalt liiklusteedele. Nii tekkisid suuremad linnad mere ääres või jõgedel sillakohtadel. Nendes arenes ka meie tihedus. Maalised asulad kujunesid aga väiksemate teede sõlmpunktides. Nagu eelnevalt nägime, ei ulatanud väiketootmise juures põllumajanduses turusuhted kaugemale maakonna piiridest. Tavaliselt piirdusid nad kihelkonna piiridega, kus realiseeriti piim, liha, munad, teravili, lina ja kartul. Seega kujunesid maal kaubanduslikud keskused, mis vastasid hobutranspordile. Eriti kiiresti arenesid maalised keskused raudteejaamades, kohati ka jõesadamates.

Püüame lühidalt iseloomustada veel peamisi tendentsi asustuse arengus. Kõigepealt tuleb märkida rahvastiku koondumist linnadesse ja linnade laienemist. Seda protsessi iseloomustab linnarahvastiku protsent. 1934.a. elas linnades 32% rahvastikust, 1940.a. algul aga juba

34%. Elanikkond koondus ka suurematesse mittelinnalistesse asulatesse. Eriti kiiresti kasvasid asulad põlevkivibasseinis. Kõrvuti linnade ja maaliste asulate kasvuga toimus aga ka asustuse hajumine. Seda iseloomustas talundite arvu suurenemine. Loodi juurde uusi majandeid uudismaadel. Suurimaks asundusmaaks oli Oidremaa soo Läänemaal, Põõravere soo Pärnumaal, Peresaare metsamaa Virumaal, Kilksemaa metsamaa ja Lepplaane puisniit Pärnumaal.¹ Samuti tekkis uusi asulaid turbatõstusettevõtete juures.

Selline vastandlik protsess oli seaduspäraseks nähtuseks kapitalismi tingimustes. Eraomandusest tingitud tootmise killustatus oli põhjuseks, et ettevõtted olid väikesed ja ei omanud rahvastikku koondavat mõju. Tõstus jäi valdade koosseisu, seepärast tõstuslinnad kaebasid aeglaselt.

Tulemuseks oligi arvukate väikelinnade ja maa-asulate kasv peamielt ainult kohalike kaubanduslike keskustena. Seevastu aga paljudes suurtes linnades (Narva, Tallinn) jäi elanikkond väiksemaks revolutsioonilisest. Elanikkonna vähenemine oli tingitud tõstvõimaluste puudumisest.

Kodus tõstajad ja kaitõblised olid paljudes väikestes linnades linnakujundavaks grupiks ja soodustasid nende kasvu. Nagu juba varem nägime, oli soodne transpordi asend linnade ja asulate kasvu soodustavaks teguriks.

Eraomandus maale takistas linnade ja alevite arengut. Sajandi algul sõltus linnade kasvu suund ja ulatus

¹ Sinberg, T. Uue asundustegevuse areng Eestis. Konjunktuur, 1936, lk. 738.

sellest, milline mõisnik otsustas müüa krunte. Näiteks Elva tekkimisel oli oluliseks momendike asjaolu, et pärast raudteejaama rajamist Meeri mõisa omanik ehitas männimetsa kümme ühetüübilist suvilat.¹ Samasugune olukord oli ka teistes meie linnades. Kujunesid kitsad tänavad ja kõrged, pimedad elamud. Kodanlik maareform soodustas mitmete alevike kasvu. 1943.a. kogutud ankeedis asula kohta on märgitud mitmel puhul tekke põhjusena mõisamaade planeerimist. Siiski oli maa-eranduse takistuseks mitme linna arengule. Nii on andmeid, et Suure-Jaani linna areng oli takistatud ehituskraantide puudumise tõttu.

4. Rahvastiku paiknemise iseloomustus kodanliku diktatuuri lõpul

1940.a. suvel elas Eestis (praegused piirid) 1051,3 tuh. elanikku. Nende jagunemine nelja regiooni lõikes on antud tabelis 1. Näeme, et see oli ebaühtlane. Põhja-Eestis, mis moodustab 13% vabariigi pindalast, elas 24% rahvastikust. Samal ajal aga Lääne-Eestis, mille territoorium moodustab 28%, oli ainult 20% rahvastikust.

Täpsema pildi rahvastiku paiknemisest annab tema tihedus, mis on kõige levinumaks näitajaks rahvastiku paiknemise iseloomustamisel. Üldine rahvastiku tihedus antakse inimeste arvuga territooriumi (ilma suurte veekogudeta) ühiku kohta. Kõrvuti üldise tihedusega leiab kasutamist ka maarahvastiku tihedus. 1934.a. loenduse

¹ Kärner, J. Elva minevikus ja olevikus. Elva, 1931.

andmetel oli Uldine rahvastiku tihedus Eestis 23,7, ilma eismiste veekogudeta aga 24,9.¹ Maal oli keskmine tihedus 1940.a. 15,9. Nagu vastavad arvutused näitavad, ei muutu rahvastiku tihedus märkimisväärselt kaasaegsesse piiridesse ümberarvutamisel. Vabariigi piirkonnad erinevad üksteisest tunduvalt, nii üldiselt kui ka maarahvastiku tiheduselt. Vastavad näitajad on koondatud tabelisse 7.

Tabel 7

Rahvastiku tihedus regioonides 1934.a.²
(inimesi ühe km² kohta)

Regioon	Uldine tihedus	Tihedus maal	Tihedus talundis	
			põllumaa kohta	kultuurpinna kohta
Kirde-Eesti	20	15	82	64
Põhja-Eesti	42	16	84	69
Lääne-Eesti	18	15	82	57
Kesk- ja Kagu-Eesti	22	17	55	47

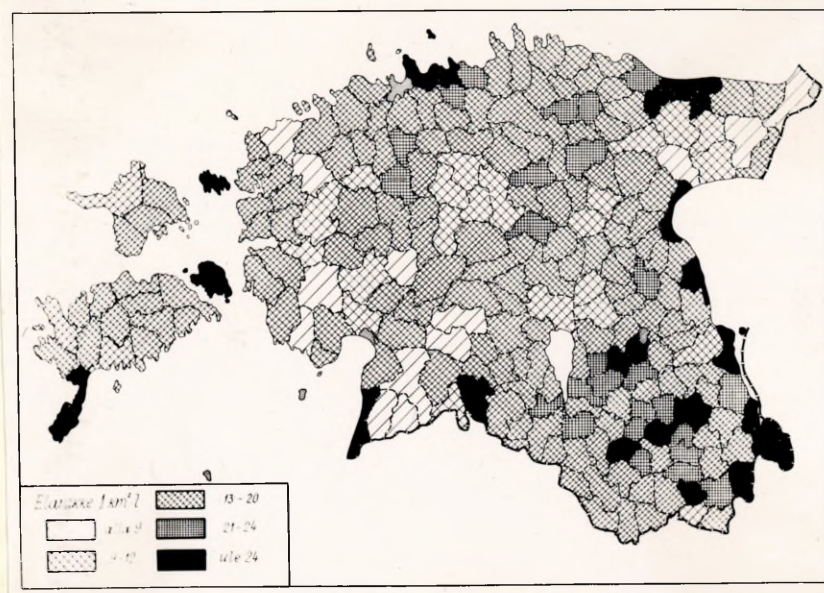
Rahvastiku Uldine tihedus regioonides on mõjutatud linnarahvastiku osatähtsusest vastavas piirkonnas. Esile kerkib sel puhul Põhja-Eesti, kus asub Tallinn. Hoopis parema ülevaate saame, kui analüüsime rahvastiku tihedust maal. Ülevaate rahvastiku tihedusest üldiselt valdades 1940.a. annab skeem (vt. skeem 9).³

Esialt paistab silma kõrgem rahvastiku tihedus Tallinna ümbruses ja väikestel saartel (Vormsi, Muhu, Kihnu). Kohati on rahvastiku tihedus suur ka rannikul (Püksi, Kalvi, Toila, Peipsi looderannik, Hõudemeeste, Sõrve).

¹ II RE, v. IV, lk. 2, 3.

² Arvutamisel kasutati II RE v.I, II, III v. II ja III P andmeid.

³ Skeemi koostamisel lähtuti: Majandusteated, 1940, 35, lk. 544-546.

9. Rahvastiku tihedus valdades
(15.VIII 1940.a.)

Tunduvalt üle keskmise oli rahvastiku tihedus Võru-Antsla-Kanepi kolmnurgal ja Pandivere kõrgustiku läänenõlval, samuti Otepää kõrgustiku loode- ja põhjanõlvadel. Tihe asustus esines ka Pärnu jõe kesk- ja alamjooksul.

Millega seletada neid erinevusi? Ranniku tihedat asustust võime seletada asjaoluga, et kalapüük koos põlluharimisega andis võimalust saada sissetulekut ka suhteliselt väikesel maalapil. Suurem tihedus rändes piirkondades on seletatav ka suurema loomuliku iivega, nagu nägime eespool. Rahvastiku tihedus sisemaal oli suurem ka viljakatel põllualadel, mis jäid eemale peamistest turgedest ja kus oli samuti kõrgem sündimus (Pandivere, Antsla Umbrus).

Väga hõredasti asustatud aladeks olid Pärnu ja Kajari jõgede veelahkmed suurte soodega, Vihterpalu-Nõva

Umbrus ja Alutaguse. Põhjuseks on kõikjal ebasobivad looduslikud tingimused. Seega oli maarahvastiku tihedus sõltuv peamiselt looduslikest tingimustest (sõltuvus põllumajandusliku tootmise kaudu). Seda näitab ka maarahvastiku keskmine tihedus regioonides. Põllurikas Kesk- ja Kagu-Eesti oli tihedama asustusega.

Ilmneb, et jõgede ja järvede ääres on asustus tihedam. See on seletatav ka asjaoluga, et asustamisalana on jõgede kaldad soodsad, jõgedest kaugemal on põhjavesi kõrge. Veelahkne aladel asuvad soomassiivid. Need alad ei sobi põllunduseks ja elanikkonna tihedus on väike.

Looduslike tingimuste mõju jääb aga kõrvale, kui toome talundite rahvastiku põllumajandusliku maa ja kultuurpinna kohta. Näeme tihedamat elanike paiknemist Põhja-Eestis, Kesk- ja Kagu-Eesti jääb viimasele kohale.

Kokkuvõttes võime öelda järgmist. Rahvastiku paiknemine on Eestis algselt välja kujunenud vastavalt looduslikele tingimustele. Hiljem hakkas lisaks neile mõju avaldama ka kaugus liiklusteedest ja turgudest. Eemaldatuse tõttu peamisest tihedusrajoonidest jäi rahvastiku tihedus Lääne-Eestis väikseks. Põhja-Eestis aga vastupidi intensiivistas Tallinna lähedus peale põllumajanduse ka tegevust kõrvalharudes (pae murmine, kalapüük), sellest siis ka suurem tihedus. Kuna Kesk- ja Kagu-Eesti jäi maha rahvastiku tiheduselt põllumaa kohta, siis ei toimunud siin kodanliku diktatuuri tingimustes niivõrd intensiivset linna siirdumist kui Lääne- ja Kirde-Eestis. Põllumajanduse arengutase oli Kesk-Eestis kõrgem kui teistes piirkondades.

Perioodi lõpul toimus tiheduse suurenemine maal vaid üksikutes Kirde- ja Põhja-Eesti valdades, seoses tiheduse rajamisega. Seoses asundustegevusega esines tendents maarahvastiku tiheduse vähendamisele. Tekkisid uued asulad Peressaares, Oidremaal jm.

Asume järgnevalt kodanliku diktatuuri lõpul esinenud asulastiku (asustuse) iseloomustamisele. Rahvastiku jagunemise mitmesuguse suurusega asustatud kohtades esitame tabelis 8.

Tabel 8

Rahvastiku jagunemine asustatud kohtades
1934.a.¹
(protsent regiooni rahvastikust)

Asustatud koha elanike arv	Kirde-Eesti	Põhja-Eesti	Lääne-Eesti	Kesk- ja Kagu-Eesti
I Linnalised ja suuremad maalised asulad ^x kokku	32,5	60,0	19,5	29,4
neist üle 10 000 el.	24,2	56,5	9,0	18,2
2000 - 10 000 el.	1,5	-	5,0	5,6
1000 - 2000 el.	2,5	-	2,2	1,6
500 - 1000 el.	1,8	1,8	1,8	1,7
200 - 500 el.	2,1	0,8	1,0	1,4
100 - 200 el.	0,4	0,5	0,4	0,5
alla 100 el.	-	0,4	0,1	0,4
II Üksikpered ja külad	67,5	40,0	80,5	70,6
III Elanike keskmine tihedus üksikperedes ja külates	13,6	17,2	14,1	16,0

^x Maaliste asulate hulka on arvatud need asustatud kohad, mille kohta esitati andmed 1934.a. rahvaloenduse kokkuvõtetes.

Maalised asustusvormid. Maalist asustust kodanlikus Eestis võis jagada kahte suurde gruppi: 1) Üksikpereline,

¹ Koostatud II RE, v.I, lk. 1-12, v.II, lk.1, 2 alusel.

2) väikeaaulaline (külad, alevikud). 1934.a. oli maal kokku 157 123 elumaja (vanad piirid).¹

Üksikpereline asustus esines suurte soode ja metsade piirkonnas (Alutaguse, Nõva). Põllumas vähesus ei võimaldanud kompaktselt asustuse kujunemist. Pered paiknesid üksteisest eemal, sageli puudus kevadeti ja sügiseti halbadetoolude tõttu ühendus teiste asulatega. Sellesse gruppi kuulusid ka eraldi asetsevad metsavahikohad, majakavahid jne. Nõnevõrra läheneb sellele vormile ka 2-3-pereliste gruppidega esinenud asustus. Viimane levis kohati Valgemaal, samuti Otepäh ja Haanja kõrgustikul. Üksikperelise asustuse hulka kuulusid ka eraldi asetsevad koolimajad, raudteepuud, metskonna kantseleid jne.

Järgmise maalise asustuse vormi - külade levik oli suur. Algne küla oli välja kujunenud juba enne ristiriitlike sissetungi meie maale. Küla iseloomulikuks tunnuseks oli, et pered paiknesid lähedikkude ja perede maad ümbritsesid elanute gruppi. Küla maad olid kruntimata ühistes põldudes. Kohati ehilis see vorm ka kodanlikus Eestis (Saaremaa, Vormsi). Kõige rohkem lähenevad algsele külavormile vanad sunnkülad. Juba feodalismi ajal algas asustuse hajunemine. See jätkus ka vaadeldaval perioodil. Kodanlikus Eestis esinenud külasid (eelmisest laiemas mõttes) võib iseloomustada kui perede territoriaalseid gruppe. Külad eraldusid üksteisest jõgede, metsade ja soodega. Sageli olid nende vaheliseks piiriks ka endiste mõisate piirid. Olenevalt peamiselt looduslikest tingi-

¹ 20 aastat ehitamist Eestis. 1918.-1938. Tallinn, 1939, lk. 20.

mustest olid külad konfiguratsioonilt ja perede paiknemiselt erinevad. Suuremad külad omasid aumbja vormi. Tullipilised aumbkülad (tihe, korrapäratu perede seetus) esinesid Saaremaal (Valjala), Võormais jm. Pered paiknesid teeristidel, õued ja kohati ka kõrvalhoonete seinad puutusid kokku. Tiheda asustuse ridajae vorm - tänavküla esines Peipsi rannikul. Hõreda asustuse ridajad vormid (rida- ja hagukülad) esinesid jõgede ääres, samuti Vooremaal. Hajaküladeks olid sisuliselt võttes kõik asunduskülad, mis tekkisid kodanliku maareformiga. Asundusküla keskuseks oli endine mõisakeskus, mida nimetati ka asunduseks.

Küladena paiknes enamik põllumajandusliku tootmisega tegelevast rahvastikust. Külade koosseisu kuulus kauplus, koolimaja. Suuremate külade koosseisu kuulus ka meierei, vallamaja, rahvamaja ja sidekontor. Külades paiknesid väiksemad põllumajandusseadusi töötlevad ettevõtted, nagu jahuveski, saekaater. Küla kompleksi kuulus kohati veel elamutest eemal asuvaid tuulikuid, heinaküüne jne. Külade suurus oli erinev - alates kümnest ja lõpetades paarisaja elanikuga. Võrdlemisi suured olid kalurikülad. Külade suurus oli sõltuvuses talundi suurusest. Suuremad talundid moodustasid väiksemaid külaseid. Nõis olevat seos ka külade suuruse ja teedevõrgu vahel. Seal, kus teedevõrk oli hõredam, esinesid suuremad külad. Asunduskülade suurus olenes endise mõisa suurusest. Seoses kodanliku maareformiga toimus hajalise asustuse erikaalu suurenemine. Hõredam oli talundite tihedus Läänemaal ja Lelle-Aegviidu ümbruses.¹ Suurim talundite arv 10 000 ha kohta

1 Talundite kujunemine, lk. 121.

oli Peipsiäärre vallas.

Omaste asustatud punktiks võrdselt küladega võis pidada riiginõisaid ja põllumajanduskoole. Mõnikord kuulusid need sga hajakülade koosseisu.

Alevikud moodustasid omaste grupi maalises asustuses. Neid eraldas küladest suurem mittepõllumajandusliku rahvastiku osatähtsus ja hoonestuse kompaktsus. Esialgselt kujunes see asustuse vorm kihelkonnakeskustes. Kiriku ja laadakohaga olid nad sageli külastatavaks kohaks. Siia koondus käsitöölisi. Kodanliku perioodi lõpul oli kihelkonnakeskuses kujunenud alevik eelkõige põllumajandussaaduste turustamise keskuseks. Seal asus 1-2 kauplust, vallamaja, kuueklassiline kool, meierei, pagariküri või einelaud. Alevikus asus samuti postkontor, arst ja mõned põllumajandussaadusi töötlevad ettevõtted (saeveski, villavabrik, jahuveski). Kompleksi kuulus ka surnuaed ja kirik.

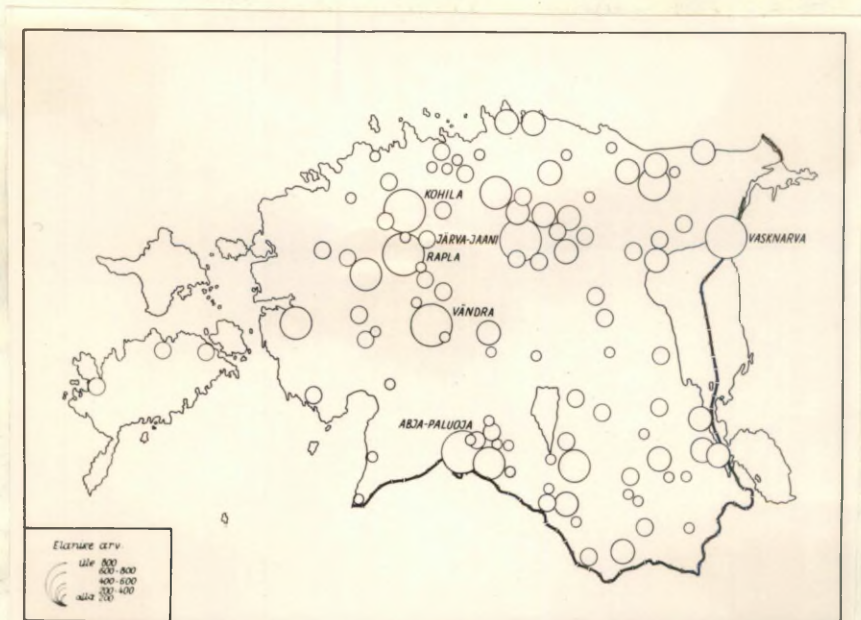
Teine grupp mittelinnalisi asulaid oli tekkinud raudteede ja sadamate ehitamisega, kus tsareformi ajal anti välja käsitöölise krunte. Need sarnanesid kihelkonnakeskustele, ainult kirikut ei olnud. Seevastu oli nendes rohkem kaubandusettevõtteid.

Belmisest erineva grupi moodustasid tööstusasulad, mis tekkisid põlevkivikaevanduste, turbetööstuste (Tootsi, Ellamaa, Ulila), klaasitehaste (Järvakandi, Meleski) ja teiste ettevõtete juurde. Kuigi ka nende koosseisu kuulus põllumajandusega tegelevaid peresid, omasid nad enam tööstuslikku ilmet. Nii olid põlevkivirajoonile iseloomulikud terrikonid ja barakkelamud. Reeglina oli neis

asulais vähe haldus-, tervishoiu- ja haridussuutuai. Rohkem olid levinud kauplused ja sõuklad.

Tekib küsimus, kui palju oli Eestis alevikke ning teisi mittelinnalisi asulaid ja milline oli nende keskmine suurus? 1934.a. rahvaloendusel eraldati valdade koosseisust alevikena 112 Üksust (kaasaegsed piirid) ja raudteejaamade ning suvituskohadena 28 Üksust. Keskmine suurus oli 350 elanikku.¹

Alevike ja teiste mittelinnaliste asulate paiknemine on esitatud joonisel 10. See oli ebaühtlane. Vähe

10. Maa-asulad 1934.a.

esines alevikke saartel. Mandril oli neid hõredalt Nõva-Vihterpalu, Mikkli-Võlla, Kuimetsa-Vhätša-Paide Umbruses ja Alutaguses. Samal ajal esines ka tihedad alevike paiknemist. Sellisteks piirkondadeks, kus alevikke oli

¹ II RE, v. I, lk. 2-12 alusel.

tihedamalt, olid Pandivere kõrgustik, Rapla-Märjamaa piirkond, Paluoja-Õisu ja Puka Umbrus. Ilmnes omepärane eaduspõrreus: mida kaugemal suurtest linnadest, seda tihedamalt oli alevikke.

Nagu samalt skeemilt näeme, paiknes 6-st suurem (üle 800 elaniku) asulast 5 kitsarööpmelise raudtee ääres. Ka keskmise suurusega asulad näisid orienteeruvat raudteele. Väikesed asulad, mis olid peamiselt põllumajanduslikud, orienteerusid viljakamatele põldudele.

Seega nägime, et maalise asustuse keskpunktideks olid alevikud. Neid ümbritsesid mitmesuguse suurusega, peamiselt põllumajanduslikud külad ja veelgi kaugemal olid laiguti üksikpereline asustus. Erinevuseks üldises skeemis oli tšüstus- ja kaluriasulate paiknemine. Esimesed olid seotud maavarade paiknemisega, teised rannikuga. Suvitusasulad ümbritsesid suuri linnu (Tallinn, Tartu).

Võrreldes asustust rannikul ja sisemaal näeme mõningaid erinevusi. Rannikul asuvad peamiselt ridaajad asustusvormid. Peipsi rannikul esinevad tänavkülad. Saartel esineb suuri sumbkülasid. Ilmnes erinevus ka kaluri- ja talukülade hoonestuses. Esimestes olid hooned väiksemad, see koosseisu kuulus võrgukaar. Rannikuasustust mitmekesistavad paadisillad, tuletornid.

Põllurikkal Viljandimaal ja Elva-Ranna Umbruses esinesid suured taluhooned. Eluhoone oli eraldi ja tavaliselt vooderdatud. Põhja- ja Lääne-Eestis olid hooned talude väiksemad ja sageli esines ühe-kahehoonelisi peresid.

Linnaline asustus. Piir linnaliste ja maaliste asulate vahel ei olnud terav. Kriteeriumiks ei saanud pida da si rahva arvu ega ka elanike tšõalast tegevust. Ainukeseks eraldumise aluseks oli juriidiline jaotus. Võrreldes alevikega oli linnades ja alevites hoonestus kompaktsen, nad omasid planeeritud tänavastiku. Linnades oli kõrgemal taasel ka elanikkonna elukondlik ja kultuuriline teenindamine. Siiski tuleb veel kord rõhutada, et kodanliku Eesti rahvastiku jaotamisse maaliseks ja linnaliseks tuleb suhtuda kriitiliselt.

Kodanliku diktatuuri algul oli ainult 12 linna. Hiljem anti linnaõigused üksikutele alevitele. 1938.a. linnareformiga said linnaõiguse kõik alevid, välja arvatud Võõpau. Selle tulemuseks oli, et linnadeks loeti mitmed asustatud punktid, kus rahva arv oli väike ja elanikkonna peamine tegevus põllumajanduslik (Mustla, Suure-Jaani jt.). Samal ajal aga ei antud linnaõigusi näiteks Kiviõli asulale, mille elanike arv oli eelmistest palju suurem. Seega, nagu paljud autorid (Rea, V.Tarmisto, A.Veimer) on märkinud, oli 1938.a. linnareform vaid formaalne akt. Vastavalt sellele tuleb meil ka kriitiliselt suhtuda kodanlikus Eestis toimunud linnarahvastiku kasvu ja selle piirkondlikesse erinevustesse.

Mõrgime veel ka teise kodanliku Eesti onapõra. Ei ole alust kõiki perioodi lõpul Eestis esinenud mittelinnalisi asulaid pidada maalisteks. Vastavalt ehitusseadusele võis peale linnade püstitada mittepõllumajanduslikke ehitisi veel suvitus- ja ravikohtadesse ning asulaks tunnistatud kohtadesse. Viimased määrati valitsuse

otsusega. Nii oli suvituskohaks tunnistatud Vasalemma aedlinn ja asulaiks Maardu kaevanduse ja vabriku asukoht ning Kehra.

Vaadeldava perioodi lõpul esines Eesti NSV territooriumil 32 linna (Nõmme oli eraldi, Narva-Jõesuu kuulus Narva koosseisu). Linnad jagunesid kahte suurde rühma: vanad ja uued. Vanad linnad (arvult 12) omasid linnaõiguse juba sajandi algul. Nad hõlmasid 1934.aastal 27,0% vabariigi rahvastikust. Uued linnad tekkisid kodanliku diktatuuri tingimustes. 1926.aastal said linnaõiguse Nõmme, Põltsamaa, Tapa ja Turi. 1927.aastal lisandus neile ka Tõrva. 1938.a. linnade reformiga said linnaõiguse endised alevid, kokku 16. Vastavalt suurusele jaotati linnad 3 asteks: 1 aste üle 50 000 elaniku, 2 aste 20 000 - 50 000 elaniku ja 3 aste alla 20 000 elaniku. Linnarahvastik jagunes 1940.a. järgmiselt: Tallinnas elas 38%, 7 ülejätnud suuremas linnas 45% ja teistes linnades ja alevites 17%.

Iseloomustame järgnevalt linnu gruppidena, vastavalt asustuse iseloomule. Klassifitseerimise aluseks oli linna vanus, elanike arv, tšustusettevõtete arv ja suurus ning asula administratiivne tähtsus. Nagu näeme, erinevad linnad üksteisest hoonestuse iseloomult ja tiheduselt ning majanduslikult funktsioonilt.^x

^x Kodanliku Eesti linnade geneerilise klassifikatsiooni on andnud T.Rea.¹ Kõesoleva tšustusettevõtete arv on igati nõus T.Rea klassifitseerimise alustega. Kahjuks ei võimaldu aga geneetiliste tšustusettevõtete järgi iseloomustada linna suuruse järgi ja leida seoseid linna rahvastiku kasvu põhjuste selgitamiseks. Seepärast oli vajalik lähtuda mõnevõrra teistest alustest. Peamised erinevused on järgmised. T.Rea jagas vanad linnad 3 gruppi, meil on need jaotatud 4 gruppi. See võimaldas maakonnalinnu analüüsida ka suuruse järgi. Uued linnad olid T.Real jagatud 4 gruppi, ka kõesolevas tšustusettevõtete arv on 4 gruppi. Grupid on aga erinevad. vt. järgm. lk.

1) Suurlinnad-maakonnakeskused. Sellesse gruppi kuulusid Tallinn, Rakvere, Pärnu, Tartu, Valga ja Viljandi. Elanike arv ületas neis 10 tuhat, nad olid maakonnakeskusteks. Tallinn oli vabariigi pealinn. Kõik selle grupi linnad olid tähtsad liiklusteede sõlmpunktid, neist Tallinn ja Pärnu sadamad. Peale Valga ja Viljandi oli selle grupi linnades rohkem kui kaks suurtööstusettevõtet. Valga arvatud Valga, oli nendes linnades elanikkonna tihedus üle 1500 inimese ühel km²,¹ Nendes linnades oli suhteliselt palju kaubandusettevõtteid, samuti haiglaid ja kultuuriasutusi. Nii töötas kõigis nimetatud linnades kodanliku korra lõpul teater. Esines ka mõningaid erinevusi. Tallinn oli eelkõige pealinn ja sadam, Tartu Ülikoolilinn, Pärnu sadam ja kuurordilinn.

Ka selle grupi linnade hoonestus omas ühiseid jooni. Tavaliselt oli nende keskuseks keskaegne kindlustus, millest oli säilinud bastione ja varemeid. Linna keskosas paiknes kaubandussektor, kuhu kaulus turuplats, kaaluko-da, kaubamaja jne. Tööstused asusid linna serval või esimesid hajutatult. Haljasaladeks olid endised kindlustused (Toompea, Toomemägi, Vallimägi). Elamute kõrgus ulatus 3 korruseni, ainult Tallinnas ja Tartus esines üksikuid viiekorruselisi elamuid. Enamik elanikkonnast elas vooderdatud madalates puumajades, mis asetsesid tänavalääres. Majadel olid aknaluugid. Tartus kaevaaedeldaval perioodil eelinn - Tamme. Tänavad olid sillutatud

¹ Rea, T. Eesti NSV linnaliste asulate geneetilise klassifikatsioonist, Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 88, Geograafia-ala-seid 1. Tartu, 1960.

munakividega, harvemini asfalteeritud.

2) Suurlinnad-tööstuskeskused. Siia gruppi kuulus Narva. Ta oli üks vanemaid linnu. 1936. aastal oli linnas 8 suur- ja 17 kesktööstusettevõtet.¹ Eelmisest grupist eraldas teda vaid suurem tööstusega tegeleva rahvastiku erikaal. Tööstus tõusis esile ka linna välisilmes. Tööstuspiirkonnaks oli Kreenholm. Elamurajooni omapäraks olid vabrikutööliste kivist kasarmutaolised hooned. Narvas toimus kogu vaadeldava perioodi jooksul elanikkonna vähenemine.

3) Suurlinnad-tütarasulad. Sellesse gruppi võis tinglikult paigutada Nõmme, mis kuni perioodi lõpuni oli omaette administratiivseks üksuseks. Teda iseloomustas Uhelt poolt lähedus Tallinnale, teiselt poolt aga tööstuse puudumine. Linnal oli väga hea mikrokliima. Ta omas keskuse raudteejaama ja turuplatsiga. Elamud olid siin põhiliselt suvilatüüpi. Enamus elamutest olid ühekorruselised. Nõmme oli elanikkonna juurdekeskvult esimesel kohal.

4) Keskmised linnad-maakonnakeskused. Sellesse gruppi kuulus Võru, ainukene keskmise suurusega linn vabariigis. Ta erines teistest maakonnalinnadest oma väikema vanusega. Linna tänavastik oli maleruuduline. Majad olid puust, ühekorruselised. Asustus oli aga tihe. Linnas oli üks suurtööstusettevõtet.

5) Väikelinnad-maakonnakeskused. Grupi kuulusid Haapsalu, Kingissepp (Kuressaare) ja Paide. Elanike arv oli neis alla 5 tuhande, linnad olid vanad. Kapitalismi tormilise arengu perioodil jäid nad tähtsamatest liiklus-

¹ I ME, v. I, lk. 10.

teedest eemale. Hoonestus oli neis valdavalt puust. Kuresaares ja Haapsalus oli välja kujunenud sadamapiirkond. Haapsalu oli tuntud kuurort. Tõustuse osatähtsus nende linnade arengus oli väike.

6) Väike-linnad-tõustuskeskused. Enamiku sellisesse gruppi kuuluvate linnade tekkimine on seotud tõustuse kiire arenguga sajandivahetusel. Olenevalt tõustuse iseloomust toimus nendes linnades rahvastiku kasv või püsimine endisel tasemel. Siia kuulusid Kunda, Jõhvi, Kõrdla, Nõisaküla, Sindi, Türi, Antsla. Elanike arvult olid nad alla 5 tuhande ja kõigis neis oli vähemalt üks suur tõustusettevõtte. Linnades oli välja kujunenud keskmise tihedusega kaubandusettevõtete võrk. Samal ajal oli aga vähe kultuuriasutusi ja kooli. Hoonestuses olid keeksel kohal tõustushooned. Elamud olid väikesed, kohati esines barakk-elamuid. Eriti väikesed olid majad Kõrdlas, kus esines kivi- või rookatuseid. Märkatav kaubanduslik keekus nendes linnades puudus.

7) Väikelinnad-suvituskohad ja tütarasulad. Sellisesse gruppi võis paigutada Keila, Paldiski, Elva, Otepää ja Narva-Jõesuu.^x Elanike arv oli neis alla 2,5 tuhande. Nende majandus- ja kultuurielu oli seotud suurte linnadega, mille tagamaal nad elasid. Kõigis neis puudusid suur tõustusettevõtted, seevastu oli aga kaubandustegevus elav. Omapäraks oli rahvaarvu aastane kõikumine, kuna suvel elas neis arvukalt suvitajaid. Nendes linnades oli tavaliselt üks peatänav, mille ümber elasid kaubandus-

^x 1934. a. alates kuulus Narva-Jõesuu Narva koosseisu.

asutused, Samas olid ka mõned kahekordsed elamud. Väljaspool peatännavat oli hoonete paigutus hõre.

8) Väikelinnad-käsitööliste, kalameeste ja põllutööliste elukohad. Sellesse gruppi paigutasime Kilingi-Nõmme, Põltsamaa, Tapa, Tõrva, Jõgeva, Kallaste, Mustla, Mustvee ja Suure-Jaani. Nendes linnades oli elanike arv alla 5 tuhande, suurtööstus puudus. Linnaõiguse olid nad saanud kodanlikul perioodil. Nende rahvastiku tööalane struktuur sarnanes võrdlemisi alevikele. Iseloomulik oli käsitööliste arvukus. Hoonestus oli neis ühekordne, puust. Keskuseks oli kas raudteejaam või turuplats. Linna elamud olid tihti talumajade tüüpi, sageli esines ka kõrvalhooneid. Esines aga ka erinevusi. Nii võis Tapat pidada transpordilinnake, Kallastet ja Mustveed aga kalurilinnaks.

Erinevused elanikkonna klassikoosseisus peegeldusid linnade struktuuris. Nii erinesid kaupmeeste ja tööturrite linnasoad teravalt tööliste ja ametnike elurajoonidest. Seda on näha endistes maakonnalinnades. Suurtes tööstuslinnades nagu Narva, Tallinn ja Pärnu olid terved kvartalid hoonestatud barakkelaamutega (Kreenholm, Kopli). Ka Sindis, Kiviõlis ja Kundas olid valitsevaks barakkelaamud. Linnade paiknemises esines teatud seaduspärasus. Tööstuslinnad paiknesid enamikus Põhja- ja Kirde-Eestis.

Regionaalsed erinevused. Järgnevas püüame kokkuvõtlikult esitada Ulevaate rahvastiku paiknemise ja asustuse omapärast 4 regioonis. Andmed rahvastiku jagunemise ja struktuuri kohta, mis võimaldavad paremini mõista asustuse omapära, esitati tabelis 1.

1) Kirde-Eesti. Kirde-Eestis toimus 1934.-1940.a. rahvastiku aeglane vähenemine. See oli suurem 1934.-1937.a., edasi püsis rahva arv samal tasemel ja perioodi lõpul, seoses põlevkivitööstuse kiire kasvuga, rahvaarv tõusis. Narvas tekstiilitööstus ei laienenud ja uusi ettevõtteid ei loodud, seepärast elanikkond seal vähenes. Rahvastik kasvas regiooni keskuses, kus asusid Kohtla, Sillamäe ja Kiviõli asulad. Perioodi lõpul oli tööjõud kõige paremini kasutatud rajooni keskosas.

Kirde-Eestile oli iseloomulik kõige progressiivsem rahvastiku vanuseline struktuur (vt. joon. 5). Seetõttu ei olnud siin oodata tööealise rahvastiku vähenemist. Naal oli sooline struktuur ligilähedane 1:1-le. Linnades esinev naiste suur osatähtsus oli seletatav piirkonda kuulunud Narva kui tekstiilitööstuse linnaga. Regiooni omapäraks oli tööstuse suur osatähtsus naal asuva rahvastiku tööalases tegevuses.

Rahvastiku tihedus oli suurem regiooni põhjaosas, samuti lõunaosas. Tihedam asustus oli Tapa-Narva raudtee ümbruses. Hoopis hõredalt paiknes rahvastik Peipsi põhjarannikul - Alutagusel. Seal esines ka üksikpereline asustus. Regiooni põhja- ja lõunaosas olid väikesed ja keskmised sumb- ja hajakülad. Alevikke ja teisi mittelinnalisi asulaid oli piirkonnas rohkem järelegi põhja- ja lõunaosas. Sealjuures oli kolmes töölisasulas (Kiviõli, Kohtla-Järve ja Sillamäe) 1939.a. üle 1000 elaniku. Piirkonnas esines üks suurlinn-tööstuskeskus ja 2 väikelinna-tööstuskeskust. Seega näeme, et tööstuse mõju oli näha ka asustuses. Tööstusega seotud asulad asusid piirkonna põh-

jarannikul. Tüüpiline põllumajanduslik asustus esines re-
giooni edelaosas, mille kaubanduslik-kultuuriliseks kesk-
seks oli Rakvere. Talud olid suured, hooned suured. Väi-
kesed talud olid Vasknarva Umbruses. Kaluriasustust oli
vähe. Asustuspilti täiendas ka rida suvitussulaid, mis
paiknesid Soome lahe rannikul. Suuremaks suvituskohaks
ja kuurordiks oli Narva-Jõesuu. Väiksematest suvitussu-
latest nimetame Toilat, Võsut, Orut, Kelvit, Sillamäed
ja Meriküla. Asulaid oli ka raudteejaamade ja sadamate
juures (Kõnmu, Vasknarva).

2) Põhja-Eesti. Piirkonnas toimus 1934.-1940.a. kiir-
re rahvastiku kasv. Mõningane vähenemine leidis aset aga
seoses sakslaste lahkumisega. Kiiresti kasvasid Tallinn
ja eriti Nõmme. Pidevalt vähenes elanike arv Paldiskis.
Tallinna Umbruses püsis maarahvastiku arv samal tasemel,
piirkonna Häremaaladel (Rapla Umbrus) toimus mõningane vä-
henemine. Rahvastiku kasv oli põhjustatud tööliste arvu
suurenemisest mitmetes selles piirkonnas paiknevates
tööstusettevõtetes, samuti uute tööstuste loomisest. Nii
saati perioodi lõpul maal teardus fosforiidirikastusevab-
riku ja Kehra tselluloosi- ja paberivabriku rajamiseks.
Piirkonna maarahvastikule oli omapäraksiks töötamine pea-
le põllumajanduse veel mitmesugustes kõrvalharudes, nagu
kalapüük, ehitustöö murdmine ja.

Põhja-Eesti rahvastiku vanuseline püramiid omab
tänu Tallinnale kõige ebanormaalsema kuju (vt. joon. 5).
0-20 aastaste vanusegrupp oli väiksem isegi 40-50 aas-
taste grupist. Seda saame seletada ainult intensiivse
immigratsiooniga teistest piirkondadest. Naiste ja meeste

suhe oli ligilähedane vabariigi keskmisele.

Piirkonna tööjõud olid paremini kasutatud kui Lääne- ja Kesk- ning Kagu-Eestis. Kõik see peegeldus ka asustuses. Vastavalt looduslikele tingimustele oli rahvastiku tihedus väiksem piirkonna häredealadel - Nõva ja Kuimetsa Umbruses. Nendes piirkondades oli ka kohati üksikperelist asustust. Suurem oli rahvastiku tihedus Tallinna ja sealsete lähtuvate raudteede Umbruses. Maal oli ülekaalus hajas asustus. Üksikud sumbukülad olid väikesed. Talud olid keskmisest suuremad. Rannikul ja saartel esines kaluriasustus. Mittelinnalisi asulaid oli tihedamalt Tallinna Umbruses ja regiooni lõunaosas, kus paiknesid paremad põllumaad. Enamik neist oli tekkinud kihelkonnakeskuste ja raudteejaamadena. Küllalt arvukalt oli ka suvitusasulaid, mis paiknesid kahel pool Tallinna rannikul. Esines mitmeid tööstusasulaid, nagu Loksa, Kohila, Rapla, Järvakandi. Piirkonnas aas vabariigi pealinn. Teiste linnade areng oli viimasest mõjutatud ja nad olid ~~sellega~~ vastavalt kas tütarasulaks või suvituskohaks. Nagu eelmises regioonis, oli ka Põhja-Eestis asustuses suur erikaal tööstuse ja transpordi elementidel. Tüüpiline põllumajanduslik asustus esines vaid piirkonna häredealadel.

3) Lääne-Eesti. Piirkonnas toimus elanike arvu vähenemine. Tingitud oli see suhtelisest ülerahvastusest, mis viis migratsioonile. Kiiremini vähenes rahvastik Saaremaal. Samal ajal näeme perioodi lõpul piirkonna linnades rahva arvu kasvu. Erandiks oli vaid Kõrbla.

Lääne-Eesti rahvastiku püramiid kinnitab eeltoodud väiteid suuremast sündimusest selles piirkonnas (vt.

joon. 5). Teiseks viitab ta ka suurele väljarännule, kuna vanade erikaal on suhteliselt suur. Piirkonna omapäraks oli naiste tunduvalt suurem ülekaal rahvastiku eoolises struktuuris võrreldes teiste piirkondadega. Põhjustada seda seletada piirkonna mereäärse asendiga: siit toimus aktiivsem emigratsioon (meremehed), osa loenduse ajal merel viibinuid võis jätta arvestusest välja.

Nagu juba varem on märgitud, oli piirkonna tšhju-line rahvastik vähe kasutatud (kapitalismi arengutase madal, põllumajandus vähe intensiivne). Suuri tšhju üle-juhke oli Saaremaal. Rahvastiku tihedus oli suurem rannikul ja saartel. Väga hõre asustus esines suurte soode ja metsade piirkonnas (Nõva, Piirsalu, Kasari ja Pärnu jõgede veelahel). Piirkonna asustuses oli rida huvitavaid momente. Nii esinesid rannikul ja jõgede ääres haja- ja ridakülad. Saartel ja kohati ka mandril esines suuri suukülasid. Üldiselt olid talud mandril suuremad keskmisest ja paiknesid hajuselt. Omapärane oli saartel ja Matsalu lahe ümbruses rookatused esinemine. Alevikke esines hõredalt, kaks tihedamat gruppi oli piirkonna kirde- ja idaosas (Järvakandi ja Paluoja ümbruses). Mittelinnaliste asulate suurus oli mitmesugune, suuremad olid Paluoja ja Vändra. Nende hulgas domineerisid raudteejaamad ja endised kihelkonnakeskused. Piirkonda võis pidada "kolme maakonna-linna" maaks, kõige suurema mõjupiirkonna omas aga siiski Pärnu. Siin esines ka väikseid tšhju linnu (Kõrdla, Sindi, Mõisaküla).

Kokkuvõttes võib öelda, et valdava asustuse moodustas põllumajanduslik asustus, seda täiendas rannikul oma-

põhrane väiksemate hoonetega kaluriasustus. Mandrilises osas mõjutas asustust ka raudtee. Asustuse omapäraks oli sadamate ja kuurortide olemasolu. Tõusustuse mõju asustusele oli märgata vaid endise Pärnumaa territooriumil. Linnad olid eelkõige põllumajandusliku tagamaa kaubanduslikeks keskusteks.

4) Kesk- ja Kagu-Eesti. Seda piirkonda iseloomustab rahvaarvu püsimine enam-vähem samal tasemel. Perioodi lõpul esinenud mõningat rahvaarvu vähenemist seletame eakslaste lahkumisega. Esines ka erinevusi regiooni osades. Võrumaal ja Tartumaal toimus rahvastiku kasv, Viljandimaal aga vähenemine. (Tegelikult vähenes rahvastik neis piirkondades, kus kapitalismi arengutase põllumajanduses oli kõrge. Sellesse piirkonda kuulus ka osa Tartumaast.) Linnade osas ilmnos kasvutendents väiksematel, samal ajal vähenes elanikkond Valgas ja Mustvees.

Kagu- ja Kesk-Eesti rahvastiku vanuseline ja sooline koosseis 1934.a. oli keskmisel tasemel. Eriti suur laste osatähtsus esines piirkonna kaguosas (Võrumaal). Ka tööjõuressursside kasutamises esines paiklikke erinevusi. Viljandimaal ja kohati ka Tartumaal tunti suvel puudust põllutöölistest. Samal ajal ei leidnud vajalikku rakendamist Peipsi rannikul paiknev maarahvastik. Vähe oli kasutatud tööjõud ka alevikes.

Kõige tihedamini oli asustatud piirkonna keskne osa, kuhu kuulus Otepää kõrgustik, Sekala kõrgustiku lõunaosa ja neid ühendav Võrtejärvest lõunasse jääv piirkond. Tihede asustus oli ka Peipsi rannikul. Valdav oli põllumajanduslik asustus. Üksikerelist asustust esines kohati

Järvamaal, Võrtsjärvest põhjas ja Emajõe suudme piirkonnas. Haanja kõrgustikul ja Valgamaa lõunaosas esines 2-3 perest koosnev grupiline asustus. Külad olid laialt levinud, omades aga ka mõningaid erinevusi. Peipsi ääres esinesid tänavkülad, Vooremaal oli hagu- ja ridakülaaid. Kõrgustikualadel esines hajaasustus. Kesk- ja Kagu-Eestis esines ka arvukalt alevikke. Neid oli tihedamalt regiooni põhja- ja kirdeosas, samuti edelaosas (Valgamaa ja Viljandimaa lõunaosa). Erinevalt teistest piirkondadest olid siinsed alevikud peamiselt põllumajandusliku iseloomuga. Neile lisandus raudteejaamu ja Peipsi rannikul sadamaid. Üksikud tihedusega seotud asulad (Tamsalu, Rakke, Võhma) asusid piirkonna põhjaosas. Piirkonna suuremaks linnaliseks keskuseks oli Tartu, mille tagamaaks ka regioon enamikus oli. Arvukalt esines siin veel maakonnalinnu ja linnu, mis olid kalameeste, käsitööliste ja põllutööliste eluasemeks. Hoopis vähem oli selles piirkonnas suvitusasulaid.

II. Muutusi rahvastiku paiknemises

Nõukogude Eesti

A. Nõukogude võimu taaskohandamine. Suure Isamaasõja ja saksa okupatsiooni mõju rahvastiku paiknemisele (1940 - 1945).

Vaadeldav ajajärk oli sündmusterikas meie rahva ajaloos. Toimus nõukogude korra taaskohandamine. Alanud Üleehitustöö katkestas sakslaste sissetung ning sellele järgnenud okupatsioon. 1944.a. teisel poolel Eesti NSV territoorium vabastati. Taastati sõjas laostunud majandus, ning jätkus sotsialismi alusmüüride rajamine.

Käitlеме lühidalt mõningaid momente Ühiskondlik-poliitilisest ja majanduselist, mis avaldasid mõju rahvastiku paiknemisele. Kohe algul on aga vajalik öelda, et arvuline materjal selle perioodi kohta on võrdlemisi lühklik.

1940.a. natsionaliseeriti enamik tööstus-, transpordi- ja hulgikaubandusettevõtetest. 1941.a. algul andis riiklik sektor juba 78,3% kogutoodangust.¹ Üheks tähtsaks saavutuseks oli rahvastiku rakendatuse suurenemine. Kui 1.I 1940.a. oli töötajate arv 1108 ettevõttes 60 000, siis 1941.a. alguseks kasvas ta juba 98 000.² Töuliste keskmine arv oli 1941.a. mais 69 000.³ Tuleb aga märkida,

¹ BAKMAN, A. op.cit., lk. 81.

² Sealsamas, lk. 84.

³ ORKKA, f. R-10, nim. 1, s.4. 494, l. 8.

et kuigi põhiliselt tšüpaudus likvideeriti, esines raaku-
ei naistele tšü kindlustamisel. 1941.a. jaanuaris oli
tšüotsijatena registreeritud 1740 meest ja 4032 naist.¹
Vabu kohti oli samal ajal meestele 4739 ja naistele 421.²

Tšütajate kasv ei olnud regionaalselt ühtlane. Lin-
nades oli kasv kiirem Narvas, maakondadest Tartumaal ja
Võrumaal.³

Koos tšüstuse natsionaliseerimisega kaanes ka tema
kontsentreerumine. Nii liideti näiteks lubjatehased Tam-
salus ja Rakkes, raadiotehased Tallinnas jne.

Kõsitšüüliised koopereerused. 1941.a. mais ulatus tšü-
tajate arv artellides 6300-ni (kaasaegsed piirid). Ligi
80% tšütavatest kooperatiivi liikmetest asus linnades.⁴

Suured muutused toimusid ka maal. Nõukogude valit-
suse esimeseks sammuks oli maareformi teostamine. Seal-
juures lähtus partei sellest, et põllumajandust ei olnud
võimalik kohe sotsialistlikel alustel ümber korraldada.
1940.-1941.a. arvati riiklikku maafondi 40 030 talust
715 156 ha.⁵ Uusi majapidamisi rajati 27 000 ja ligikaudu
samapalju põllupidajaid said juurdelsike. Veojõu ja tšü-
riistadega uusmasaajate abistamiseks loodi hobulaenuus-
punktid.

Maareformi tulemusel suurenes talude arv ja nende
suurus muutus ühtlasemaks. Vähenes ka agraarne Ülerahvas-

¹ ORKKA, f. R-8, nim. 2, s.U. 121, l. 6.

² Sealsamas, l. 8.

³ ~~Be~~med, A. op.cit., lk. 86.

⁴ Sealsamas, lk. 85.

⁵ ORKKA, f. R-6, nim. 2, s.U. 60, l. 3.

tue maal, kuna põllutöölised said maa, linnas oli võimalik leida tööd. Kui enne maareformi oli taludest suuruse järgi esimesel kohal suurusklass 10-20 ha (27,3% talude arvust) ja üle 50 ha suurusega talud moodustasid 8% talude arvust, siis pärast maareformi moodustasid talud suurusega 10-20 ha juba 42,0%.¹

Kasvas ka riiklik sektor põllumajanduses. Lisaks sovhoosidele muudetud riigimõisatele loodi veel 87 sovhoosi põllutöökoolide ja riigi maafondi arvel.² 1941.a. oli Eestis 109 sovhoosi. Riigi maafondi arvel moodustati ka põllumajanduslikke abimajandeid tööstustele ja kaubandusettevõtetele. 1941.a. loodi 25 HTJ-i, mis kujunesid põllumajanduse mehhaniseerimise tugipunktideks. Kõik eelloetletud ümberkorraldused suurendasid töövõimalusi maal.

Paranesid töötajate ravi- ja puhkamivõimalused, kuna sanatooriumid ja puhkekodud läksid töötajate käsutusse. Ametiühingute nõukogu alluvusse läksid Pühajärve puhkekodu ja Pärnu puhkekodude kombinat. See võimaldas ravile saata neid, kes seda kõige rohkem vajasid.

Töötava rahva elujärje paranemine avaldas mõju ka rahvastiku taastootmisele. Sellest annab kõige ilmekamalt tunnistust abiellumuse kasv. Kui 1938. ja 1939.a. oli abiellumuse koefitsient 8,4 - 8,6, siis 1940.a. tõusis ta 9,6 ja 1941.a. juba 11,0-le.³

Toome mõningaid andmeid tootlike jõudude paiknemise regionaalsete erinevuste kohta esimesel nõukogude aastal.

¹ ORRKA, f. R-241, nim. 1, s.ü. 669, l. 9.

² ORRKA, f. R-10, nim. 4, s.ü. 15, l. 13.

³ Statistische Berichte für das Ostland, 1944, 1/4, lk. 6.

kaeutades selleks andmeid töötajate arvust. Ilmneb suur töötajate kontsentratsioon Põhja-Eestisse. Siin paiknes 87% puidutööstuse, 74% kergetööstuse, 63% metallitööstuse, 57% polügraafia, 53% liha- ja 47% kalatööstuse töötajate arvust. Kirde-Eestisse oli koondunud 100% mää- ja küttetööstuse, (ilma fosforiidita), 38% toorpiirituse ja 27% tekstiilitööstuse töötajaid. Lääne-Eesti omas 41% kalatööstuse ja 23% metsatööstuse töötajaid. Kesk- ja Kagu-Eestis asus 50% metsatööstuse ja 43% ehitusmaterjalide tööstuses töötajaid.¹

Eesti NSV territoorium okupeeriti sakslaste poolt 1941.a. kolmandas kvartalis. Okupatsioon kestis enam-vähem kolm aastat.^x

Okupatsioonivõimudel õnnestus tööle rakendada vaid mõned sõjalise tähtsusega ettevõtted. Tootmise laiendamise toimus põlevkivitööstuses. Ülejäänud tööstus kirstses. Töötajad valgusid laiali. Nagu tabavalt kirjutab O. Serre, aeti tööliikond soodesse, metsadesse, rabadesse ja maale.² 1.I 1943.a. oli töötajate arv tööstuses (5 ja rohkem töötajat) langenud 35 tuhandele.³ Kui 1936.a. töötas suurtööstuses 35 000 töötajat, siis 31.XII 1943.a. ulatus suurtööstuses töötajate arv 27 000.⁴ Eriti järsult vähenes töötajate arv tööstuses 1944.a. 1944.a. augustis

¹ ORRKA, f. R-10, nim. 1, sü. 426 andmetel.

^x 8. juulist 1941 kuni 23. novembrini 1944a.

² Serre, O. Töö jätkamiseks. Plaanimaajandus, 1945, 1/2, lk. 5.

³ Statistische Berichte für den Generalbezirk Estland (edaspidi SBB) 1943, 13(3), lk. 43.

⁴ Statistische Berichte für das Ostland, 1944, 1/4, lk. 44.

töötas tööstuses kokku vaid 28 000 töötajat.¹

Maal tühistati maareform. Vaatamata sellele jäi talude arv suuremaks kui 1939.a. Võrreldes 1939.a. andmetega oli 1942.a. suvel taludes töötajate arv langenud 94%-le. Samal ajal oli palgaliste töötajate arv suurem kui 1939.a.² Selline olukord oli tingitud asjaolust, et osa endisel tööstustöölisi oli siirdunud tööle põllumajandusse, samuti oli taludes arvukalt nõukogude sõjavange ning sõjapõgenikke, eriti ingerlasi.

Pärast maa vabastamist oli majandus Eestis lanastatud olukorras. Kokku hävis 45% tööstuse põhifondidest.³ Kõige suuremad purustused olid tekstiilitööstuses. Samuti olid hävitatud Kiviõli, Kohtla ja Sillamäe põlevkivitööstusettevõtted.⁴ Ohku olid lastud Ulila, Püssi ja Kreenholmi elektrijaamad, kogu põlevkivihasseini energeetiline süsteem oli purustatud.⁵

Põllumajanduses olid maad vähetiste puudumise tõttu kurnatud, suur osa produktiivkarjast aga hävitatud. Kõige enam kannatas sõjategevuse tõttu põllumajandus Virumaal, eriti Alutaguse, Vaivara ja Veskrarva vallas.

Sõja tulemusel hävis 57% meie linnade elamufondist. Tallinnast oli hävinud 49%, Tartust 50%. Maakondadest olid suuremad purustused Virumaal, samuti Saaremaa lüüasaas. Kokku hävis sõjas 4000 taluhoonet.⁶ Tunduvalt said

¹ Brandt, E., Sotsialismi ülesehitamise isekrased Eesti NSV-s. Tallinn, 1955, lk. 17.

² SBE 1943, 13(3), lk. 123.

³ Brandt, A. op.cit., lk. 89.

⁴ Rahva Hääli, 1944, 7. november.

⁵ Sepre, O. Töö jätkamiseks, lk. 6, 13.

⁶ Püüanimajandus, 1946, 3, lk. 158.

kannatada ka meie puhke- ja raviasutused. Sõjas lähtuti Pärnu ja Haapsalu mudaravilad, Narva-Jõesuu, Oru ja Pühajärve olid maha põlenud.¹

Nagu üldust selgub, kannatasid tootlikud jõud regionaalselt kõige enam Kirde-Eestis. Tööstuse osas olid purustused suuremad linnades.

Kohe pärast maa vabastamist asuti purustatud majanduse taastamisele. Taastamisajajärgule oli omapäraks asjaolu, et see ei olnud lihtsalt vanade ettevõtete taastamine. Sageli loodi taastamise käigus täiesti uusi ettevõtteid. Seoses kütte- ja energeetilise baasi nõrkusega (metsad olid ette raiutud, sõjaolukorra tõttu ei olnud kütet võimalik vajalikul hulgal sisse vedada ka teistest piirkondadest), kerkis küsimus põlevkivitööstuse eriti kiirest taastamisest. Nõukogude valitsus võttis antud küsimuses vastu erietsuse. Seega algas koos rahvamajanduse taastamisega juba täiesti uue põlevkivitööstuse kompleksi väljaehitamine. See muutis põhjalikult tööstusliku tootmise paiknemist meie vabariigis. Toome siin Hra A. Rannese poolt koostatud tabeli.²

Tabel 9
Tööstustööliste jagunemine 1937. ja 1945.a.

Linnad ja piirkonnad	Protsent vabariigi tööstustööliste arvust	
	1945.a.	1937.a.
Tallinn	40,0	45,0
Tartu	1,9	10,7
Pärnu	2,4	3,7
Viljandi	1,3	1,6
Põlevkivirajoon	13,4	6,8

¹ ORRKA, f. R-1455, nim. 1, s.Ü. 3, l. 71.

² Rannes, A. Tööstuse paigutamise sotsialistlikest põhimõttest. Püüdnud majandus, 1946, 1, lk. 7.

Nõme Kirde-Eesti tšüstuse osatähtsuse kasvu. Kuna aga tootlikud jõud just Kirde-Eestis kõige enam kannatasid, siis annavad need andmed ka tunnistust kiirest tempost majanduse taastamisest vähem kui üheaastase perioodi vältel.

Maareformi taastamisest esines 1940. aastaga võrreldes teatud erinevus. Kui 1940. aastal moodustati riiklik maafond peamiselt suurtalude vähendamise arvel 30 ha-ni, siis nüüd arvati sinna lisaks sellele veel saksa kolonistide (194 talu), rahvavaenlaste (648 talu) ja saksa okupante aktiivselt abistanute (2279 talu), samuti ka pereta jäänud maad (4656 talu).¹ Sellest maafondist said uusmaakoha üle 24 000 maatamehe ja juurdelõike 17 000 vähese maaga talupidajat. Maareformi tulemusel kujunes talude arvaks ca 148² 000.

Riikliku maafondi arvel loodi ka uusi sovhoose ja abimajandeid. 1945. a. lõpuks oli 900 abimajandit keskmise suurusega 35 ha ja üle 60 sovhoosi. Taastati samuti masina-traktorijaamad ja hobulaenutuspunktid. Põllumajanduse abistamiseks seemne, produktiivloomade ja põllumajandusriistadega, samuti ka eelduste loomiseks kollektiviseerimisele, organiseeriti mitmesuguseid kooperatiivide vorme maal. 1945. a. loodi Põllumajanduslike Kooperatiivide Keskkliit. Algul tegelesid põllumajanduslikud ühistud loomakasvatusega (tšüfarmid, paarituspunktid), hiljem hakkasid nad tegelema ka põllundusega. 1948. a. oli 678 põllumajandusühistut ja nende liikmeks oli 100149

¹ ORRKA, f. R-6, nim. 2, sü. 60, l. 3.

talumajandit.¹ Kalurid Ühinesid kaluriühistutesse.

Rahvamajanduse taastamisel esines olulisi raskusi. Üheks valusamaks probleemiks oli tööjõu vähesus. Eesti NSV tööjõureesursid vähenesid tunduvalt saksa okupatsiooni tagajärjel. Sakslaste poolt tapeti umbes 60 000 tsiviilkodanikku. Paljud viidi vangilaagritesse või nad emigreerusid kodanlik-natsionalistliku propaganda tagajärjel. Tööjõupinget terevdas ka pärast natsi vabastamist teostatud mobilisatsioon.

Kõige enam vähenes tööjõud tööstuses. 1.1 1945.a. oli tööstuses töötajate arv vaid 55%, võrreldes 1.1 1941.a.² Vähem egi tööjõud kannatada põllumajanduses. 1946.a. algul oli maal põllumajanduses 150 000 tööjõulist inimest.³ Tööjõud langes oma kvaliteedilt. 1945.a. loendati meil 1045 sõjainvaliidi ja 10 921 tööinvaliidi.⁴

1.1 1945.a. töötas vabariigi rahvamajanduses 144 533 töölist ja teenistajat. Sellest moodustasid tööstuses töötajad 37%, raudteetranspordis töötajad 12,7% ja soovhoosides, abimajandites ning masinatraktorijaamadest töötajad 3,6%.⁵

Tööjõu aeglane kasv pidurdas tootmise laiendamist. Teatud vältijapõhksuks oli asjaolu, et repatrieerumine ei olnud veel lõppenud ja vennasvabariikidest pärinevat

¹ Каротам, Н. Коллективизация сельского хозяйства в Эстонской ССР. М., 1961, стр. 5.

² ORRKA, f. R-10, nim. 2, v.Ü. 28, l. 55.

³ Põllumajandus, 1945, 8/9, lk. 243.

⁴ Sealsamas, 5, lk. 81.

⁵ ORRKA, f. R-10, nim. 2, v.Ü. 28, l. 55, 56.

rahvastikku sai ajutiselt kasutada. Kii teatas Virumaa täitevkomitee, et Sillamäel ja Kiviõlis kasutatakse repatrieerimisele kuuluvaid kodanikke põlevkivitööstuses.¹ Tööjõu vähesuse tõttu lubati meile elama asuda kodanikke ka teistest Nõukogude Liidu piirkondadest. Siiski, nagu ka E. Jaanvärk märgib, puudub meil selle perioodi (1944-1950) kohta tööliisklassi täiendamise allikate arvestus.²

Tööjõu suur vajadus tööstuses, eriti Kirde-Eestis, lõi objektiivse vajaduse töötajate, seega aga ka kogu rahvastiku ümberjaotamiseks majandusharude vahel. Seda märgib ka O. Sepre: rahvamajandus nõuab meie rahva tööjõu tunduvalt ümberpaigutamist, me võime kaadreid saada vaid põllumajanduse ning väikekäsitööstuse ratsionaliseerimise ja mehhaniseerimise teel, samuti meie tööstuse ratsionaliseerimise teel.³ See toimuski põllumajanduse kollektiviseerimise ajal.

Käsitleme lühidalt siinkohal ka rahvaarvu, rahvastiku rahvusliku ja soolis-vanuselise koosseisu muutumist. Kasutada on okupatsioonivõimude poolt korraldatud rahvaloenduse andmed seisuga 1.XII 1941 ja andmed elanike arvu kohta pärast maa vabastamist 1945.a.^x

¹ ORRKA, f. R-1526, nim. 1, s.H. 31, l. 30.

² Jaanvärk, E. Nõukogude Eesti tööliisklass ja vabariigi tööstuse areng. Tallinn, 1963, lk. 31.

³ Sepre, O. Eesti NSV 1945.a. rahvamajanduse plaan. Põllumajandus, 1945, 5, lk. 72.

^x Vastavalt NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusele muudeti 18.jaanuaril 1945.a. Eesti NSV ja Vene NFSV vahelist piiri. Vastavalt sellele kulgeb piir Peipsi järvest põhjas mööda Narva jõge. Ka enamik Petseri maast (välja arvatud Kõhe vald tervikuna ja Järvesuu, Saatse, Petseri ning Keremäe vald osaliselt) läks Pihkva oblasti koosseisu.

Nõukogude võimu esimesel aastal rahvaarv oluliselt ei muutunud. On andmeid, et siia tuli elanikke teistest vabariikidest. Sellega seoses võis siin suurenda vene rahvusest elanike erikaal. 1941.a. suvel hakkas elanike arv meil vähenema (ümberasustamine, evakueerimine tagalasse, mobilisatsioon ja kaotused lahingutegevuses). Sakslaste sissetungiga algas rahulike elanike hävitamine, mis jätkus kuni okupatsiooni lõpuni. 1.XII 1941.a. üldloenduse andmed annavad teatud ettekujutuse elanikkonnast, kes jäi meie vabariigi okupeeritud territooriumile. Vastavalt nendele andmetele elas Eesti territooriumil 1017 811 elanikku.¹ Tehes ümberarvestuse vastavalt kaasaegsetele piiridele, saame elanike arvuks 949 855. Võrreldes 1.IX 1940.a. oli elanike arv vähenenud 99 835 isiku võrra.²

Kõrvutades andmeid regioonide lõikes, näeme, et 1940.a. võrreldes toimus kõige suurem vähenemine Põhja-Eestis, kõige väiksem aga Lääne-Eestis. Linnarahvastiku osas esines kõige suurem vähenemine Kirde- ja Kesk- ning Kagu-Eestis. Viimastesse andmetesse tuleb suhtuda mõnevõrra kriitiliselt, kuna need ei võta arvesse elanikkonna kasvu linnades esimesel nõukogude võimu aastatel.

Loenduse andmed annavad ülevaate ka rahvastiku jagunemisest tööhäruude järgi. Võrdleme neid andmeid 1934.a. omadega. Kui elanike arv 1934.a. võrreldes vähenes 9%, siis põllumajandusest elatuv rahvastik vähenes 7%, tööstusest elatuv rahvastik 14%, kaubandusest elatuv rahvastik 37% ja transpordist ning sidest elatuv rahvastik vas-

¹ SM 1942, 1/2, lk. 43.

² Sealsamas.

tavalt 4%. Kuna 1940.-1941.a. tššstusest elatuva rahvastiku arv pidi kasvama, siis oli sõjaseisuga võrreldes selle rahvastikugrupi vähenemine veelgi suurem.

Rahvastiku rahvusliku koosseisu taoline võrdlemine näitab, et rootslaste arv on vähenenud 10% võrra, sakslaste arv aga kahanenud 50%-le. Kui aga arvestada, et 1939.a. lahkus ca 85% sakslastest, siis näeme, et osa saksa tsiviilelanikkonnast oli koos okupantidega Rootsi se tagasi pöördunud.

Rahvastiku soolis-vanuseline püramiid on esitatud joonisel 3. 1934.a. püramiidiga võrreldes ilmnevad olulised erinevused. Selgub, et rahvastiku vähenemine on toimunud eelkõige 20-29.a. vanuste grupis. Suhteliselt suurem on olnud vähenemine meeste osas. Loenduse keskmisena oli iga 100 mehe kohta 126 naist.¹ Vanusegruppide järgi oli meeste ülekaal vaid vanuses 0-14. Tšššharude järgi oli naiste ülekaal rahvastiku struktuuris kõige suurem kaubanduses, järgnesid põllumajandus ja tšššstus.

Püüame teha üldistuse 1941.a. rahvaloenduse andmete võrdlusest 1934.a. andmetega. Kõigepealt tuleb öelda, et kuigi võrdlus haarab seitse ja poole aastast perioodi, võib siiski öelda, et suured muutused on seotud just nende nihetega rahvastiku paiknemises ja struktuuris, mis leidsid aset 1941.a. teisel poolel. (Rahvastiku sotsiaalse ja vanuselise struktuuri muutumine on seotud rahvastikuga, kes lahkus koos Nõukogude vägedega või hukkus lahingutegevuses ning okupantide kätte läbi.)

¹ ORRKA, R-241, nim. 2, s.U. 160, l. 2.

On olemas andmeid elanike arvu kohta Eesti NSV-s 1. I 1945. a. (vansd piirid). Siin elas ca 854 000 elanikku.¹ Võrreldes 1940. a. suvega oli elanikkond vähenenud 250 tuhande võrra (1. XII 1941. a. võrreldes aga 165 tuh. võrra). Andmed 1946. a. vanuselise koosseisu kohta näitavad, et 0-15. a. vanused moodustasid 26,4%, 16-59. a. 56,9% ja 60. a. ja vanemad 16,7% rahvastikust. Rahva üldarvust oli eiginisealisi naisi (18-45) 222 744 ja mehi (18-59) 167 914.² Toodud andmetest ilmneb kahju, mida tõi Eesti rahvale sõda ja okupatsioon. Elanikkond vähenes, tema soolis-vanuseline struktuur muutus. Halvenes ka tema tervislik seisukord. Sõjajärgsetel aastatel oli meil ca 30 000 tuberkulooshaiget.³

1. Rahvastiku loomulik muutumine

Tuleb üelda, et paljud järgnevalt toodud andmed on pärit okupatsioonivõimude poolt trükitud väljasaadetest ja võivad olla ebatäpsed või sihilikult võltsitud.

Loomuliku muutumise mõju oli erakorraliste sündmuste (sõda) tõttu rahvastiku iibele piiratud. Andmed rahvastiku loomuliku muutumise kohta on esitatud tabelis.

Tabel 10

Demograafilised koefitsiendid 1940-1943. a.⁴

Aastad	Abiellumus	Sündimus	Suremus	Loomulik liive
1940	9,6	16,2	16,8	- 0,6
1941	11,0	19,2	23,3	- 4,1
1942	6,4	18,9	19,9	- 1,0
1943	5,8	16,2	17,9	- 1,7

¹ Saksa fašistlik okupatsioon Eestis, Tallinn, 1947, lk. 449.

² Sealsemas, lk. 463.

³ Sealsemas, lk. 454.

⁴ Statistische Berichte für das Ostland, 1944, 1/4, lk. 6.

Sündimus. Nagu juba varem märkisime, kaasnes nõukogude korra kehtestamise ja tõõvõimaluste paranemisega järsk abiellumuse tõue. Järgnes sündimuse tõus. Sündimuse keskmisest kõrgem tase 1941. ja 1942.a. on seletatav nõukogude korra mõjuga, mis tõi kaasa tõõtava rahva elutingimuste järsu paranemise. Samasugune tendents ilmnese ka Lätis. Okupatsiooniaastatel sündimuse langes. Siiski jäi ta veel 1943.a. samale tasemele 1940.aastaga. Ilmneb omapärane demograafiline seaduspärusus, et sõja ajal puudab suhteliselt kõrge sündimus kompenseerida kõrget suremust.

Andmed sündimuse kohta 1944.aastal puuduvad. 1945.a. hakkas sündimus taas tõusma (keskmiselt 17,6).

Säilus sündimuse erinevus maal ja linnas. 1943.a. andmetel oli sündimus linnades 15,5, maal aga 17,0.¹ Regionaalsed erinevused olid 1942-1943.a. keskmisena järgmised:²

	Kirde- Eesti	Põhja- Eesti	Lääne- Eesti	Kesk- ja Kagu-Eesti
Sündimus 1000 elaniku kohta	16,1	16,6	17,2	17,4

Näeme erinevust kodanliku Eestiga võrreldes. Sündimus on tõusnud Põhja-Eestis. Teistes regioonides on ta samal tasemel.

Suremus. Kogu vaadeldava perioodi jooksul esines kõrge suremus. Sealjuures on senini väheuuritud probleemiks kõrge suremus 1940.a. viimases kvartalis. Kohati seletatakse seda erilise temperatuuri kõikumisega 1940.a.

¹ Statistische Berichte für das Ostland, 1944, 1/4, lk. 6.

² Arvutuse aluseks: Statistische Berichte für das Ostland, 1944, 1/4, lk. 51, 52; SBE, 1943, 12(2), lk. 78, 79 ja SBE, 1943, 11(1), lk. 17, 18.

talvel.¹ Andmed näitavad, et suremus tõusis eelmise aastaga võrreldes kõigis vanusegruppides, eriti aga 80.a. eluaastast alates. Kõrge suremus 1941.a. ja järgnevatel aastatel on seotud eelkõige rahulike elanike tapmise ja surnukspeinamisega okupantide poolt. Põhjuseks on ka epideemiade levik, puudulik arstiabi ning alatoitlus. Sõjategevuse osa selles tuli põhiliselt arvesse vaid 1941.a. 1942. ja 1943.a. oli tema mõju väike, kuna sel perioodil ei olnud kuigi palju eestlasi saksa sõjaväes. Suremus suureneb eriti 1944.a. ning jõuab kõrgeks ka 1945.a. (24,4).

Ka suremuses esines erinevusi ühelt poolt maal ja linnas, teiselt poolt aga regioonide lõikes. Linnades oli suremus 1943.a. ühe promilli võrra madalam kui maal. Regionaalselt oli suremus 1942.-1943.a. keskmisena järgmine:²

	Kirde- Eesti	Põhja- Eesti	Lääne- Eesti	Kesk- ja Kagu-Eesti
Suremus 1000 elaniku kohta	19,9	19,3	18,4	18,4

Kuna sel perioodil ei olnud tegemist ainult loomuliku surmaga, siis võib järeldada, et kõrge suremus Kirde- ja Põhja-Eestis on tingitud nende piirkondade elanike suuremast hävitamisest okupantide poolt.

Loomulik liive. Nagu tabeli 10 andmed näitavad, esines kogu vaadeldaval perioodil meil rahvastiku loomulik vähenemine. See aga ei toimunud kõikjal ühtlaselt. 1941. aasta esimese poole kohta tehtud analüüs näitas, et samal

¹ ORRKA, f. R-10, nim. 1, s.Ü. 486, l. 2.

² Statistische Berichte für das Ostland, 1944, 1/4, lk. 51, 52; SBE, 1943, 12(2), lk. 78, 79 ja SBE, 1943, 11(1), lk. 18.

ajal kui teistes piirkondades rahva arv suurenes, esines Kesk- ja Kagu-Eestis negatiivne iive. Okupatsioonisaetatel esines rahvastiku suurem loomulik vähenemine linnades, kus sündimus oli madalam. Piirkondadest esines 1942. ja 1943. aastal kõige suurem rahvastiku loomulik vähenemine Kirde-Eestis (- 3,8), kõige väiksem aga Kesk- ja Kagu-Eestis (- 1,0). 1945. a. andmed näitavad, et rahvastiku negatiivne iive oli maal suurem kui linnades.¹ Põhjuseks olid kindlasti erinevused linna- ja maarahvastiku vanuselises struktuuris.

Saega võibhelda, et välja arvatud 1941. a. esimese pool ning 1946. a. teisest poolest edasi, toimus Eesti NSV territooriumil pidevalt rahvastiku loomulik vähenemine. Ei saa aga kokkuvõtet teha rahvastiku loomuliku muutumise mõjust rahvastiku paiknemisele vaadeldaval perioodil, kuna andmed on lünklikud (1944. a. kohta puuduvad andmed) ja leiaksid aset suured rahvastiku mehaanilised ümberpaiknemised.

2. Rahvastiku mehaaniline muutumine

Alustame rahvastiku üleriiki liikumisest.

Rahvaarvu muutumise kohta migratsiooni arvel 1940. a. teisel poolel puuduvad üksikasjalised andmed. Eestisse tuli mõningal hulgal kodanikke teistest liiduvabariikidest.

Analoogiline olukord oli ka 1941. a. esimesel poolel. Suuremaks migratsiooniliseks liikumiseks

¹ ORRKA, f. R-10, nim. 2, s. 42, l. 1-12 alusel.

oli juunis toimunud fašistlike elementide^x väljasaatmine Eesti NSV territooriumilt. Selle arvel vähenes elanikkond umbes 10 000 võrra.¹

Suurem vähenemine toimus Isamaasõja algusega ja sõjategevuse kandumisega Eesti NSV territooriumile, kui koos arhiivide ja sisseseadetega evakueerus ka osa tšühtajatest. Noored astusid nõukogude armeesse, esialgu vabatahtlikult, hiljem (vabariigi põhjaosas) juba Üldise mobilisatsiooni korras. Koos taganevate nõukogude väeosadega lahkus ka Eesti territoriaalkorpus.

Andmete puudumisel ei ole võimalik täpselt öelda, kui palju elanikkonnast siirdus tagalasse. Saab teha vaid üldiseid märkusi. Vastavalt olemasolevatele andmetele ulatus 1941.a. juulis ja augustis Eestist evakueeritute arv 12 eelonile.² Eestist evakueeritud asusid elama Tšeljabinski, Kuibõševi, Gorki ja Arhangelski oblastitesse ning Baškiiri, Tatarsi, Tšuvassi ja Mari ANSV-esse.³ Kõige enam siirdus eestlasi Tšeljabinski oblastisse, kus loendati 5000-6000 Eestist evakueeritut.

Vastavalt ebatäielikele andmetele ulatus Eestist Nõukogude armeesse mobiliseeritute arv 33 000-ni.⁴ Seega võib Eestist tagalarajoonidesse siirdunute arvu hinnata ligilähedalt 50 000 - 60 000.

^x Selle sündmuse poliitilise iseloomustuse kohta vt. Eesti NSV ajalugu. Tallinn, 1957, lk. 533, 534.

¹ Aluseks võetud: Uustalu, E. The History of Estonian People. London, 1952, lk. 248 andmed.

² ORRKA, f. R-1524, nim. 1, s.Ü. 1, l. 57.

³ Sealsamas, lk. 51.

⁴ Uustalu, E. op.cit., lk. 249 andmetel.

Rahvastiku migratsioonilistest liikumistest Eesti NSV territooriumil saksa okupatsiooni ajal on võimalik nimetada järgmisi. Kõigepealt on andmeid, et koos okupantidega tuli siia tagasi ka osa 1939.-1940.a. Ümberasunud sakslasi. Sellest annab tunnistust saksa rahvusest elanike arvu suurenemine. Eesti NSV territooriumile tuli või toodi elanikke ka teistest Nõukogude Liidu okupeeritud piirkondadest. Eriti arvukalt tuli siia ingerlasi ja teisi rahvusi, kes varem elasid Leningradi oblastis. Samal ajal toimus ka rahvastiku vähenemine, mis sai eriti suure ulatuse 1944.a. 1944.aasta veebruaris teostati üldmobilisatsioon saksa armeesse, üheaegselt sellega küüditati tõbealised ja noori Saksamaale. Rahvastik vähenes ka rootslaste ja soomlaste (osaliselt ka ingerlaste) emigreerumise tõttu 1944.a. Koos taganevate sakslastega emigreerus hirmutamise ja valepropaganda tagajärjel osa Eesti NSV territooriumi elanikkonnast. Emigrantide arv Eestis ulatus 74 000 - 84 000.¹ Emigreerumine toimus peamiselt Rootsi kaudu. Vastavalt Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni andmetele toimus Baltikumist emigreerunute edasine jagunemine järgmiselt. 1947.-1951.a. asutati Euroopast ümber 141,1 tuhat baltimaalast. Pooled neist siirdusid Ameerika Ühendriikidesse (77,5 tuhat). Austraaliasse siirdus 35,7 ja Kanadasse 21 tuhat.²

Pärast Eesti NSV territooriumi vabastamist oli iseloomulikuks nähtuseks elanikkonna kasv migratsiooni arvel. Koos Nõukogude vabastustega tuli siia elanikke teis-

¹ Uustalu. E. op. cit., lk. 255 andmetel.

² International migration 1945-1957. Geneva, 1959, lk.181

test liiduvabariikidest. Rahvaarv suurenes ka nende teistest rahvastest kodanike arvel, kes vabanesid meie territooriumil asunud vangilaagritest. Nii oli Eestis 1945.a. algul 90 000 kodanikku, keda kavatseti reevakueerida.¹ Algas ka eestlaste tagasipöördumine tagalerajoonidest. Vastavalt NSVL RKN-i korraldusele 21. oktoobrist 1944.a. oli ette nähtud tagasi tuua endisesse elukohta 12 000 inimest.² Elanike arv suurenes veel nende eestlaste arvel, kes kodanliku diktatuuri ajal elasid Nõukogude Liidus ja nüüd pöördusid tagasi Eestisse.

Sia tuli ka teiste liiduvabariikide kodanikke, kuigi sissesõit Eestisse võis toimuda ainult erilubadega ja Kiviõli evakueerimispunkti kaudu. Tunduvalt suurenes elanikkond pärast Suure Isamaasõja võidukat lõppu. Koju pöördusid Nõukogude armeest demobiliseeritud, samuti Saksa koonduslaagritest vabanenud Eesti NSV kodanikud. Tagasi pöördus ka osa emigrante.

Elanike arv vähenes vennasvabariikide kodanike reevakueerimise, samuti saksa okupantide aktiivsete käsilaste ümberasustamise arvel. Ajutiselt vähenes elanikkond ka mobilisatsioonitõttu Nõukogude Armees ridadesse. See teravdas tööjõuvajadust eriti 1945.a. algul.

Maalt linna siirdumine. Põhine lühidalt käsitleks linnaelanike arvu muutumist aastail 1940.-1945. 1940.a. lõpul ja 1941.a. algul elanikkond linnades suurenes. Kahjuks ei võimalda andmete lünklikkus näidata regionaalseid erinevusi selles protsessis. Elanikkond linnades hakkas

¹ ORRKA, P. R-1526, nim. 1, s.U. 31, l. 18.

² ORRKA, P. R-1526, nim. 1, s.U. 1, l. 7.

väheneva seoses sõjategevuse kadumisega Eesti NSV territooriumile ja meie ala ajutise okupeerimisega. Vähene-
mist saame ülevaate, kui võrdleme 1941.a. 1. detsembri
rahvaloenduse andmeid elanike arvuga linnades 1940.a.
suvel. Linnarahvastiku osas esines kõige suurem vähenemi-
ne Kirde- ja Kesk- ning Kagu-Eestis. Andmed näitavad, et
1942.a. jooksul elanikkond linnades suurenes.¹ Vähenemine
oli vaid Põhja-Eestis. Seda suurenemist võime seletada
asjaoluga, et 1941.a. sõjategevuse ajal linnadest lahku-
nud elanikkond on tagasi pöördunud. 1943.a. elanikkond
linnades aga mõnevõrra väheneb. Käsitleme elanikkonna
liikumist üksikute linnade kaupa, kasutades andmeid sei-
suga 1. V 1940, 1.XII 1941, 1.I 1943 ja 1.I 1944.² Näh-
tub, et 1.XII 1941.a. oli elanikkond kõikides linnades
väiksem kui 1940.a. suvel. 1.I 1943.a. ületas elanike
arv 1. V 1940.a. taseme Jõhvis, Paldiskis, Kuressaares
ja Paldiskis, Mõisakülas, Kuressaares, Paldiskis ja Elvas.
Seega näeme, et üksikutes linnades jätkus elanikkonna
kasv ka okupatsiooniaastatel (1942 ja 1943). 1.XII 1941 -
1.I 1944 on elanikkond pidevalt kasvanud Rakveres, Kün-
das, Keilas, Mõisakülas, Haapsalus, Kuressaares, Elvas,
Jõgeval, Otepähil, Valgas, Võrus, Antslas ja Suure-Jaanis.
Mis on selle kasvu põhjus, ei ole täiesti selge. Üheks
põhjuseks näib olevat see, et elanikkond siirdus suure-
matest linnadest (Tallinn, Tartu) väiksematesse. Nähta-

¹ Arvutuse aluseks: SM, 1942, 1/2, lk. 43 ja SBE, 1943, 11(1), lk. 18.

² ES, 1940, 5, lk. 259; SM, 1942, 1/2, lk. 43; SBE, 1943, 11(1) ja ORRKA, f. 135 s. R-241, nim. 2, s. 6. 941, l. 1-33.

vasti oli väiksemates linnades rohkem võimalusi töö ja toidu leidmiseks. 1944.a. vähenes elanikkond kõikides linnades ja maa vabastamisel olid mitmed linnad peaaegu inimestühjad. Sakslased mobiliseerisid linnade elanikke sõjaväkke ja küüditasid neid Saksamaale. Suur osa elanikke lahkus linnadest toidupuudusel. Taganedes ajasid sakslased elanikke linnadest välja. Sõjas hävis ka tunduv osa linnade elamufondist. Kõige rohkem kannatas elamufond Narvas. Järgnesid Tapa, Jõgeva, Tõrva jt. Kohe pärast maa vabastamist hakkas elanikkond linnadesse tagasi pöörduma. Loomulikult taastus elanikkond kõige kiiremini neis linnades, kus elamufond oli suhteliselt paremini säilinud. Terviklike andmete puudumisel toome Üksikuid näiteid elanike arvust linnades 1944.a. lõpul ja 1945.a.¹ Näiteks Mustvees oli 1944.a. lõpul kohal vaid 61% tema elanikke 1944.a. algusega võrreldes, Mõisakülas 89%. Paldiskis, Keilas ja Sindis aga ületas elanike arv juba 1944.a. lõpul okupatsiooniaegse ja 1940.a. taseme. Otepää, Jõgeval ja Mustvees jäi aga veel 1946.a. algul okupatsiooniaegse elanike arv saavutamata.

Seega võib toodud andmetest järeldada, et saksa okupatsioon üldiselt katkestas linnade kasv. Okupatsiooniperioodil jätkus elanikkonna kasv vaid väiksemates linnades. Suurtes tööstuslinnades elanikkond kas vähenes või püsis endisel tasemel. Üksikud linnad saavutasid sõjaeelse taseme juba 1945.a. alguseks.

¹ Arvutuse aluseks: ORRKA, f. 135-s, R-241, nim. 2, s.U. 941, l. 1-33; ORRKA, f. R-1597, nim. 1, s.U. 53, l. 5; Tartu linna ja rajooni arhiiv, f. 168, nim. 1, s.U. 141, l. 88; Tallinna linna ja Harju rajooni arhiiv, f. 881, nim. 1, s.U. 717, l. 2.

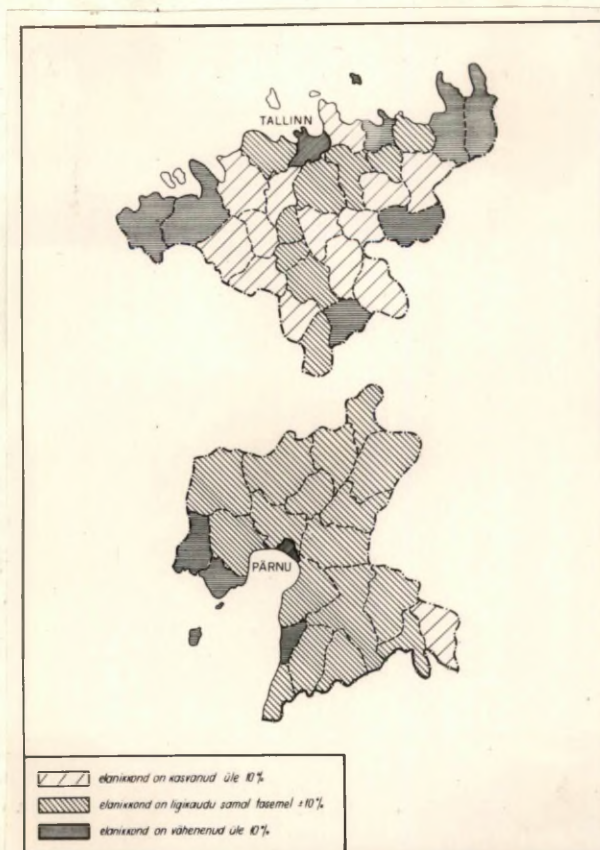
Rahvastiku territoriaalsele ümberpaiknemisele oli siin käsitletavatel perioodil omane suur lühiajaliste liikumiste erikaal. On võimalik võrrelda rahvastiku paiknemist enne Nõukogude korra kehtestamist 1940.a. ja 1941.a. lõpul. Andmed näitavad, et kõige rohkem on elanikkond vähenenud Põhja-Eestis, kõige vähem Lääne-Eestis. Seega nähtub, et Nõukogude Liidu tagalarajoonidesse evakueerus kõige rohkem elanikke Põhja-Eestist. 1942.a. vähenes elanikkond vaid Põhja-Eestis, teistes piirkondades oli ta endisel tasemel.

1944.a. soosea maa vabastamisega toimus suur elanikkonna liikumine. Taganevad okupandid sundisid elanikke kodudest lahkuma. Selle tagajärjel liikus suur osa Kesk- ja Kagu-Eesti elanikkonnast Põhja- ja eriti Lääne-Eestisse. Lääne-Eestist emigreerus teatud osa elanikest välismaale.

Elanikkonna paiknemisest kohe pärast vabariigi territooriumi vabastamist, saab tuua vaid üksikuid fakte. Pärnumaal oli 1945.a. algul valdades elanike arv 1940.a. septembriga võrreldes vähenenud 3% võrra, Harjumaal oli aga elanikkond sõjaeelsest 5000 elaniku võrra suurem.¹ Dünamiikat ^{neude maakondade} valdade lõikes näitab joonis 11. Võrreldavad ^{koogu vabariigi} andmed on olemas maarahvastiku kohta 1947.a. algusest.

Esitame andmed maselanikkonna dünaamikast regioonide lõikes.

¹ Tallinna linna ja Harju rajooni arhiiv, f. 881, nim. 1, s.Ü. 717, l. : ORRKA, f. R-1597, nim. 1, s.Ü. 53, l. 5.

11. Elanikkonna arv Harjumaa ja Pärnumaa valdades pärast Eesti NSV vabastamist 1944.a. (%-des võrreldes 15.VIII 1940.a.)

Tabel 11

Maarahvastiku dünaamika regioonides¹ (1940. ja 1941.a. andmetest on eraldatud need asustatud kohad, mis 1947.a. kuulusid linnaliste asulate hulka. Elanike arv nendes asulates arvestati vastavalt I.XII 41.a. andmetele).

Regioon	Elanike arv valdades			Elanike arv 1947.a. %-des 1940.a. võrreldes
	15.IX 1940.a.	1.XII 1941.a.	1947.a.	
Kirde-Eesti	91 072	81 890	59 784	66
Põhja-Eesti	81 220	74 218	69 416	85
Lääne-Eesti	171 608	159 934	131 926	77
Kesk- ja Kagu-Eesti	332 282	310 427	299 287	90

¹ ORRKA, f. R-10, nim. 2, s.U. 92, l. 2; f. R-241, nim. 2, s.U. 160, l. 6-11; Majandusteated, 1940, 35, lk. 544-546.

Andmed näitavad, et elanikkond maal vähenes kõikides piirkondades. Võrreldes okupatsiooni alguse andmetega, on elanikkond samuti vähenenud. Vähennemine on olnud kõige suurem Kirde-Eestis. Ilmneb omapärane nähtus meie rahvastiku liikumises. Kui vähennemine okupatsiooniajal toimus peamiselt linnades ja vähemal määral ka maal, siis sõjajärgsetel aastatel vennisvabariikidest meile ümberasunud asusid elama linnadesse ja töölisallevitesse. Põhjuseks oli töökaite vajadus tööstuses.

3. Asulastiku areng

Kuigi nõukogude võimu esimesel aastal (1940/1941) vabariigis leidsid aset suured sotsiaalsed ümberkujundused, mõjutasid need olemasolevat asustust vähe. Sõjategevuses 1941. a. suvel said kannatada vaid üksikud linnad. Kuna okupatsioonivõimud teostasid rahvaloenduse 1941. a. lõpul ning kogusid ankeetandmed maaliste asulate kohta, siis võimaldab olemasolev materjal arvuliselt iseloomustada selleaegset asustust.

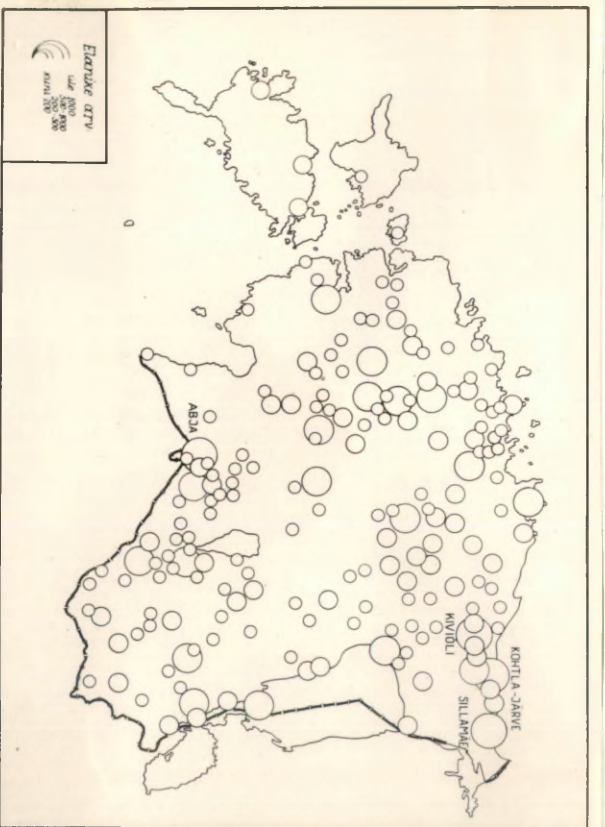
Nagu kodanlikus Eestis, nii jagunes ka okupeeritud Eestis asustatud kohtade võrk (asulastik) linnalisteks ja maalisteks (asulateks^x ning küladeks). Iseloomustame asustust elanike arvu järgi.¹ 31 linnast oli suurusega üle 10 000 elaniku vaid 5, 2000 kuni 10 000 elanikku elas 14 linnas. Seega ainult 19 linnas oli üle 2000 elaniku. 9 linnas oli elanike arv 1000-2000 ja 3 olid alla 1000 elanikuga.

^x Asulatena mõeldakse neid kompaktsed asustatud kohti, mille kohta oli valdadest esitatud andmed.

¹ SM 1942, 1/2, lk. 43 alusel.

Sama1 ajal oli Eesti1 3 maailist asulat elanike arvuga üle 2000. 21 asulas elas 500-2000 elanikku. Suurruis grupis 200-500 oli 51 asulat, 11idse elae 212 linnae ja suuremas mae-asulas 38% vabariigil rahvastikuat. 1934.a. vurreldes on elanikkond kaevanud asulate grupis 2000 - 10 000 ja 500 - 1000. See naitab, et need asulad keevaid erilt kiiresti kodanliku perioodi lõpul ja esimesel nõukogude aastal.

Linnad ja mae-asulad ei jagunenud piirkondade järgil khtlaseilt (vaata joonis 7 ja 12). Nii elas 1943.a. Põhja-Eestis asulates 68% elanikkonnast, Kirde-Eestis 38%, Lõhne-

12. Mae-asulad 1941.a.

Eestis aga ainult 21%. Seega oli Kirde-Eestis tunduvalt rohkem kompaktselid asustatud kohtl kui Lõhne-Eestis (Põhja-Eesti kõrge protsent on tingitud Tallinnast).

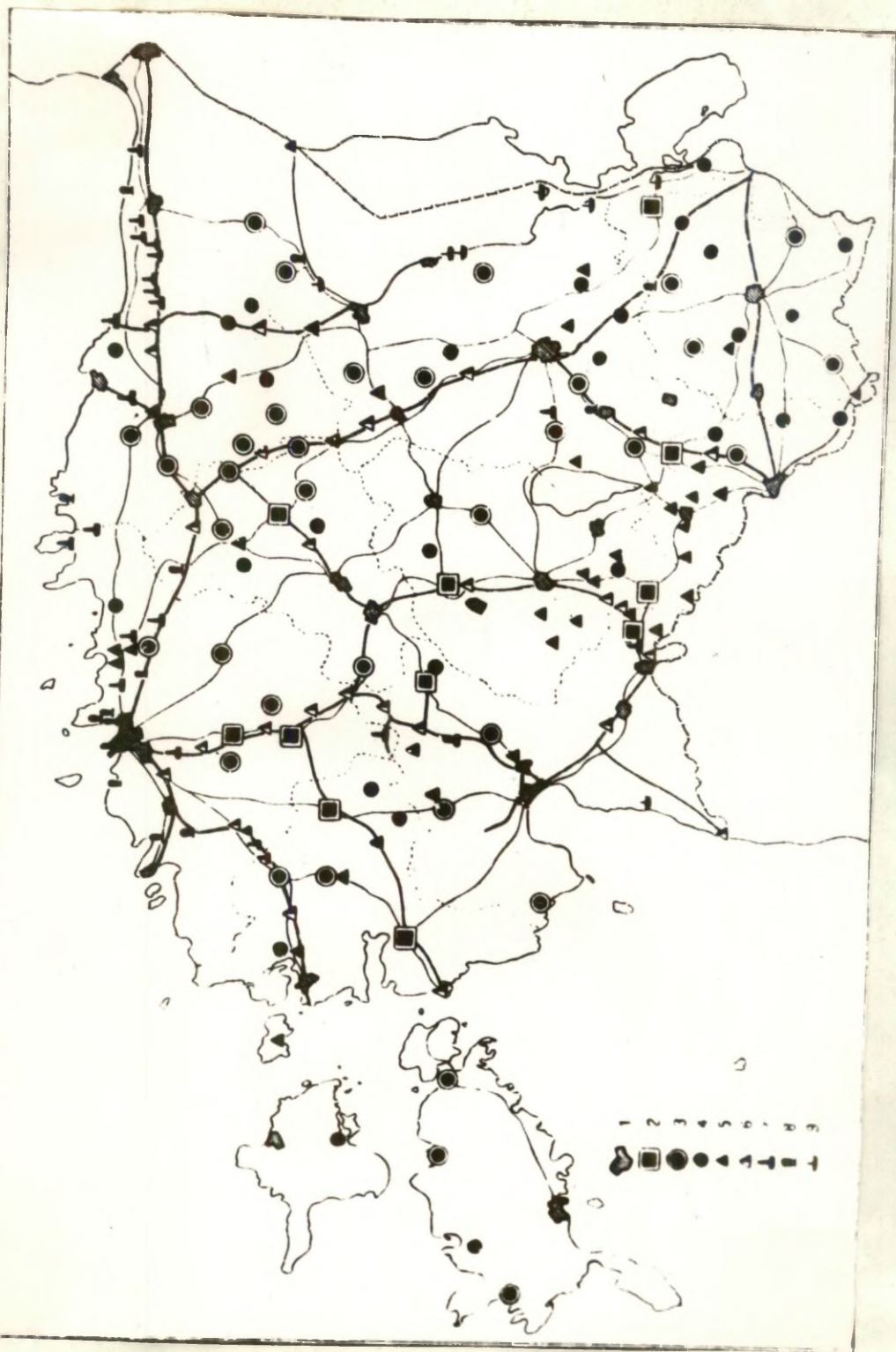
Olemasolevad andmed võimaldavad kindlaks määrata ka linnade peamisi funktsioone. Paljudel linnade elanil-

kele oli elatusallikaks põllumajandus. Kõues linnas sai rohkem kui 30% elanikkonnast elatust põllumajandusest. Sealhulgas Kallastes tõusis vastav protsent 79-le ja Mustlae 52-le. Mittelinnalised asulad (181) olid jagatud järgmistesse gruppidesse:¹ 1) linnalised maa-asulad; 2) maalised keskused (suuremad); 3) maalised keskused (väiksemad); 4) eluaseme kohtadest kujunenud asulad; 5) raudteejaamade juures tekkinud asulad; 6) tšüstuslikud asulad; 7) suvituskohad; 8) kalurikülad (vt. joon.13). Antud jaotusse tuleb suhtuda kriitiliselt, kuna tema alus on ebaselge ning nimetused ebaõnnestunud. Siiski on see esimeseks katseks mittelinnaliste asulate klassifitseerimiseks elanikkonna tegevuse ja suuruse alusel.

Üks kolmandik mittelinnalisi asulaid oli seotud põllumajandusliku tootmisega. Ligikaudu sama palju oli ka tšüstusliku tootmise keskusi. Kõige suurema keskmise elanike arvuga olid nn. linnalised maa-asulad (790 elanikku), järgnesid tšüstussulad ja kalameeste külad. Võrdlemise väike elanike arv oli suvitusasulais.

Toodud andmed näitavad, et võrreldes kodanliku Eestiga, ei ole nõukogude korra esimesel aastal ja saksa okupatsiooni tingimustes meie asustus muutunud. Asustus ei muutunud ka 1944.a. kui mitte arvestada sõja tekkinud purustusi. Maa vabastamise järel algas purustatud linnade ja maa-asulate taastamine. Võib öelda, et tavaliselt asuti purustatud asulat või linna üles ehitama endisele kohale.

¹ Boustedt, O. Bedeutung der Flecken im System der zentralen Orte in Estland, SBE, 1943, 12(2), lk. 70, 71.

13. Maa-esculade jagunemine tüüpide järgi 1943.a.
1. Linnad. 2. Linnalised maa-esculad. 3. Suured maa-esculad.
4. Väikesed maa-esculad. 5. Elukoha-escumad. 6. Transport-esculad.
7. Tõstetus-esculad. 8. Puhkekohad. 9. Kalur-esculad.

4. Rahvastiku paiknemise iseloomustus
pärast Eesti NSV territooriumi
vabastamist.

Analüüsides rahvastiku paiknemist vahetult pärast maa vabastamist, näeme sõja mõju. Kohalike elanike arv on vähenenud. On halvenenud rahvastiku sooline ja vanuseline koosseis. Suremus ületab sündimuse nii maal kui ka linnades. Elanikkonna ümberpaigutumine toimub suures ulatuses mehaanilise muutumise teel.

Nagu andmed maarahvastiku kohta näitavad, oli sõja tulemusel elanikkond vähenenud kõige rohkem Kirde-Eestis, kõige vähem aga Kesk- ja Kagu-Eestis. Neis piirkondades vähenes ka rahvastiku tihedus. Seega muutis sõda ja okupatsioon rahvastiku paiknemist ebaühtlasemaks.

Asulate võrk üldiselt ei muutunud. Elanikkond vähenes eelkõige suurtes tööstuslinnades (Tallinn, Tartu, Narva). Väiksemad linnad, kus sõjategevus purustusi kaasa ei toonud, olid elanike arvult peagi ületanud sõjajärgse taseme.

Tavaliste rahvastiku paiknemise faktorite mõju jäi tahaplanele erakorraliste (sõda, okupatsioon) kõrval.

Ilmnes ka rahvastiku tagasivool põllumajandusse ja küsitööle, mistõttu elanikkond kasvas paljudes väiksemates linnades ja asulates. Kodanlik-natsionalistliku propaganda mõjul emigreerus eriti Lääne-Eestist palju elanikke Rootsi. Selles ilmneb kaudselt asendi mõju.

PÜhame antud punkti lõpetuseks öelda mõne sõna sõja mõjust rahvastiku taastootmisele. Nagu nägime, esines meil rahvastiku kaotus emigratsiooni (84 000) ning elanike

mõrvamise ja surnukspiinamise (60 000) arvel. Sellele tuleb lisada kaotused sõjategevuses. Peale nende otseste kaotuste esinesid veel nn. demograafilised kaotused, mis seisid sündinute arvu vähenemises ja sõjast tingitud tsiviilelanikkonna suurendamises (alatoitlus, haiguste ja epideemiate kasv). Kui 1939.a. sündis Eestis (endised piirid) 18 475 last, siis 1943.a. vaid 16 001.¹ Elanikkonna vähenemise tõttu oli vähenenud sündinute arv.

B. Rahvastiku paiknemine Nõukogude Eestis (sõjajärgne periood 1946-1962)

Käsitletav periood hõlmab sotsialismi ülesehitamise ja kommunismi materiaals-tehnilise baasi rajamise alguse. Kuna sotsiaal-majandusliku baasi muutumine mõjutab oluliselt rahvastiku paiknemist, siis on vajalik lühidalt märkida tähtsamaid muutusi tootlike jõudude arengue asatsetel 1945.-1960. Enamus vastavatest probleemidest on leidnud üksikasjalist analüüsi juba ilmunud töös.²

On oluline märkida, et Eesti NSV majandus moodustab ühe osa Nõukogude Liidu majandusest. Seepärast tuleb paljusid küsimusi analüüsida Nõukogude Liidu kui terviku seisukohalt. Käsitleme tootlike jõudude arengut Eestis kahes etapis, kuni sotsialismi võiduni ja peale seda.

Rahvastiku paiknemise seisukohalt oli olulise tähtsusega industrialiseerimine. See põhjustas töötajate arvu

¹ Statistische Berichte für das Ostland, 1944, 1/4, lk.51.

² Brandt, E. op.cit.,; Beaman, A. op.cit.,; Nõukogude Eesti majandus 1940-1960. Tallinn, 1960.; Kull, E. Eesti NSV tööstuse ja transpordi edusammud, Tallinn, 1955.

kasvu. Kõige suurem kasv oli kütteainetetööstuses, järgnes metallitööstus ja masinaehitus. Nendes tootmisharudes oli ka kõige kiirem põhifondide kasv. Uuena loodi põlevkivigaasi tööstus.

Üheaegselt tootmise laienemisega toimus tema kontsentreerumine. Kui 1945.a. oli suurtööstuse erikaal toodangus 88,1%, siis 1950.a. juba 93,9%.¹ See ilmneb eriti maal. Kõhaitöölised ja väiketööstused ühendatakse kombinatideks ja artellideks. Järk-järgult toimub väikeste tootmispunktide likvideerimine või üleandmine kolhoosidele. Siiski jäi esialgu tööstuslik tootmine maal hajutatuks ning tootmise laiendamist oluliselt ei toimunud. Tööstus arenes linnades ja alevites.

Seoses industrialiseerimisega toimusid vabariigis ulatuslikud ehitustööd. Eriti intensiivne oli ehitus Kirde-Eestis, kuhu rajati Kohtla-Järve põlevkivikeemise kombinat ja elektrijaam, Ahtme soojuselektrijaam ning mitmed kaevandused.

Vaatamata ehitustööde suurele ulatusele toimus ehitajate arvu vähenemine. Kui 1945.a. töötas ehituses 26 400 isikut, siis 1950.a. loendati ainult 18 700 ehitajat.² Ühelt poolt on see tingitud töövõimkuse kasvust, teiselt poolt aga töötajate lahkumisest ehitusest suhteliselt madala töötasu ja halbade töötingimuste tõttu. Seoses sellega kasutati 1946.-1950.a. kapitaalvahutuste summadest 8/9 vaid 2/3.³

¹ Brandt, E. op. cit., lk. 33.

² Eesti NSV rahvamajandus. Tallinn, 1957, lk. 173.

³ Jaanvärk, E. op. cit., lk. 17.

Ka põllumajanduses toimusid suured muutused. 1947.a. algas talupidajate ühinemine kolhoosidesse. Kollektiviseerimise käiku iseloomustab tabel.

Tabel 12

Kollektiviseerimise käik¹

Aastad (seisuga 1.VII)	1948	1949	1950	1951
Talundite arvust kollektiviseeritud (%-des)	0,8	68,5	81,8	95,5

Kollektiviseerimine oli põhiliselt lõpetatud 1951.a. lõpuks. Kolhooside loomisega muutus majandite arv. Kolhooside koosseisu läksid ka endised masinühistud ja hobulaenutuspunktid. Samuti anti neile üle osa väikemaid tööstusettevõtteid. Vabariigis oli 1950.a. lõpul 2898 põllumajanduslikku artelli keskmise suurusega 54 peret. Seega näeme, et kollektiviseerimine tõi algul kaasa talupoegade ühinemise ühe-kahe küla ulatuses. Endiste üksikute tootmisüksuste (talud) asemel tekkis kolhoosis töö- ja produktiivloomade koondamise tulemusel 3-4 tootmisüksust. Kolhooside suurus oli erinev. Perede arvult kõige väiksemad kolhoosid olid Kirde-Bestis, kõige suuremad aga Põhja-Bestis.

Paralleelselt kolhooside tekkimisega toimus ka sovhooside kasv ja tugevnemine. Sovhoosid suurenesid abimajandite ning talude juurdeliitmise teel ja nende arv kasvas 70-lt 1945.a. lõpul 127-le 1950.a. lõpul. Tööliste ja teenistujate arv sovhoosides ja abimajandites kasvas 6800-lt 19 500-le ehk ligi kolmekordselt.²

¹ Besti NSV rahvamajandus, lk. 73.

² Sealsamas, lk. 173.

Ka masina-traktorijaamade võrk laienes. 1949.a. kevadel organiseeriti 15 uut masina-traktorijaama, kusjuures nende arv 1950.a. lõpuks ulatus juba 56-le.¹ Neile lisaks loodi ka 1950.a. maaparandujaamad. Masina-traktorijaamade näol kujunesid maal uued põllumajandust teenindava funktsiooniga ettevõtted. Lisaks sellele teostati MTJ-id ka kultuurilis-poliitilist organiseerimistööd maal. Traktorijaamades anti välja ajalehte. Nende teeninduspiirkond hõlmas 10-15 kolhoosi.

Üheaegselt põllumajanduse kollektiviseerimisega toimus ka kalurite ühinemine kalurikolhoosidesse. 1950.a. lõpuks oli loodud 10 kaluriartelli. Kollektiivne töö võimaldas kaluritel tösta tööviljakust.

Toimus elamufondi taastamine ja laiendamine. Elamuehitus saavutas maksimumi 1948. ja 1949.a., ulatudes 240 000 m² aastas.² Hiljem maht vähenes. Sel perioodil ehitati arvukalt barakk-elamuid. Põlevkivibasseinis hoonestati uued linnad ja linnaosad barakkidega. Põlevkivitrust ehitas Jõhvis ning Somp ja Puru asulae. Elamuehituse tempo jäi maha vajadusest. E. Jaanvärki andmetel püstitati põlevkivibasseinis 38% elamispinda vähem kui seda suumad oleksid võimaldanud.³

Vabariigi majanduse kiire areng jätkus ka järgmisel etapil, mida võime lugeda sotsialistlike tootmissuhete täienemise ajajärguks. Erinevalt eelmisest perioodist ilmneb siin ka põllumajandusliku tootmise kiire areng.

¹ Eesti NSV rahvamajandus, lk. 173.

² Sealsamas, lk. 155.

³ Jaanvärk, E. op.cit., lk. 39.

eriti püraast 1953.a. septembripleenumit. See aga ei suuren-
endanud tema erikaalu. Vastavalt 1960.a. andmetele moo-
dustas tšestustoodang 80% tšestuse ja põllumajanduse too-
dangust kokku. Natsionaalsest tulust annab tšestus umbes
poole, põllumajandus ühe neljandiku.

Majanduse kiirest arengust ja riikliku sektori kas-
vust annab tunnistust ka tšestliste ja teenistujate arvu
kasv. 1962.a. ulatus meie vabariigis tšestliste ja teenis-
tujate arv 493 000-le, mis on 1,7 korda suurem 1950.a.¹

Tšestajate arvu dünaamikaast tšestuses annab ülevaa-
te tabel.

Tabel 13

Tšestajate arvu kasv tšestuses 1945-1959.a.²
(1945.a. = 100%)

Kogu tšestus	305
Elektri- ja soojusenergeetika	241
Kütte- ja põlevkivitšestus	296
Masinaehitus ja metallitšestus	249
Keemiatšestus	492
Metsa-, puidu- ja paberitšestus	187
Ehitusmaterjalide tšestus	438
Kergetšestus	477
Toiduainetetšestus	341

Ilmneb, et tšestajate arv on kasvanud kõige rohkem
keemia-, ehitusmaterjalide- ja kergetšestuses.

1962.a. alguseks jagunesid meie tšestuse põhifondid

¹ Rahva HKHl, 1963, 31. jaanuar.

² Nõukogude Eesti saavutusl, lk. 23.

tootmisharude vahel järgmiselt:¹

Tabel 14

Tööstuse struktuur 1961.a.

Tootmisharu nimetus	Protsent põhifondidest
Küttetööstus	13,2
Elektri- ja soojusenergeetika	20,0
Keemia- ja kummi-asbestitööstus	2,2
Masinaehitus ja metallitööstus	12,8
Metsa-, paberi- ja puidutööstus	8,4
Ehitusmaterjalide tööstus	7,9
Klaasitööstus	0,8
Kergetööstus	9,9
Toiduainetetööstus	21,1

Üheks juhtivaks tootmisharuks vabariigis on põlevkivitööstus. Põlevkivitööstuses moodustavad 14% vabariigi tööstuses töötajaid. Eriti kiiresti arenes ka kalatööstus, mis täiesti uudsena loodi saartel. On huvitav märkida, et kui kuni 1950.a. arenes eriti kiiresti raske-
tööstus, siis hiljem sai esikoha (töötajate juurdekasvult) toiduainetetööstus.

Toimus nihe ka tootmise paiknemise ühtlustamise suunas. Kõige suurem töötajate arvu juurdekasv oli Lääne-Eestis, kõige väiksem aga Kirde-Eestis. ~~Tööstuse areng toimus peamiselt linnades.~~ Kuna enamik tööstussaalaid oli saanud linna või alevi õigused, siis paiknes valdav osa tööstusest linnades. 1960.a. oli üle 95% Kirde- ja Põhja-Eesti tööstuses töötajatest linnades.²

¹ Народное хозяйство в 1961 году, lk. 187.

² Autori arvutused statistika inspektoride andmetel.

Tööstus ei ole arenenud vabariigis ühtlaselt. Pihkva ja Peipsi järve ääres on tööstuse ülejätk. Narvas pündub tööstusmaas meesetele, Kohtla-Järvel naistetele.¹

Toimus ka tööstuse edasine kontsentratsioon. Tähtsaks sammuks selles osas oli tööstuskooperatsiooni likvideerimine 1959.a. algul. Väikseid ettevõtteid säilis veel ETKVL-is ja kohalikes tööstuskombinaatides. Teiste tootmisharudega võrreldes jäi suhteliselt hajutataks piimatööstus. Viimasel ajal on teisternautode laialdane kasutamine võimaldanud piimatööstust veelgi kontsentreerida. Järsk tootmise kontsentratsioon leidis aset metsatööstuses. Ajakohaste mehhanismide juurutamine ja alalise metsatööstliste kaadri loomine oli eelduseks metsatööstliste arvu vähendamiseks. Kujunesid välja metsatööstliste asulad. Toidusinetitööstuses loodi kodanlikul ajal tegutsenud väikeettevõtete asemele eesrindliku tehnikaga varustatud liha- ja kalakombinaadid, konservitehased ja leivatööstused. Toidusinetitööstuse areng oli põhjustatud ka linnade kiirest kasvust.

Ettevõtete keskmine suurus tööstuses kasvas. Tartus kasvas näiteks ettevõtte suurus 129 töötajalt 1950.a. 520 töötajale 1960.a.

1954.a. algas kolhooside tugevdamine. Kolhooside arv vähenes nii ühinemise kui ka sovhoosidega liitumise tulemusel. Esitame andmed kolhooside arvu kohta.

Kolhooside arv oli kõige suurem 1949.a. lõpul, ulatuses 3007-le (koos kaluriartellidega). Sovhoosidega liitus 1955-1959.a. 163 kolhoosi.² 1960.a. oli Eesti NSV-s

¹ Beimen, A. op.cit., lk. 286.

² Eesti NSV, lk. 122.

Tabel 15

Kolhooside arv 1950-1959.¹

	1950	1953	1955	1958	1959
Kolhooside arv	2213	998	944	887	828
Tüdest osa võtnud kolhoosnike tuhandetes	143,2	139,7	122,9	106,3	100,2

622 ja 1963.a. 584 kolhoosi. Kolhooside ühinemine pani aluse suurtootmisele vastavate tootmishoonete ja ühiskondlik-kultuuriliste keskuste väljaehitamiseks. Meie kolhoosid Eesti on väikesed. 1961.a. oli kolhoosis keskmiselt 133 peret, Leningradi oblastis aga 200.²

Muutus ka riiklike põllumajandusettevõtete arv ja suurus. Osa sovhoose loodi kolhooside, teised aga endiste abimajandite ja õppemajandite maadel. Sovhooside arv muutus järgmiselt.³

Tabel 16

Sovhooside arv 1950-1959.

	1950	1953	1955	1958	1959
Sovhooside arv aasta lõpul	127	108	97	123	134
Aasta keskmine töötajate arv põhitootmises tuhandetes	12,5	15,5	17,2	34,4	38,3

1960.a. oli vabariigis 166 sovhoosi, 1963.a. algul aga 145. Viimastel aastatel on sovhooside suurus kasvanud. Peale sovhooside on vabariigis mitmeid põllumajanduslike katsebaase, millede suurus on samuti kasvanud.

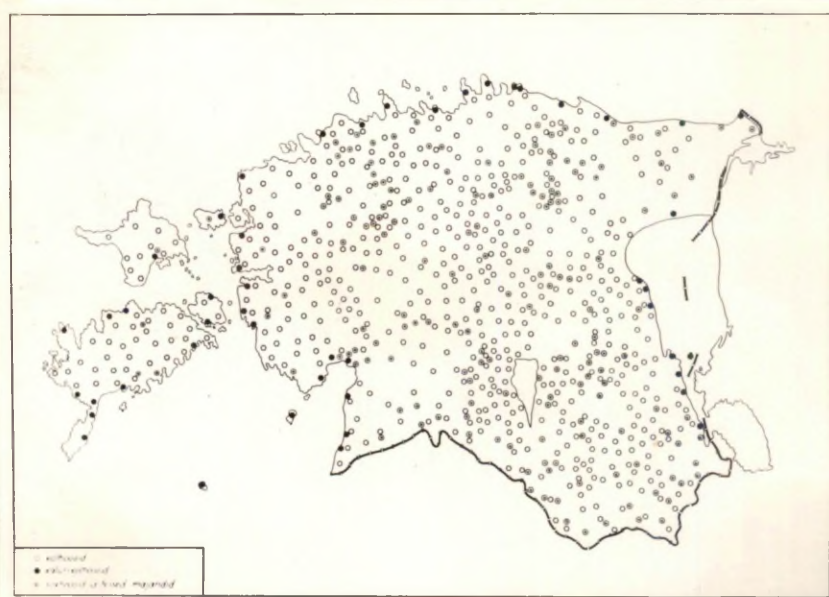
¹ NSUkogude Eesti saavutus, lk. 43.

² Ленинград и Ленинградская область в цифрах. Ленинград, 1961, lk. 242.

³ NSUkogude Eesti saavutus, lk. 47.

Omapärase arengu tegid läbi masina-traktorijaamad. Nende tähtsus organiseerivate keskustena vähenes, kuid seoses alalise kaadri loomisega toimus nendes ulatuslik elamuhitus. 1955.a. oli töötajate arv neis kasvanud 1950.a. võrreldes 3,5 kordseks. Masina-traktorijaamade arv suurenes kuni 1955.a., ulatudes 69-le.¹ 1959.a. toimus masina-traktorijaamade reorganiseerimine. Seoses sellega läks osa nende tootmis- ja eluhoonetest Rahvamajanduse Nõukogu alluvusse (Rõngu, Puurmanni). Praegu kasutavad nende hooned ka Eesti Põllumajandustehnika rajooniosakonnad, mis teostavad põllumajandusmasinate turustamise ja remondifunktsioone.

Toimus ka kalurikolhooside tugevnemine. Uhinemine ja jõukuse kasv võimaldas üle minna paremale puügitehnikale. 1962.a. oli vabariigis 8 kalakombinaati, 2 riiklikku kalapuußigiettevõtet ja 51 kalurikolhoosi.² Põllumajandusettevõtete paiknemist iseloomustab joonis 14.

14. Põllumajandusettevõtete paiknemine 1961.a.

1 Eesti NSV rahvamajandus, lk. 73.

2 Abiks Agitaatorile. Eriväljaanne kaluritele. 1962. lk. 75.

Autode ja traktorite arvu suurenemine põllumajanduses võimaldas suurendada tootmisüksusi, mis läi objektiivse aluse majandite ühendamisele. Tootmise kontsentreerumine andis põhjuse maalise asustuse ümberkorraldamiseks.

Ka vaadeldaval perioodil toimus vabariigis intensiivne ehitustegevus. Võrreldes esimeste sõjajärgsete aastatega esines aga rida kvalitatiivseid erinevusi. Nii alustati linnades tsentraalse soojusmajanduse loomist ja ehitamist kvartalite kaupa. Esimene soojuskeskne rajati Kohtla-Järvel 1950.a.

1961.a. näiteks anti riiklike ettevõtete ja linnaelanike poolt eksploatatsioonile 360 000 m² elamispinda.¹ Kuni laulki suure osa eksploatatsioonile antud elamispinnast moodustas individuaalehitus. See intensiivistus eriti 1953.a. alates. 1955.-1960.a. anti Pärnus välja 900, Narva-Jõe suus 300, Võrus 280 krunti. Tallinnas moodustas individuaalehitus 1950.a. 21%, 1953.a. 28% ja 1958.a. 33% eksploatatsioonile antud elamispinnast.

Nagu hiljem näeme, ei vastanud elamuehituse maht linnades rahvastiku kasvule. Seoses sellega teravnes korteripuudus. 1960.a. olid linnadest elamispinnaga paremini varustatud Kilingi-Nõmme ja Mõisaküla, kõige halvemini aga Kohtla-Järve, Jõgeva ja Narva.

Sõjajärgsetel aastatel esines raskusi elanikkonna elukondlikul teenindamisel. Teatavasti ühinesid küsitöölised artellidesse, viimaseid ühendati. Tulemuseks oli, et maal puudus võimalus juukseid lõigata, kingi parandada, rääkimata muudest teenustest. Maaelanikkonna teenindamine

¹ Народное хозяйство СССР в 1961 году, lk. 619.

toimus eraettevõtjate poolt.

Alles viimastel aastatel on pööratud tähelepanu elanikkonna elukondliku teenindamise parandamisele. Eelkõige on see toimunud linnades. Seal on loodud teenindamiskombinaadid. Endiste tšestuskombinaatide juhtkond ei olnud huvitatud teenindamisvõrgust. Olukord on paranenud seoses NLKP KK ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrusega 1959.a.

1. I 1963 oli vabariigis 1624 tšestkoda ja ateljeed ning 244 mitmesugust teenustšestde vastuvõtupunkti. Ühe elaniku kohta tehti teenustšestid 11,71, sealhulgas aga maal 5,94 rbl. eest. Nelja aasta (1959-1962) jooksul anti eksploatatsiooni 23 elutarbelise teenindamise paviljoni, neist 8 Tallinnas. Eriti halb on maaelanike teenindamine Põlva, Tartu ja Harju rajoonis. Suurem hulk tšestkodasid paikneb linnade keskel. Saunad ei rahulda vajadusi Tallinnas ja Tartus. Edusamme on aga teistel kommunaalaladel. Majapidamisgaasi saavad Tallinna, Kohtla-Järve, Tartu, Sillamäe ja Narva tšestajad. 4 aasta jooksul on gaasitarbimine suurenenud 35% võrra. Võrgugaasiga on gasifitseeritud 36 500 korterit.¹

Khesoleval ajal on juba igas suuremas maa-asulas juuksur ja kingsepatšestkoda. Enamikes sovhoosides on saunad.

Üheaegselt majanduse arenguga toimusid ümberkorraldused meie administratiivses jaotuses ja asustatud punktide alluvuses. 1950.a. loodi valdade ja maakondade asemel 39 maarajooni, millega viidi meie administratiivne

¹ Rahva Hääli, 1963, 19. aprill.

jaotus ühtseks ülleliiduliseks. Muutumine rajoonik-eksuseks kiirendas paljude asulate kasvu. Ligemale üks aasta esines Eestis ka oblastiline jaotus. Seoses majandite kujunemisega toimus pidevalt rajoonide ja külanõukogude piiride muutmine. 1954.a. teostati külanõukogude ühendamise (641 asemel 320). Selle tulemusel paigutati enamik külanõukogude keskusi (täitevkomitee) suurtesse asulatesse. 1957.a. sai alguse rajoonide ühendamine. 1959.a. toimunud rajoonide reorganiseerimise tulemusena vähenes nende arv 24-le ja 1962.a. 14-le. 1960.a. toimus külanõukogude edasine suurendamine, 319 külanõukogu asemel loodi 256.

Toimus ka uute linnaliste asulate moodustamine ja nende territooriumi laiendamine.

Rahvamajanduse regionaalsete erinevuste kohta vaadeldava perioodi lõpul saame ülevaate tabelist 17. Ilmneb, et põllumajanduse osas on erinevused väikesed. Kirde-Eestis on kolhooside arv suhteliselt väike, Lääne-Eestis on aga sovhoose vähe. Pindalalt on kõige suuremad kolhoosid Lääne-Eestis, perede arvult aga Kesk- ja Kagu-Eestis. Sovhoosidest on pindalalt kõige suuremad samuti Lääne-Eestis.

Hoopis suuremad erinevused on tööstuse osas. Kirde- ja Põhja-Eestis on tööstus tunduvalt kõrgemal tasemel võrreldes Lääne- ja Kesk- ning Kagu-Eestiga. Kirde- ja Põhja-Eestis on tööstusettevõtted ligi 3-4 korda suuremad kui Lääne- või Kesk- ja Kagu-Eestis.

Tuleb märkida, et meie tootlike jõudude areng ja paiknemine on lahutamatult seotud Nõukogude Liidu kui ter-

Tootlike jõudude arengutase ja regionaalsed erinevused Nõukogude Eestis¹

1	Kirde-Eesti		Põhja-Eesti		Lääne-Eesti		Kesk- ja Kagu-Eesti		Vabariik kokku
	2	%-des	4	%-des	6	%-des	8	%-des	keskmine
		3		5		7		9	10
Territoorium 1960.a. km ² -tes	6214		5481		13411		18612		43718
Põllumaa % maafondist		17,8		16,5		14,1		25,0	19,3
Kolhooside arv 1950	316		184		652		1053		2213
" " 1960	50		81		180		311		622
Kolhoosi keskm. suurus 1960	2360		2580		2860		2360		2436
Keskmiselt peresid kolhoosis 1960	127		126		124		145		135
Sovhooside ja teiste riiklike majandite arv 1950	16		24		30		56		127
Sama - 1960	28		29		32		77		166
Sovhoosi keskm. suurus 1960	6050		4720		6320		4800		5250
Keskmiselt tšštatajaid sovhoosis 1960	320		242		294		300		292
Kalarikolhooside arv 1960	7		9		48		10		74
Tšštvimelisi kolhoosides									
1950	14999		14221		35276		67495		
1960	4956		7807		13577		38686		
Tšštatajate arv sovhoosides									
1950	1343		3155		2507		5169		
1960	8985		7015		9475		23207		
Tšštatusettevõtete arv 1950	118		317		251		431		1117
1960	125		252		209		375		961
Tšštatajate arv tšštatuses tuh. 1950	24,3		37,7		11,9		19,2		99,1
1959	33,8		58,7		20,2		28,4		141,1
Ettevõtte keskmine suurus 1959	270		232		97		76		147
Tšštalisi 1000 elaniku kohta 1959	174		155		100		68		118
Elanike arv tuh. 1959	192,3	16,0	381,5	31,9	193,0	16,1	430,1	36,0	1196,8
Elanike arv linnades tuh. 1959	125,8	18,6	305,9	45,4	74,1	10,9	169,7	25,1	676,1
Linnarahvastiku %		65,0		80,0		38,0		40,0	57,0
Elanike arv maal tuh. 1959	66,5	12,8	75,6	14,6	118,9	24,1	260,3	48,5	521,1
Rahvastiku tihedus 1959	31		70		15		23		27
Maarahvastiku tihedus 1959	11		14		9		14		12
Linnaelanikest elab kommunaalpinnal %-des		81		81		60		62	
Rahvastiku rahvuslik koosseis %-des: eestlased		54		66		89		86	75
venelased									20
soomlased									1
ukrainlased									1
Rahvastiku vanuseline koosseis %-des									
lapsed ja noorukid (0-14)		25		21		23		22	24
tšštalised (15-59)		64		66		59		60	61
vanad (60-)		11		13		18		18	15
Naisi 100 mehe kohta	120		129		131		129		128
Rahvastikust omab rakendatuse %-des		52,5		53,7		52,6		49,6	51,4
Rahvastiku tšštalane koosseis %-des									
põllumajandus		21,0		11,7		41,6		44,7	29,5
tšštatus, ehitus		39,4		31,9		20,6		14,4	43,4
transport ja side		5,4		8,2		5,5		6,3	5,6
kaubandus		4,3		5,7		3,8		4,2	5,6
Kolhoosnike % maarahvastikust		29		36		57		52	
Maaelanikest tšštatab linnades %-des		6,3		7,2		3,5		2,6	
Opilasi üldhariduslikes koolides	31351	17,6	55273	31,0	28987	16,3	62448	35,0	178

¹ Tabeli koostamisel kasutati: Nõukogude Eesti saavutusi ja TA Majanduse Instituudi ning rajoonide Statistika Inspektoride andmeid.

viku tootlike jõudude arengu ja paiknemisega. Ainult sellelt seisukohalt lähtudes on võimalik aru saada põlevkivitööstuse kiirest taastamisest sõjajärgsetel aastatel, Narva vee-energia forsseeritud kasutuselevõtmisest ja Balti soojuselektrijaama rajamisest meie territooriumile. Eriti tihedad sidemed on vahariigil Leningradiga. Seoses Balti majandusrajooni moodustamisega tihenevad meie sidemed veelgi rohkem Läti ja Leeduga.

Märgime siin ka seda, et neljandal ja viiendal viisaastakul ületasid summad kapitaalmahutuseks meil paljude teiste liiduvabariikide omad. Nii ületasid 4. viisaastakul meie kapitaalmahutused Tadžiki, Kirgiisi, Moldaavia ja Leedu NSV, 5. viisaastakul aga Armeenia ja Leedu NSV.¹

x x
 x

Majanduses toimunud nihete mõjul muutus meie rahvastiku klassikoosseis ja raken datus. Vaatleme rahvastiku klassikoosseisu ja rakendatust 1959.-1960.a. andmetel. Nõukogude Eesti on tööliste ja kolhoositalurahva riik. Tööliied ja teenistujad moodustavad rahvastikust 78,8%, kolhoosnikud 20,6%. Üleliidulised näitajad on vastavalt 68,3 ja 31,4.² Meile on iseloomulik tööliste ja teenistujate kõrge osatähtsus maal (54,5%).

Rahvastiku rakendatusest annab ülevaate 1959.a. rahvaloendus. Andmed näitavad, et Eesti NSV-s moodustas rakendatud (töötav) rahvastik 54,2%; riigi, kooperatiivide

¹ Народное хозяйство СССР в 1961 году, lk. 549.

² Итоги всеобщей переписи населения 1959 года СССР (edaspidi lühend. ИС) М. 1962, стр. 93.

ja ühiskondlike organisatsioonide ülalpeetavad 8,3% ning üksikisikute ülalpeetavad 37,4% rahvastikust. 0,1% rahvastikust ei näidanud sissetuleku allikat või omas mingi muu sissetuleku.¹

Tõlvõimelises eas olevast rahvastikust töötas 77,9% (linnades 76,9 ja maal 79,4%).² Rakendatud rahvastikust töötas materiaalse tootmise harudes 80,6%.³ Rakendatud rahvastikust moodustasid tööliselised 55,3%, teenistujad 23,1 ja kolhoosnikud 21,2%.⁴

Tabelist 17 ilmneb, et Põhja- ja Kirde-Eestis on tööealise rahvastiku osatähtsus kõrgem vabariigi keskmisest. Analüüsides rahvastiku rakendatust ühiskondliku tootmise sfääris, ilmneb et rakendatuse tase on kõige kõrgem Põhja-Eestis. Lähem analüüs näitab, et madal rakendatus Kesk- ja Kagu-Eestis on eelkõige linnade arvel. Seega võime väita, et vastavalt 1959.a. loenduse andmetele esines suhteliselt rohkem reserve tootmise laiendamiseks Kesk- ja Kagu-Eesti linnades. Selles piirkonnas on ka küllaltki suur rahvastiku osatähtsus, mis on senini rakendatud väheproduktiivses isiklikus põllumajanduslikus abimajapidamises.

Vastavalt 1959.a. rahvaloenduse andmetele oli elanikkonna jagunemine tööalade (elatusallikate) järgi kujunenud järgmiseks.

¹ Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года. Эстонская ССР, / edaspidamine / lk. 34.

² Ид, lk. 35.

³ Sealsamas, lk. 40.

⁴ Sealsamas, lk. 36 andmetel.

Tabel 18

Rahvastikune tööalane struktuur 1959.a.
(%-des regiooni rahvastikust)

Tööala	Kirde- Eesti	Põhja- Eesti	Lääne- Eesti	Kesk- ja Kagu-Eesti
Tööstus	39,4	31,9	20,6	14,4
Põllumajandus ja met- sandus	21,0	11,7	41,6	44,7
Transport ja side	5,4	8,2	5,5	6,3
Kaubandus ja ühis- kondlik toitlustamine	4,3	5,7	3,8	4,2

Andmetest selgub suur erinevus regioonide rahvas-
tiku tööalastes struktuurides. Kirde- ja Põhja-Eesti on
tööstuslikud piirkonnad. Kõige vähem saab rahvastik ela-
tust tööstusest Kesk- ja Kagu-Eestis. Viimane on koos
Lääne-Eestiga põllumajanduslik piirkond. Transpordilt ja
sidelt, samuti kaubanduselt ja ühiskondlikult toitlusta-
miselt on esikohal Põhja-Eesti.

Maal elas 95,0% kõigist põllumajanduses ja 19,6%
tööstuses, ehituses, transpordis ja sides rakendatud rah-
vastikust.¹ Seega on meie linnalised aelad just tööstu-
se, transpordi ja teiste mittepõllumajanduslikel aladel
töötava rahvastiku elukohaks.

Ka naistöö kasutamises erineb meie vabariik ülelii-
dulise keskmisega võrreldes. 1961.a. moodustasid naised
51% rahvamajanduses töötajate arvust.² Kõige rohkem naisi
on tervishoius (85%), järgnevad kaubandus ja haridus. Kõi-
ge vähem on neid rakendatud aga metsamajanduses ja ehitu-

¹ NS, lk. 38, 39.

² Народное хозяйство СССР в 1961 году, lk. 574.

ses. Kuna rahvamajandusharude regionaalsed struktuurid on erinevad, siis esineb kohati ka disproportsioone naistöö kasutamises. Nii on naistöö kasutamiseks vähen võimalusi olnud põlevkivibasseinis. Narvas on olukord vastupidine, kuna 73% Kreenholmi Manufaktuuri töölistest on naised.

Meie rahvamajanduse struktuuris ^{on} tunduvalt kaevanud tööstuse, ehituse, transpordi ja side osatähtsus. Vastavalt 1959.a. rahvaloenduse andmetele töötas neis harudes kokku 265 711 töötajat.¹ (1963.a. ulatus tööstuslik-tootva personali arv tööstuses 188 000.²) Eriti kiiresti on kaevanud keemia- ja ehitusmaterjalide tööstus. Just nende tööstusharude töötajate arvu kasv on toonud muutuse kogu rahvastiku paiknemisse Kirde-Eesti kasuks.

Tööstuse osatähtsust regioonides näitab veel tööliste arv 1000 elaniku kohta (vt. tabel 17). Ilmneb, et kõige tööstuslikumaks regiooniks on Kirde-Eesti. ~~Maal osuve tööstuse osatähtsus on kõige suurem Lääne-Eestis. Tööstustööliste enamik on koondunud linnadesse ja alevitesse.~~ 1960.a. andmetel oli neis 1000 elaniku kohta vastavalt 176 ja 182. Tööstustööliste osatähtsus oli eriti kõrge Narvas, Maardus ja Kehras.³

Transpordiga oli tegev ca 13% töötajatest, kes paiknevad tööstusest ühtlasemalt. Kõllaltki raskeks osutub omaette gruppideks eraldada töötajaid, kes tegelevad kau-

¹ ИЭ, lk. 36.

² Вестник статистики, 1964, 8, lk. 86.

³ Tarmisto, V. Tööstuse perspektiivse paigutamise küsimusi, Vabariikliku majandusteadusliku konverentsi materjalid. Tallinn, 1962, lk. 14.

banduse, elukondliku teenindamise ja väiketootmisega. 1959.a. rahvaloenduse andmetel töötas kaubanduses, ühiskondlikus toitlustamises ja varumises 16 020 inimest.¹ 1964.a. andmetel töötas kaubanduses juba 20 000 töötajat ja elanikkonna teenindamise sfääris 125 000 inimest.²

Põllumajanduse üheks omapäraks eelmiste tootmisarudega võrreldes on kahe omandivormi olemasolu (riiklik ja kooperatiivne). Lisaks neile toimub piiratud ulatuses tootmine ka isiklikes põllumajanduslikes abimajapidamistes. See teeb põllumajanduses töötava rahvastiku uurimise komplitseerituks.

1959.a. töötas kolhoosides 100 200 ja sovhoosides 38 300 töötajat.³ Seega oli põllumajanduses vahetult vaid 138 500 töötajat (ilma teiste riiklike majanditeta). Rahvaloenduse andmetel töötas põllumajanduses kokku 183 780 töötajat.⁴ 100 ha põllumajandusliku maa kohta oli 1962.a. kolhoosides ja sovhoosides rakendatud kokku 8,3 inimest.⁵

Viimase kümne aasta jooksul on toimunud põllumajandusest pidev töötajate hravool. Selle protsessi objektiivseks eelduseks on põllumajanduse mehhaniseerimise järjest suurenev ulatus. Kui 1950.a. oli elektrifitseeritud vaid 22% kolhoosidest, siis 1962.a. ulatus elektrifit-

¹ На оп. cit., lk. 69.

² Klauson, V. Rahva heaolu tõusu nimel. Eesti Kommunist, 1964, 9, lk. 39, 40.

³ Nõukogude Eesti saavutus, lk. 47, 49.

⁴ На , lk. 36.

⁵ Мехгайдис, Б. Проблемы использования трудовых ресурсов Прибалтики в перспективе. Известия АН Лат. ССР., 1964, 8.

seeritud kolhooside osa 94%-le. Samuti kui 1940.a. tuli ühe põllumajanduses töötaja kohta 0,6 HJ, siis 1960.a. tuli 6,8 HJ.¹ 1940.a. toodeti ühe maal elava elaniku kohta 1120 kg piima aastas, 1959.a. aga juba 1560 kg. Toodang ühe elaniku kohta on kasvanud. Tõõviljakuse tõus osines siiski peamiselt viiekümnendate aastate lõpul. Vähenemine mehhaniseerimine mõnedes taimekasvatuse harudes põhjustab siiski veel tööde sestoonsust ja venimist. Taimekasvatuses on kõige vähem mehhaniseeritud kartulipanek (25%) ja heinaniitmine (32%). Mehhaniseerimine võimaldas vähendada tööjõu vajadust põllumajanduses. Vabanev rahvastik siirdus teistesse rahvamajanduse harudesse.

Tegime analüüsi põllumajandusest 1950-1960.a. lahkunud elanike arvu selgitamiseks. Andmed analüüsist regioonide lõikes on esitatud tabelis.

Tabel 19

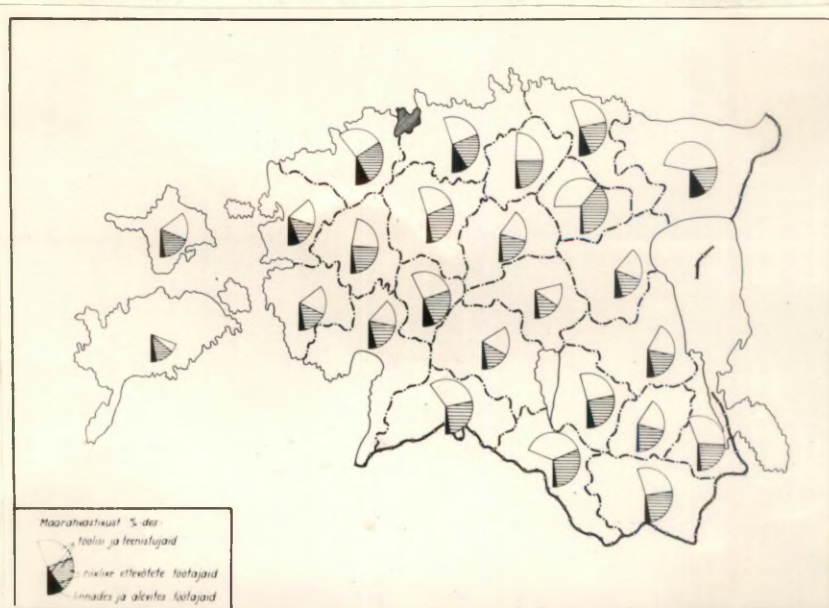
Põllumajandusliku rahvastiku dünaamika regioonides

	Kirde-Eesti	Põhja-Eesti	Lääne-Eesti	Kesk- ja Kagu-Eesti
Kolhoosiliikmete vähenemine 1950-1960.a.	16387	7699	20850	30409
Töötajate arvu suurenemine sovhoosides 1950-1960.a.	7642	3860	6968	18038
Kolhoosides ja sovhoosides töötajate vähenemine kokku	6745	3839	13882	12371
Vähenemine võrreldes 1950.a. kolhoosiliikmete arvuga %-des	26	16	25	12

Näeme, et suhteliselt suurem vähenemine on toimunud Kirde- ja Lääne-Eestis.

¹ Nõukogude Eesti saavutusi, lk. 39.

Kolhoosiliikmete arv vähenes 10 aasta jooksul Kirde-Eestis 38, Põhja-Eestis 67, Lääne-Eestis 63 ja Kesk- ning Kagu-Eestis 71 protsendile. Sageli ei ole see vähenemine seotud elukoha muutmisega. Paljud kolhooside ja sovhooside territooriumil elunevad isikud käivad tšüü linnades ja alevites. Nii tšütas 1960.a. 18,5% Harju rajooni maarahvastikust linnalistes asulates. Keila rajoonis oli vastav näitaja 8,0, Haapsalu rajoonis 5,1, Vändras 6,3 jne. (vt. joon. 15). Kolhooside tšüüjõuga varustatuse kohta on

15. Tšüüliste ja teenistujate, riiklikes ettevõtetes ning linnades ja alevites tšütajate osatšüsus maarahvastikus 1961.a. 5-des.

esitanud skeemi M. Vabar.¹ Sealt näeme, et suhteliselt paremini on kolhoosid tšüüjõuga varustatud saartel, Võru rajoonis. Vähe on tšüüjõulisi aga Rakvere rajooni kolhoosides ja Vändra ümbruses.

¹ Vabar, M. Eesti NSV elektrifitseerimine majandusgeograafilisest aspektist. Eesti Geograafia Seltsi Publikatsioonid. IV. Tallinn, 1962, lk. 62.

Eesti NSV-s on riikliku sektori osatähtsus põllumajanduses kõrge. Nii moodustasid 1960.a. põllumajanduses töötajad Kirde-Eestis 41% ja Põhja-Eestis 33% riiklikes ettevõtetes töötajate koguarvust maal. Tuleb aga märkida, et küllaltki suur osa rahvastikust tegeleb põllumajandust teenindavates ettevõtetes (varustamine, veterinaarala jt.). Nii tuli näiteks Kirde-Eestis maal iga 100 otsestelt majandis töötaja kohta 15 isikut põllumajandust teenindavates ettevõtetes. Põhja-Eestis oli vastav arv 24. Lisaks sellele asub arvukalt põllumajandust teenindavaid ettevõtteid ja asutusi linnades, eriti rajoonide keskustes. 1955.-1962.a. on selles osas toimunud teatud nihkeid. Peamiselt endise Elva rajooni andmetele rajatud analüüs näitas, et tunduvalt on vähenenud majandite administratiivne juhtimine ja teenindamine keskustest (rajoon, masina-traktorijaam). Majanditesse on tulnud arvukalt spetsialiste - agronome, zootehnikuid, veterinaararste ja mehhanikuid. Kolhoosiperede rahvastiku osatähtsus on kõige suurem Lääne-Eestis, kus ta moodustab 57,2% ja kõige väiksem Kirde-Eestis - 29,4% maarahvastikust.

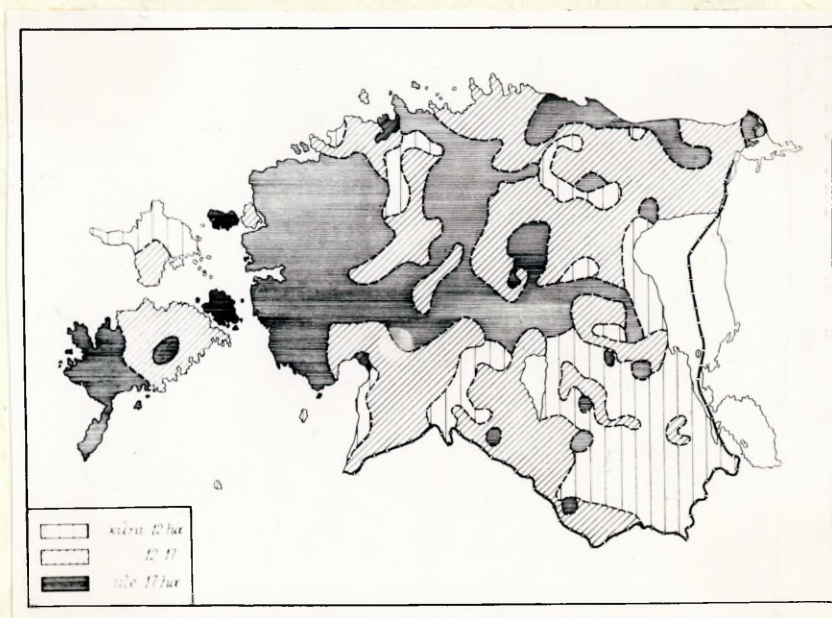
Tõelise rahvastiku osatähtsus on kolhoosirahvastikus keskmisest madalam. Toome mõningad arvud Tartu rajooni Tuleviku kolhoosi materjalidest. Loomakasvatuses töötavad naised on ^{enamasti} 51-60 ja 31-40.a. vanused. Põllunduses on esikohal mehed vanusega 51-60. Ka naised on selles loigus enamuses vanusega üle 41.a. Ehitustöölise hulgas on samuti esikohal mehed vanusega 51.a. ja rohkem. Noori on ainult mehhanisaatorite hulgas.

Kuigi kalurikolhooside arv on meil väike, moodustab

üksikutes piirkondades nende rahvastik märkimisväärse osa maarahvastikust. Kirde-Eestis moodustavad kalurikolhooside tšüvõimelised liikmed 12,5% piirkonna kogu kolhoosirahvastiku tšüvõimelistest. Põhja-Eestis on nimetatud näitaja 14%. Tuleb aga märkida, et võrreldes sõjaeelsega on kalandusega tegeleva rahvastiku arv vähenenud. Kõige suurem vähenemine on aset leidnud Kesk- ja Kagu- ning Põhja-Eestis. Kuni viimase ajani tegeldakse kalurikolhooside ka põllumajandusega. Viimase osa aga väheneb, eriti eel- lest ajast alates, kui kalurikolhoosid hakkasid teostama kokkupuuki.

Sovhoosid on kolhoosidest paremini tšüjõuga varustatud. Sovhoosides on tšüealisi rohkem. Viljandi rajooni Gagarini-nim. sovhoosi materjalid näitavad, et sovhoosis esineb suur tšütajate arvu muutumine aasta vahel. Võrreldes juuniga oli detsembris vähem põllutšülisi, ehitus- ja remonditšülisi ning ajutisi tšütajaid. Tšütajate arvu võrdlemine soo ja vanuse järgi näitas, et loomakasvatusees on ülekaalus naised. Esimesel kohal on 31-40 aastased, järgneb 41-50 aastaste grupp. Põllunduses on mehi ja naisi võrdselt. Meestest on ülekaalus kaks härmist gruppi - 51-60 ja alla 20 aastased. Naistest on esikohal vanemad (41-50). Mehhanisaatorid on enamuses mehed vanusega 31-40, ehitajad aga mehed 51-60.

Põllumajanduse tšüjõuga varustatusest regionaalse ülevaate saamiseks kasutame skeemi, mis on koostatud vastavalt Eesti Maahitusprojekti andmetele (joon. 16). Skeemil on antud põllumajandusliku maa hulk ühe põllumajanduses tšüitava tšüvõimelise kohta perspektiivsete põlla-

16. Põllumajandusettevõtete kindlustatus
tööjõuga (põllumajanduslikku maad ühe
töötaja kohta).

majandusettevõtete piirides (kolhoosid, sovhoosid ja ka-
luriartellid). Selgub, et tööjõuga on paremini varusta-
tud vabariigi kagu- ja lõunaosa. Tööjõudu on keskmisest
rohkem ka Harju rajooni keskosas, Rakvere rajoonis ning
Hiiumaal. Seevastu on tööjõudu vähe Lääne- ja Kesk-Eestis
(Haapsalu, Paide ja Pärnu rajoonis ning Viljandi rajooni
põhjaosas. Kuna tööjõudu on vähem neis majandais, kus
põllumaa % on väiksem, siis arvame et 1950.-1954.a. oli
tööjõu lahkumine viimastes suurem madalama töötasu tõttu.

Paiguti on tööjõu vähesus majandis seletatav ka lähedusse rajatud uue mittepõllumajandusliku tootmisharu tõttu, kus töötasu on kõrgem. Nii vähendas Otepäele remonditehase rajamine tööjõudu põllumajanduses.

Peatume lühidalt rahvastiku tööalasel tegevusel ja rakendatusel eraldi maal ja linnades. Peamine osa linnade

ja alevite rahvastikust on rakendatud tööstuses, ehituses ja transpordis. Vaatleme siin linnarahvastiku teisi tegevusalasid.

Otseselt põllumajandusega tegelevat rahvastikku on linnades vähe. Majandeid (peamiselt kalurikolhoose või sovhoose) on Narvas, Tallinnas, Kohilas, Tartus, Tõrvas jm. Suurel arvul on aga linnades põllumajandust teenindavaid ettevõtteid ja asutusi. Tavaliselt esinevad need administratiivsetes keskustes. Üle viiesaja töötaja oli 1960.-1961.a. rakendatud põllumajandust abistavates ettevõtetes järgmistes linnades ja alevites: Rakvere, Tallinn, Pärnu, Pärnu-Jaagupi, Viljandi ja Elva.

Küllaltki suur osa linnaelanikest töötab administratiivaladel. Vabariikliku tähtsusega administratiivseid asutusi esines peale Tallinna veel Kohtla-Järvel, Tartus, Viljandis ja Võrus. Omaette grupi moodustavad rajooniasutuste töötajad, kelle arv 1960.a. kõikus rajooni suuruselt olenevalt 100 kuni 400-ni. Tuleb aga märkida, et rajoonide tugevdamise käigus on toimunud administratiivsetes asutustes töötajate arvu vähenemine ligi 20%. Selle arvel on suurenenud elanikkonna elukendlikus ja meditsiinilises teenindamises töötajate arv.

Linnades, kus on arvukalt mittetööstuslikke alasid, on naistööjõud suhteliselt hästi kasutatud. Samal ajal võib aga esineda raskusi meestööjõu kasutamisega. Näiteke käivad Rāpinas elavad mehed ehitustöödel paljudes vabariigi rajoonides. Tööd on vähe leida ka Kärklas. Tööjõud on halvasti kasutatud paljudes alevites (Rapla, Loksa, Ambla, Järva-Jaani).¹

¹ Tarmisto, V. Tööstuse perspektiivse paigutamise küsimusi, lk. 14.

Maal pakub siinkohal huvi mittepõllumajanduslik rahvastik. Mitmes rajoonis omas olulist kohta tšüstuses ja ehituses tšüstav rahvastik (Kirde- ja Põhja-Eesti). Samal ajal oli Lääne-Eesti mõnedes rajoonides (Vändra, Märjamaa) riiklikes ettevõtetes tšüstajate arv alla 100 inimese. Maal asub ka rida vabariikliku ja rajoonide vahelise tähtsusega asutusi (õppe- ja uurimisasutused, sanatooriumid jm.). Mõne sõna peaks ütleva ka meie endiste alevike rahvastiku tšüstalase tegevuse kohta. Juhul kui alevikus tšüstust ei ole arendatud, jätid tšüstvõimalused väikseks. Ka ei toodud esialgu majandi keskusi alevike territooriumile. Tekkis vastuolu: inimesed omasid elamisvõimaluse, puudus aga tšüst. Tuli tšüstle siirduda kaugemale. Enamikule alevikest on iseloomulik kolhoositšüstajate väike osatähtsus. Esitame andmed 4 aleviku kohta. Nii tšüstab kolhoosides Paluperas 23% ja Kanepis 16% tšüstavast rahvastikust. Kihelkonnas tšüstab kolhoosides 16% ja Orissaares 9% kogu asula rahvastikust. Ülejäänud rahvastik leiab rakendust väga mitmetel aladel: Kanepis Eesti Põllumajandustehnika osakonnas, Kihelkonnas peamiselt kalatšüstuses. Ei ole vähehuvitav teada, et Paluperast käib tšüstl Tartus 8 ja Elvas 11 isikut.

Väike põllumajanduses tšüstava rahvastiku erikaal on ka linnalähedastes külanõukogudes. Tartu rajooni Tähtvere külanõukogu mõnede külade andmed näitavad, et 324-st 15.a. ja vanemast elanikust tšüstas sovhoosis ainult 41, tavaliselt üks isik perest. Linna ettevõtetes tšüstas aga 82 isikut. Küllaltki suur oli koduses majapidamises tšüstajate arv.

Alates nõukogude korra teaskehtestamisest toimub meil tšhõõu plaanipärane ettevalmistamine ja jaotamine tootmisharude ja administratiivsete rajoonide lõikes. Vaatamata sellele esineb meil mõnedes tootmisharudes ja üksikutes piirkondades suur kaadri vahetus ehk tšhõõu voolavus. See on tingitud ebaühtlasest palgatasemest ning erinevustest elukondlikes tingimustes.

Eriti suur on tšhõõu voolavus ehituses. Kullalt määrgatav on ta ka teistes tootmisharudes. Nii vahetus aasta jooksul 75 Kreenholmi ja ligi 10% Sindi tekstiilitšhõõatuse tšhõõlistest. Rahvamajanduse Nõukogu tšhõõatuses lahkus 1963.a. esimesel poolel omal soovil või vallandati tšhõõdistsipliini rikkumise tõttu iga kümnes tšhõõline.¹

Kogemused on näidanud, et suurem tšhõõu voolavus on esinenud selle kaadri osas, mis on siia tulnud sõjajärgseil aastail. Testud voolavus esineb ka tšhõõle suunatud spetsialistide osas.

Üksikasjaline tutvamine meie tootlike jõudude arengus ja paiknemises toimunud muutustega ning rahvastiku rakendatuse analüüs loob meile vajaliku aluse rahvastiku paiknemise ja asustuse arengu küsimuste selgitamiseks. Alustame üldistest andmetest rahvaarvu ja tema koosseisu kohta.

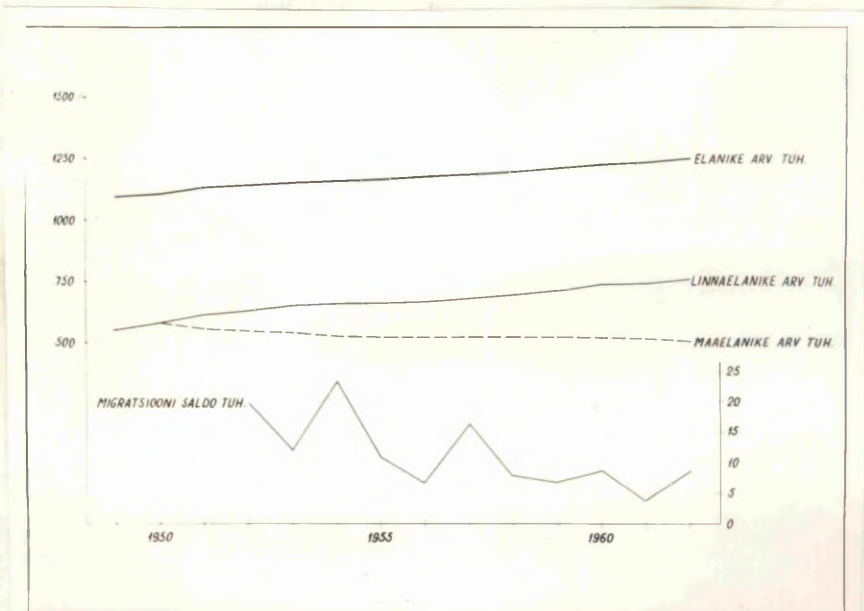
1. Rahvaarv, rahvastiku sooline ja vanuseline ning rahvuslik koosseis

15. jaanuaril 1959.a. elas Eesti NSV-s 1196 791 elanikku.² Rahva arvult oleme liiduvabariikide sees viimasel

¹ Rahva NSV, 1963, 19. september.

² NS, lk. 11.

kojal. Andmed elanikkonna arvu muutumise kohta on esitatud graafikul (joon. 17). Toome mõningaid võrdlusi meie

17. Rahvastiku ~~liikumise~~ ja linnaelanike ~~arvu~~ dünaamika aastail 1949-1962 ja migratsioon.

rahvastiku kasvu kohta. Võrreldes 1934.a. andmetega on rahvastik võrreldaval territooriumil kasvanud 12%, 1. detsembri 1941.a. seisuga on kasv olnud 24%. 1956.a. kuni 1959.a. kasvas rahvastik aga 3% võrra, mis teeb 10% aastas. 1959.a. kuni 1962.a. oli elanikkonna kasv samuti 3% ehk 10% aastas. Seega lubavad need andmed järeldada, et rahvastiku kasv on olnud suurem vahetult sõjale järgnenud aastatel, hiljem on see aeglustunud. ~~Elanikkonna~~ ~~arvu~~ ~~muutumise~~ näha ka graafikul (joon. 17). Elanikkond saavutas sõjaeelse taseme 1949.a. 1. I 1964.a. elas Eesti NSV-s 1259 000 elanikku,¹ kusjuures linnaelanike osatähtsus oli

¹ СССР в цифрах в 1963 году. М., 1964, lk. 13.

tõunenud 61%-le.

Võrdleme elanike arvu kasvu meil ja naaberriikidel.

Tabel 20

Elanikkonna kasv 1939.-1959.a.¹
(1939.a. = 100%)

	Elanike arv 1959.a.		
	Kokku	linnades	maal
Eesti NSV	114	190	75
Läti NSV	111	177	75
Leedu NSV	94	158	79
Leningradi oblast	104	164	75
NSVL keskmine	109	167	83

Andmed näitavad, et kahekümne aasta keskmisena on elanikkonna kasv Eestis olnud suurem nii NSUkogude Liidu kui ka Balti majandusrajooni keskmisest. Kuna ei ole alust väita, et meie vabariigi osas oleksid inimkaotused Suures Isamaasõjas ja saksa okupatsiooni ajal olnud väiksemad kui Läti NSV-s ja Leningradi oblastis, siis saab seletada meie rahvastiku suuremat kasvu vaid sõjajärgsete aastatega.

Andmed näitavad ka, et elanikkonna kasv on toimunud linnarahvastiku arvel. Maarahvastik on nii meil kui ka Läti ja Leningradi oblastis vähenenud neljandiku võrra.

Rahvastiku kasv on olnud erinev ka rajooniti. Selle tulemusel on toimunud rahvastiku paiknemise muutumine. Sellest annab ülevaate tabel.

¹

NC, lk. 19, 20.

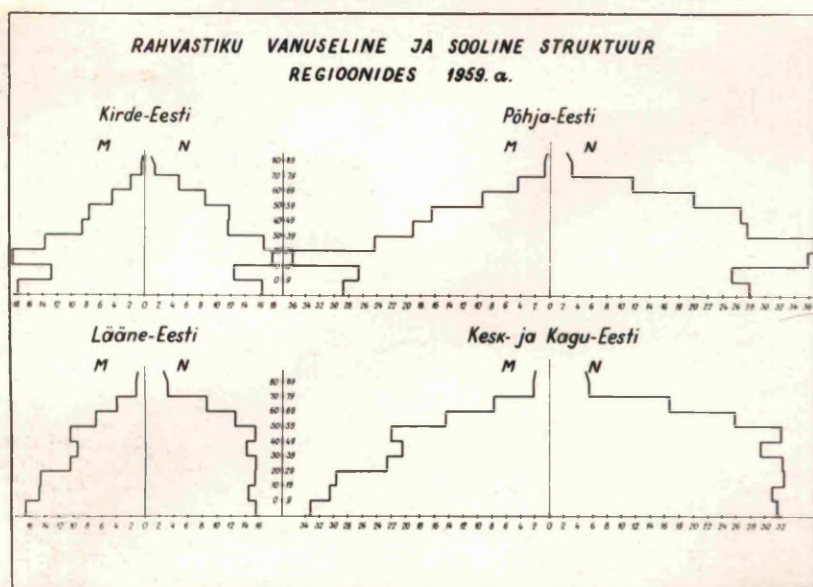
Tabel 21

Rahvastiku paiknemine regioonides
1934. ja 1959.a.

Regioon	Protsent vabariigi rahvastikust	
	1934.a.	1959.a.
Kirde-Eesti	12,9	16,0
Põhja-Eesti	22,9	31,9
Lääne-Eesti	20,7	16,1
Kesk- ja Kagu-Eesti	43,5	36,0

Selgub, et on toimunud rahvastiku ümberjagunemine Põhja- ja Kirde-Eestisse, Kesk- ja Kagu- ning Lääne-Eesti arvel. Absoluutandmete võrdlemine võimaldab seda protsessi konkretiseerida. Kõige suurem elanikkonna kasv on toimunud Põhja- Eestis, järgneb Kirde-Eesti. Kesk- ja Kagu-Eesti rahvastik on kasvanud 1941.a. lõpuga võrreldes, jääb aga madalamale 1940.aastast. Lääne-Eestis on toimunud pidev vähenemine. Rahva arv on siin väiksem 1941.a. lõpust. Üksikasjalise ülevaate võimaldab esada tabelite 1 ja 17 võrdlemine.

Rahvastiku püramiid vastavalt 1959.a. loenduse andmetele on esitatud graafikutel (joonised 3 ja 18). Meeste osas hakkab kõigepealt silma 20-29.aastaste meeste suur osatähtsus. Ilmneb teatud sarnasus 1934.a., kus see grupp oli samuti suur. Arvestades siijuures aga asjaolu, et selle vanusegrupi rahvastik on sündinud ajavahemikul 1929.-1939, seega perioodil, kus Eestis valitses madal sündimus, soome teha vaid ainsa järelduse. Selle vanusegrupi suur osatähtsus on tingitud migratsioonist. Teisaks meeste vanuselise struktuuri iseärasuseks on, et 10-19.

18. Rahvastiku vanuseline ja sooline struktuur regioonides 1959.a.

aastaste grupp on tunduvalt väiksem 0-9.aastastest. See on seletatav madala sündimusega sõja ja okupatsiooni ajal. Ka oli sel perioodil sündinud laste suurem keskmisest suurem. Tavaliselt väiksema 40-49.aastaste grupi puhul on tegemist isikutega, kes sündisid I maailmasõja päevil ja tegid läbi II maailmasõja.

Vanuselise püramiidi naiste poolel on näha 20-39.a. vanuste suur üheksa. Samuti on ebanormaalselt suur 50-59.aastaste vanuste grupp. Tegemist on migratsiooni, samuti asjaoluga, et naised kannatasid sõjaa vähem. Üheks põhjuseks on ka keskmise eluea pikenemine.

Rahvastiku struktuur näitab madalat sündimust meie vabariigis, kuna nii poiste kui ka tüdrukute osatähtsus on samal tasemel 1941.a. andmetega.

Vaadeldes rahvastiku soolist jagunemist vanuse jär-

gi, leiame et kuni 24.a. vanuseni on ülekaalus mehed. Vanuses 20.-49.aastat tuleb iga 100 mehe kohta 124 naist, sealjuures on naiste osatähtsus eriti suur 35-39.a. vanuste gruppis. Keskmine naiste arv 100 mehe kohta oli 128.¹ Viimane on tunduvalt kõrgem kui 1934.a. ning ületab ka 1941.a. suhte. Kindlasti avaldus see sooline ebavõrdsus negatiivselt sündimusele. Viimastel aastatel see mõju väheneb. Soolise tasakaalu rikkumine rahvastiku struktuuris on tingitud sõjast ja okupatsioonist. Peale rahvastiku taastootmise mõjub ta negatiivselt ka tööjõuresursidele. Rahvastiku püramiidid näitavad regionaalseid erinevusi.

Kirde-Eesti rahvastiku struktuurile on iseloomulik 20-29.aastaste meeste kõrge osatähtsus (vt. joon. 18). Suhteliselt suur on ka 0-9.aastaste grupp. Sellest oletame, et elanikkond on siin kasvanud noorte (15-25) migratsiooni teel enne 1955.a. Viimastel on olnud kõrge sündimus, mis on tõstnud 0-9.aastaste osatähtsust. Seevastu on aga vanema rahvastiku ja 10-19.aastaste meeste osatähtsus väiksem. Vabariigi keskmisega võrreldes on piirkonna rahvastik noorem, sündimusealiste osatähtsus suurem. Ka sooline vahekord on siin soodsam - 100 mehe kohta 119 naist. Seega tuleks lähemas perspektiivis arvestada selles piirkonnas keskmisest suuremat kasvu loomuliku liibe arvel. Teatud omapärase on ainult naiste kõrgem osatähtsus Narvas (130 naist 100 mehe kohta).

Põhja-Eesti rahvastiku vanuseline struktuur on üld-

1

NS, lk. 19.

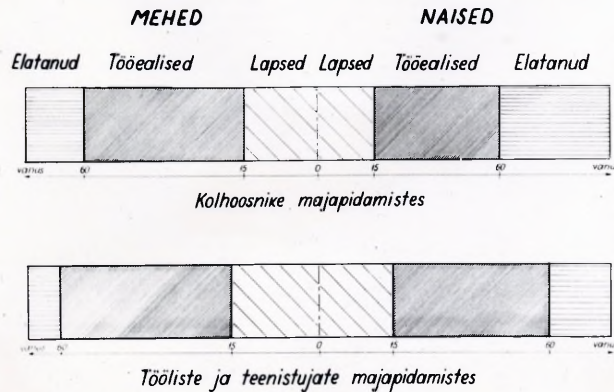
joones sarnane Kirde-Eestile. Ka siin ilmneb rahvastiku kasv mehhaanilise muutumise teel. Sealjuures on aga regioonis olnud sõjajärgsetel aastatel sündimus madalam. Iseloomulik on 30-39.aastaste naiste eriti suur osatähtsus. Nagu hiljem näeme, on regiooni rahvastiku struktuuri iselärasused põhjustatud linnarahvastiku suurest erikaalust. Iga 100 mehe kohta oli Põhja-Eestis 129 naist.

Lääne-Eesti rahvastiku püramiid vihjab piirkonnast toimunud väljarännule. Siin on vabariigi keskmisest väiksem keekealiste erikaal. Seetõttu on struktuuris suurem osatähtsus noortel ja elatanud rahvastikul (joon. 18). Et siinjuures ei ole tegemist kõrgema sündimusega selles piirkonnas, seda näeme püramiidi naiste poolelt. 50-59, 30-39 ja 0-9 aastaste vanusegrupi suurus on võrdne. Sünnitusealise rahvastiku vähesus lubab oletada lähema tulevikus rahvastiku negatiivset loomulikku liivet Lääne-Eestis. Iga 100 mehe kohta loendati 1959.a. 131 naist, linnades isegi 136. See omakorda osutab sellele, et piirkonnast on lahkunud eelkõige mehed. Osaliselt on see tingitud piirkonna mereäärsest asendist, mille tõttu osa mehi on kodudest eemal.

Kesk- ja Kagu-Eesti rahvastiku struktuur sarnaneb üldkujult Lääne-Eestile. Elatanud naiste osatähtsus on siin aga veelgi suurem. Võib arvata ka, et siin on sõjajärgsetel aastatel olnud sündimus madalam kui Lääne-Eestis. Iga 100 mehe kohta oli 129 naist. Linnades on naiste erikaal suurem (132).

Esineb erinevusi rahvastiku vanuselises struktuuris majapidamiste gruppide järgi (vt. joon. 19). Kolhoosniku-

RAHVASTIKU SOOLINE JA VANUSELINE STRUKTUUR MAAL
1960. a.

19. Rahvastiku vanuseline ja sooline struktuur maal 1960. a.

tel on kõrge elatanud rahvastiku erikaal. Tööliste ja teenistujate rahvastiku struktuuris on laste osatähtsus mõnevõrra suurem kui kolhoosnikutel, samuti on neil tööelise rahvastiku osatähtsus suur.

Kõrvutades 1959. a. rahvaloenduse andmeid rahvuste järgi vastavate andmetega 1934. a. (võrreldaval territooriumil), näeme et esimesel kohal teistest rahvustest on endiselt venelased. Nende arv on aga kasvanud endiselt 4,5%-lt 20%-le vabariigi rahvastikus. Sakslaste ja rootslaste asemel (nende arv oli 1959. a. alla ühe tuhande) on teisele ja kolmandale kohale asunud soomlased ja ukrainlased, moodustades kokku 2,6%.¹ Lätlaste arv on 1934. a. võrreldes vähenenud.

¹ M3, lk. 94.

Tuleb märkida, et eestlaste arv rahvastikus ei ole vähenenud mitte ainult suhteliselt, vaid ka absoluutselt. Kui elanikkond Eestis 1959.a. 1934.aastaga võrreldes oli 112%, siis eestlaste arv oli vaid 91%. Nagu eelpool nägime, esines kõige suurem rahvastiku kasv Põhja-Eestis. Seal on ka eestlaste arv sõjaeelsest 12-14% suurem. Teistes piirkondades on aga eestlaste arv madalam 1934.a. tasemest, kõikides 82-86%-ni. Eestlased moodustavad Kirde-Eestis 53,6, Põhja-Eestis 65,0, Lääne-Eestis 89,0 ja Kesk- ning Kagu-Eestis 86,0 protsenti vastava piirkonna rahvastikust.

Nähtub, et teiste rahvaste erikaal on suurem Kirde-Eestis ja Põhja-Eestis, mis on seletatav migrantide siirdumisega nendesse piirkondadesse.

Võrreldes linne- ja maarahvastikku, näeme et eestlaste osatähtsus on väiksem linnarahvastikus, ulatudes vaid 62%-le. Iseloomustav on märkida, et teistest rahvustest elavad soomlased peamiselt maal. Linnades jäävad nad venelaste, ukrainlaste ja valgevenelaste järel neljandale kohale.

2. Rahvastiku loomulik muutumine

Sündimus. 1950.a. peale püsib sündimus enamvähem samal tasemel, näidates kohati langusetendentsi. 1955.-1959.a. keskmisena oli sündimus 16,9, olles seega võrreldes 1950.-1954.a. keskmisega (18,3) langenud.¹ 1962.a. oli sündimus Eestis 16,1.² Võrreldes Üleliiduliste andme-

¹ Nõukogude Eesti saavutus, lk. 86.

² Вестник статистики 1963, 8, lk. 92.

tega, jääb sündimus meil madalamaks. Ta jääb madalamaks ka Soomest, Ületades aga Rootsi. Madalat sündimust ei saa seletada sünnitusealiste naiste osatähtsuse vähenemisega, kuna erisündimuse koefitsient on samal tasemel 1939.a. Meil on 1934.a. võrreldes ka abieluliste protsent tõusnud nii meestel kui ka naistel. Sündimust vähendavate teguritena tuleb arvesse naiste suhteliselt kõrge rakendatus rahvamajanduses, kõrge linnaelanike protsent, korterikitsikus (eriti linnades), samuti lasteasutuste võrgu aeglase kasv.

Sündimust peaksid soodustama tööpäeva lühendamine, naistele-emadele rasedus- ja sünnituspuhkuse pikendamine jt. abinõud. Võrreldes kodanliku perioodiga on käesoleval ajal sündimus maal langenud ja linnas tõusnud.

Sündimuse regionaalsete erinevuste selgitamiseks 1955.-1958. vaatlеме 0-4.a. vanuste suhet rahva üldarvus regioonide lõikes 1959.a.

Tabel 22

0-4.aastaste osatähtsus regioonides 1959.a.

	Kirde- Eesti	Põhja- Eesti	Lääne- Eesti	Kesk- ja Kagu-Eesti
0-4.a. vanuste laste % rahvastikust	8,9	7,5	8,1	7,6

Ilmneb, et kõige kõrge sündimus on olnud Kirde-Eestis. Selles piirkonnas on ka sigimisealise rahvastiku osatähtsus kõrge. Tõustuses tõustava rahvastiku osatähtsus ületab teised piirkonnad (vt. tabel 17), kolhoosiperede rahvastik on aga väiksearvuline.

Madal on sündimus olnud Põhja- ja Kesk- ning Kagu-

Eestis. Sealjuures on sündimusealise rahvastiku osatähtsus Põhja-Eestis isegi kõrgem Kirde-Eestist. Nähtavasti on üheks madala sündimuse põhjuseks just kõrge rakendatus Põhja-Eestis.

Sündimuse regionaalseid erinevusi maal 1960.a. näitavad järgmised andmed:

Tabel 23

0-1. aastaste arv maal 1960.a.

	Kirde-Eesti	Põhja-Eesti	Lääne-Eesti	Kesk- ja Kagu-Eesti
0-1 aastaste arv 1000 elaniku kohta				
Kolhoosnike pere-kondades	9,7	9,8	^{11,8} 9,8	11,7
Töölaliste ja teenistujate perekondades	17,9	16,1	15,1	18,8
0-1.a. lapsi naistel vanuses 14-54.a. (1000 kohta)	53	42	51	51

Selgub, et sündimuse erikoefitsient oli keskmisest madalam vaid Põhja-Eestis. Erinevused kolhoosnike ja tööliste ning teenistujate perede sündimuses on tingitud age erinevustest nende vanuselises struktuuris. Sellega seletuvad enamuses ka ^{üldised} regionaalsed erinevused.

Suremus. Sõjajärgsel perioodil on suremus langenud. Aastatel 1956.-1959 püsib ta samal tasemel (11,1).¹ 1962.a. oli ta 10,9.² Meil on likvideeritud sellised nakushaigused nagu rüüged, lastehalvatus. Suremus tuberkuloosi on vähenenud viiekordselt 1940.a. võrreldes.³

¹ Nõukogude Eesti saavutus, lk. 86.

² Вестник статистики 1963, 8, lk. 92.

³ Rahva Hääli, 1962, 30. mai.

Pärast sõda ei vastanud laste raviasutuste ega lastearstide arv vajadusele. Nüüd on olukord paranenud. Imikute suremus on vähenenud kolm korda.¹ On kasvanud kiir- ja vältimatu abi autode arv, kasutatakse ka lennukeid. See on muutnud arstiabi kättesaadavamaks. Haigevoodite arv on kasvanud 5100-lt 1940.a. 12 200-le 1961.a. Voodite arv rasedatele ja sünnitajatele aga 321-lt 861-le. 1960.a. oli 39 sanatooriumi 3555 voodiga.

Kui 1947.a. oli sanatoorsel ravil 1549 inimest, siis 1961.a. oli nende arv kasvanud 13 000-le. Suremuse vähenemise tulemusel on kasvanud meil keskmine eluiga. Sõjaseisuga võrreldes on see kasvanud meestel 6, naistel 10 aasta võrra. Ta on aga madalam NSVL keskmisest. Siiski JHNB meil suremus suhteliselt kõrgeks. Ta on kõrgemaid liiduvabariikide hulgas. Üheks kõrge suremuse põhjuseks on elatanud inimeste suur osatähtsus rahvastiku struktuuris.

Loomulik iive. Võrreldes kodanliku Eestiga on rahvastiku loomulik iive kasvanud mitmekordseks, mis on sündimuse tõusu, peamiselt aga suremuse vähenemise tulemuseks. 1961.a. oli see 5,9% , 1962.a. 5,2% aastas. Siiski JHNB meie loomulik juurdekasv madalamaks üleliidulisest keskmisest, moodustades vastavast näitajast vaid 30%. Ta on madalam ka Lätist ja Leedust. Positiivne rahvastiku iive on just viiekümnendatel aastatel esinenud suremuse languse, mitte aga sündimuse tõusu tulemuseks. Arvestades aga rahvastiku struktuuris suurt elatanud naiste osatähtsust, võime arvata, et suremus edaspidi ei lange, vaid võib isegi tõusta. Seepärast mõjub häirivalt madal sündimus.

¹ Eesti NSV, lk. 264.

Mõnevõrra keskmisest kõrgem loomulik juurdekasv on olnud Kirde-Eestis. Võib aga julgesti väita, et loomuliku liibe erinevused ei mõjuta oluliselt rahvastiku ümberpaigutumist. Endised erinevused on vähenenud seoses slughtingimuste ühtlustumisega.

3. Rahvastiku mehhaaniline muutumine

Püüame kõigepealt hinnata elanikkonna arvu üldist suurenemist mehhaanilise liibe arvel vennaevabariikidest vahetult sõjajärgsetel aastatel (1944-1950). Nagu lk. 130, 131 nägime, oli rahvastiku otsene kaotus (emigreerumine ja elanikkonna mõrvamine okupantide poolt) ca 145 000 elanikku. Sellele tuleks lisada veel vähenemine negatiivse liibe ja sõjategevuse tõttu (15 000 - 17 000). Teiselt poolt oli elanikkond 1960.a. 1940.a. võrreldes suurenenud 46 000 võrra. Liites eeltoodud arvud, leiame et elanikkond pidi kasvama Eestis ajavahemikul 1940.-1950.a. ligikaudu 208 000 elaniku võrra. (1945.a. algusega võrreldes on kasv ca 243 000.) Selle ajavahemiku jooksul esines rahvastiku loomulik juurdekasv vaid 5.aasta jooksul. Võttes tinglikult rahvastiku loomulikuks liibeks 61% aastas, leiame, et loomulik juurdekasv ei ületanud sel perioodil 30 000 elanikku. Seega ilmneb, et lisaks Eesti NSV territooriumi kodanike tagasipöördumisele ja loomulikule liibele, on meie rahvastik mehhaanilise liibe arvel suurenenud 5,5 sõjajärgse aasta jooksul umbes 176 000 - 178 000 elaniku võrra ehk 32 000 isiku võrra aastas. Milliste rahvaste arvel see on toimunud, ilmneb rahvuslikust koosseisust. Närgime siinkohal vaid seda, et venelaste arv oli

1959.a. 1934.a. võrreldes kasvanud 190 000 võrra.

Andmed rahvaarvu kasvu kohta migratsiooni tulemusel alates 1950.a. on esitatud graafikul 17. Näeme, et imigrantide arv aasta-aastalt väheneb. Suurem sissetõtt on esinenud 1953. ja 1956.a. Arvatavasti oli siis tegemist amnesteeritute tagasisaabumisega Eesti NSV-esse. Võime öelda, et varem märgitud rahvastiku kasvu aeglustumine 1956.a. alates on seotud rahvastiku mehhaanilise juurdekasvu vähenemisega teistest liiduvabariikidest.

Lõpetades rahvastiku üldise mehhaanilise liikumise küsitlemist, tuleb mainida, et meil toimub pidevalt elanikkonna vahetamine vennaasvabariikidega. See protsess on senini toimunud peamiselt kaedri vahetamise otstarbel. Meilt on noored siirdunud uudismaadele ja suurehitustele.

Vaatleme järgmist elanikkonna mehhaanilise liikumise vormi, s.o. siirdumist maalt linnadesse. Linnarahvastiku üldine dünaamika on antud joonisel 17. Selleks, et analüüsida mehhaanilise muutumise osatähtsust üldises kasvus, on vajalik esmalt vaadelda linnaliste asulate võrgu laienemist ning linnade ja alevite piiride muutmist. Loomulikku liivet me siin ei arvesta, oletades, et see oli enam-vähem ühtlane kõigis linnades.

Uute linnaliste asulate moodustamine on toimunud järgmiselt:¹

13. septembri 1945.a. seadlusega muudeti Järvakandi, Kehra, Kohila, Nuia, Rapla, Rõpina ja Võhna tšelliseleviteks ning Ambla, Järva-Jaani, Lihula, Märjamaa, Pärnu-Jaagupi ja Vändra linnatüüpi aleviteks. Sama aasta 29.

¹ Eesti NSV Teataja alusel.

detsembri seadluega muudeti Küttejõu ja Kohtla tšelliseleviteks, Abja-Paluoja linnatšupi aleviks ning Aegviidu kaurortaleviks. 15. juuni 1946. a. seadlusega muudeti Kiviõli ja Kohtla-Järve maakondliku alluvusega linnadeks.

1948. a. moodustati Ahtme, Somp ja Loksa tšelliselev, 1949. a. Sillamäe, Tootsi ja Lavassaare tšelliselev, 1950. a. Kukruse ja Viivikonna tšelliselev ning 1951. a. Maardu tšelliselev. 1953. a. sai Ahtme linna ja 1954. a. Püssi ja Tamsalu tšelliselevi õigused. 1957. a. liideti Küttejõu tšelliselev Kiviõli linnaga. 1959. a. liideti Kohtla ja Kukruse tšelliselevid Kohtla-Järve linnaga.

Suurem ümberkorraldus toimus 1960. a., kui põlevkivibasseinide loodi ühtne keskus. Sel eesmärgil ühendati Kohtla-Järve, Jõhvi ja Ahtme linn ning Somp tšelliselev ühtseks Kohtla-Järve linnaks.

1962. a. algul oli Eesti NSV-s 33 linna ja 25 alevit (tšelliselevit omaste enam ei eraldata). Linnalise asula keskmine suurus oli 12 600 elanikku.

Uued linnalised asulad on: Järvakandi, Kehra, Kohila, Nuisa, Rapla, Rõpina, Võhna, Ambla, Järva-Jaani, Lihula, Mõrjamaa, Pärnu-Jaagupi, Vändra, Küttejõu, Kohtla, Abja-Paluoja, Aegviidu, Kiviõli, Kohtla-Järve, Ahtme, Somp, Loksa, Sillamäe, Tootsi, Lavassaare, Kukruse, Viivikonna, Maardu, Püssi, Tamsalu ja Põlva. Kokku 31.

Jagades need meie poolt kasutatavate regioonide vahel, ilmneb, et Kirde-Eestis paikneb 10, Põhja-Eestis 6, Lääne-Eestis 7 ja Kesk- ning Kagu-Eestis 8 uut linnalist asulat.

Nendes uutes linnalistes asulates elas vastavalt

1959. aasta loenduse andmetele 103 435 elanikku, mis moodustab linnarahvastiku üldisest kasvust (1939-1959) 32%. Ülejäänud osas on linnarahvastik kasvanud vanade linnade laienemise ja neisse elanike juurdevoolu tulemusel. Vanades (omasid linnaõiguse enne nõukogude võimu kehtestamist) linnades on elanikkond kasvanud samal ajavahemikul 60% ulatuses.

Kuid kui arvestada, et 31 uues linnalises asulas elas 1943. a. ligikaudsetel andmetel ca 26 000 elanikku,¹ siis võib nende elanikkonna suurenemist 3,5-kordseks samuti pidada rahvastiku mehhaanilise muutumise tulemuseks sõjajärgseil aastail.

Meie linnade piire on korduvalt laiendatud. Nii on Tallinna koosseisu läinud Pirita, Merivälja, Iru-Lepiku, Kose jt. Vanadest linnadest on laiendatud veel Narvat, Türit, Tapat jt.

Linnarahvastiku kasv mehhaanilise liikumise teel oli eriti suur vahetult sõjale järgnenud aastatel. 1950. a. näiteks oli elanike mehhaaniline juurdekasv linnades 20 800 inimest,² 1955. a. aga ligi viis korda väiksem. 1959-1961 kasv suurenes. Tallinna elanikkond kasvas ajavahemikul 1959-1961 mehhaanilise liikumise arvel keskmiselt 5500 inimest aastas. Linnarahvastiku mehhaanilise kasvus moodustas olulise osa sissesõit Nõukogude Liidu teistest piirkondadest. Sellest annab tunnistust ka linnarahvastiku rahvuslik koosseis. Nii moodustavad Tallinna elanikkonnast eestlased 60,2%, Kohtla-Järvel ja Narvas

¹ SBE, 1943, 12(2), lk. 70, 71 alusel.

² Eesti NSV rahvamajandus, lk. 24.

veelgi vähem.

Esitame tabelina andmed elanike kasvu kohta suuremate linnades (tegemist on Uldise iibega).

Tabel 24

Rahvastiku kasv linnades 1939-1959.a.¹

	Elanike arv 1959.a. protsendis võrreldes	
	1939.a.-ga	1956.a.-ga
Tallinn	176	109
Tartu	130	105
Pärnu	163	99
Kohtla-Järve	-	134
Narva	134	129
Viljandi	137	...
Rakvere	137	...
Valga	126	...
Võru	162	...
Jõhvi	404	...
Linnaelanikkond kokku	190	106

Andmed näitavad, et 1939.a. võrreldes on eriti kiiresti kaavanud Jõhvi, mis kuulub praegu Kohtla-Järve koosseisu. Suhteliselt kiirem on olnud kasv veel Tallinnas, Pärnus ja Võrus. Võrreldes 1.XII 1941.a. on Kohtla-Järve elanikkond 1956.a. kaavanud üle 7 korra.² 1956.a. kuni 1959.a. on kõige kiiremini kaavanud Narva ja Kohtla-Järve (vanades piirides). 1950.-1959.a. oli linnarahvastiku juunide kasv keskmiselt 17 800 elanikku aastas. Esimeste sõjajärgsete aastatega võrreldes on kasv aeglustunud, mis selgub ka graafikult (vt. joon. 17). Linnarahvastiku kasv on

¹ Kasutati *ИЗ*, lk. 12; Eesti NSV rahvaregistriandmed, lk. 23; 1964, 4, lk. 88, 89 andmeid.

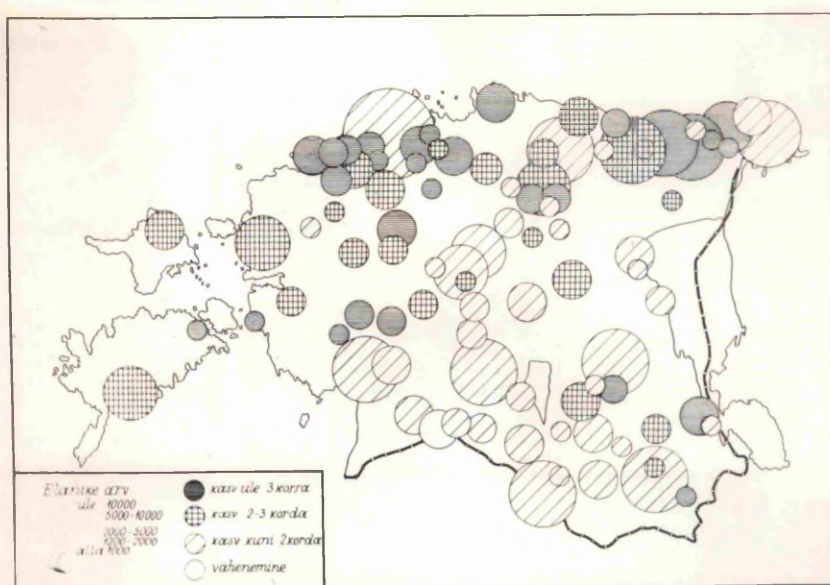
² Вестник статистики, ОРРКА, ф. R-241, nim. 1, s. 340, l. 1 andmete alusel.

tunduvalt kiirem üldisest rahvaarvu kasvust. Kui 1956.a. võrreldes elanikkond 1959.a. oli kasvanud 3% ja 1962.a. alguseks 6%, siis linnarahvastiku kasv oli vastavalt 6 ja 14. Seega on linnarahvastiku kasv üle kahe korra suurem vabariigi rahvastiku keskmisest kasvust.

Rahvaloenduse andmed näitavad, et linnarahvastiku kasv oli ^{suur}keskmise suurusega linnade grupis (5000 - 10 000).¹ See on põhjustatud linnaliste asulate arvu suurenemisest selles grupis. Näib, et elanikkond on siirdunud väikestesse linnadesse. Kui aga vaadelda absoluutarve, siis on peamine osa elanikkonnast siirdunud Tallinna ja Kirde-Eesti tšestuslinnadesse. Nii on elanikkond ajavahemikul 1947-1956 kasvanud Tallinnas keskmiselt aastas 10 000 inimese võrra, Tartus 2200 võrra, Kohtla-Järvel ja Narvas 1600 võrra.

1956-1959.a. on aasta keskmine kasv olnud Tallinnas 8000, Tartus 1300, Kohtla-Järvel 2500 ja Narvas 2100. Näeme, et Kirde-Eesti linnade kasv on olnud eriti kiire viiekümnendate aastate teisel poolel.

Linnade kasvu kiirus oli ka territoriaalselt erinev. Skeemil (joon. 20) on kujutatud elanike arvu muutumine 1941.a. kuni 1959.a. Andmed on nende asulate kohta, mis olid 1941.a. loetud kas linnadeks või alevikeks. Näeme, et enamik asulaid, kus elanike arv on suurenenud üle 3 korra, asub Põhja-Eestis. Kirde-Eestis on rahva arv suurenenud üle 3 korra 3 linnalises asulas. Neist on Sillamäe tšestuskeskus, Jõhvi nii administratiivne kui ka tšestuskeskus. Põhja-Eesti 5 linnalisesest asulast, kus elanike arv

20. Elanike arvu dünaamika linnades, alevites ja suuremates maa-asulates aastail 1941-1959
(üle 300 elan.)

on suurenenud rohkem kui kolm korda, on 2 tütusuasulat ja 2 rajoonikeskust. Nii Lääne- kui ka Kesk- ja Kagu-Eestis on üle kolme korra kasvanud elanike arv vaid neis asulates, mis olid vahepeal rajooni keskusteks.

Arvukalt on linnalisi asulaid, kus elanike arv on kasvanud 2-3 korda. Ka neist enamik esub vabariigi põhjaosas. Nende hulgas on vanu maakonnalinna, praegusi rajoonikeskusi (Kingissepp, Haapsalu), tütuskeskusi (Järva-kandi, Kohila, Tapa, Kunda) ja teisi. Mitmetes asulates on toimunud ka elanike vähenemine. Linnadeat esines see mõisakülas.

Vaatleme jürgnevalt meie linnade kasvu põhjust. Sisuliselt on nad samavähirsed linnadesse migreerimise põhjustega, sest loomuliku liibe erinevused on väikesed ja territooriumi laiendamine ka tähtsusetu. Üheks peamiseks kasvu

põhjuseks on kindlasti tšüstatus.¹ Seda iseloomustavad kõige paremini Kirde-Eesti linnad, kus tšüstatustšüliste osatähtsus linnarahvastikus on kõrge. Kui 1940.a. elas Kirde-Eestis linnades 38 000 elanikku, siis 1959.a. elas seal juba 126 000 elanikku. Kasv on üle kolme korra. Kui linnavõrgu laienemise arvel toimunud suurenemine mahs arvata, jääb elanikkonna mehaanilise liikumise arvel suurenemine ikkagi suureks.

Ühe linnade kasvu põhjusena märgitakse ka administratiivset funktsiooni.² Teatavasti said 1950.a. rajoonikeskusteks paljud linnad ja alevid. Nii on linnades, mis ajavahemikul 1950.-1959 olid rajoonide keskusteks, elanikkond kasvanud (1941.a. 18puga võrreldes) 1,7-kordseks. Pärast rajoonide likvideerimist (aastatel 1959-1961) on enamikus neis linnades elanikkond vähenenud. Alevites aga, mis olid rajooni keskusteks, oli elanike kasv (1941.-1959) 2,9 korda.

Linnade kasvule on avaldanud mõju nende asend. Kõigepealt näeme, et igas regioonis on välja kujunenud üks suurem linnaline keskus. Tema lähemas ümbruses ei ole keskmisi, sageli aga ka väikeid linnalisi asulaid. Seda seaduspärasust võib "rikkuda" mingi teine faktor. Kirde-Eesti linnade areng on tänu võlgu põlevkivile. Seal tekkis sõjajärgsel ajal olukord, kus iga kaevanduse juurde loodi iseseisev linnaline asula. See oli põhjustatud ühelt poolt ka ametkondlikest barjääridest ning transpordi

¹ Seda on analüüsinud V. Tarmisto (vaata Tarmisto, В. О занятости в промышленности населения городов и поселков Эстонской ССР. ТПБ/.

² Tarmisto, В. О причинах роста городов Эстонской ССР в послевоенный период. М.1 М. 18. 13.

nõrgast arengust sel perioodil. Tuleb veelhelda, et linnade kasvu on kiirendanud lähedus raudteele. Kõik Kirde-Eesti linnalised asulad paiknevad Tallinn-Leningradi raudtee ääres. See ilmneb ka teistes rajoonides, kus kiirem kasv on esinenud raudtee ääres asuvates linnades.

Toome järgnevalt andmed linnaliste asulate kasvu kohta vaetavalt transpordiasendile.

Tabel 25

Linnade keskmine suurus ja kasv sõltuvalt transpordiasendist

Grupi nimetus	Asulate arv	Kasv 1934-1959 %-des	Keskmine suurus
Meretasam raudtee ja lennukihendusega	2	183	158 000
Meretasam raudteekihendusega	3	171	4 800
Asulad maanteede sõlmpunkti laiarööpmelise raudtee ääres	7	204	7 300
Asulad maanteede sõlmpunkti kitsarööpmelise raudtee ääres	8	200	2 800

Ilmneb, et suuremad linnad asuvad rannikul. Samal ajal on aga kiiremini kasvanud linnad raudtee ääres sise maal. Hea asend transpordi suhtes on mõjutanud Tallinna kasvu.

Transpordi mõju hindamisel meie linnade kasvule tuleb silmas pidada, et peamised veosed teostatakse meil auto- ja raudteetranspordi poolt. Meretranspordi väike osatähtsus kabotaasvedudele on üheks põhjuseks, miks sadamalinnad on aeglaselt kasvanud. Vahiskaubanduse veod mõjutavad senini ainult Tallinnat.

Seega võib kokkuvõtteks helda, et uute linnade tekki-

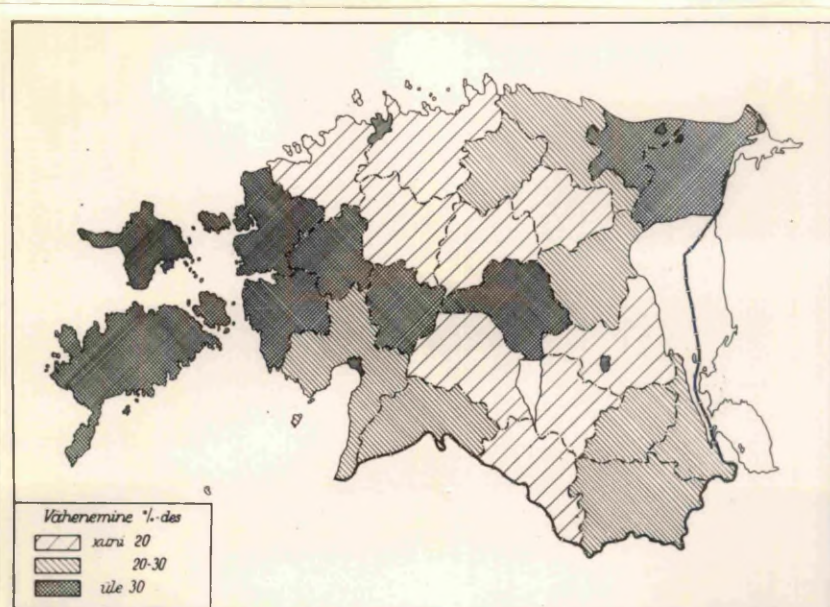
mine ja endiste linnade kiire kasv oli seotud peamiselt tšhetuse intensiivse arenguga, ning samuti paljude asulate muutumisega administratiivseteks keskusteks. Kuna tootlike jõudude areng oli kiirem Põhja- ja Kirde-Eestis, siis on nendes piirkondades linnarahvastiku kasv olnud kiirem ja loodud ka rohkem uusi linnalisi asulaid. Linnarahvastiku perspektiivse kasvu hindamisel peaks silmas pidama, et juba 1960.-1961.a. tšhetas linnades ja alevites küllaltki suur protsent maal elavaist rahvastikust (vt. joon. 15). See protsent oli eriti kõrge Kirde-Eestis, kus Kohtla-Järve linnapiirkonna maarahvastikust tšhetas linnalistes aulades 9,8%. Küllaltki suur osa maarahvastikust tšhetas linnalistes aulades ka Põhja-Eestis (Harju rajoonis 18,5%, endises Keila rajoonis 8,0%). See lubab oletada linnarahvastiku kiiret kasvu nendes kahe piirkonnas juba lähemas perspektiivis. Sellele tuleb tähelepanu juhtida ka kaubandusvõrgu ja elamufondi planeerimisel. Omaette uurimist peaks leidma Tallinna perspektiivne arendamine, kus juba 1959.a. elas 23,6% kogu vabariigi rahvastikust.¹

Elanikkonna mehhaaniline juurdevool linnadesse on toimunud Ühelt poolt meie vabariigi maaelanikkonna linnasiirdumise, teiselt poolt teistest vabariikidest siia asunud elanike arvel. Meid huvitab siinkohal peamiselt vabariigi sisene rahvastiku liikumine. Millistest piirkondadest meie rahvastik linnadesse on siirdunud, sellest annab ettekujutuse maaelanike vähenemine.

Ajavahemikul 1939-1959 on maarahvastik vähenenud

¹ HS, lk. 12 alusel.

kõige enam Vändra, Lihula, Märjamaa ja Haapsalu piirkonnas, samuti ka saartel (vt. joon. 21). Tunduv vähenemine

21. Maarahvastiku dünaamika aastail 1939-1959

on olnud samuti Kirde-Eestis. Nagu varem nägime, vähenes neis piirkondades maarahvastik juba saksa okupatsiooni ajal. Võrreldes aga elanike arvu maal ajavahemikul 1947-1959, näeme, et elanikkond on vähenenud Lääne- ja Keskning Kagu-Eestis. Teistes piirkondades on ta kas samal tasemel või isegi suurenenud. Vabariigi keskmisena on elanikkond maal vähenenud aga 12% võrra. Aravool maalt asustatud kohtade lõikes ei ole ühtlane. Elanikkond suureneb asulates kolhooside ja sovhooside keskustes. Vähenemine toimub aga asustatud kohtadest, kus ei ole ^{tööstusettevõtteid ega majandi} tootmishooneid.

Seoses linnade erineva kasvutempo ja kodanlikust ajast pärineva tootlike jõudude arengutaseme erinevuste-

ga, on linnarahvastiku osatähtsuses suuri erinevusi regioonide lõikes. Esitame andmed linnarahvastiku osatähtsusest piirkonna rahvastikus ja linnade kasvust tabelina (tabel 26).

Andmed näitavad, et võrreldavates linnades oli elanikkonna kasv sama suur Kirde- ja Põhja-Eestis, Uletades Lääne- ja Kesk- ning Kagu-Eesti taseme. Elamispinna kasvult oli ees Kirde-Eesti. Kesk- ja Kagu-Eestis jäi vanades linnades elamispiind 1960.a. maha sõjajärgsest tasemest.

Tabel 26

Linnade kasv ja linnarahvastiku osatähtsus regioonides¹

Näitaja	Kirde-Eesti	Põhja-Eesti	Lääne-Eesti	Kesk- ja Kagu-Eesti
Elanike kasv 1940-1959.a. võrreldavates linnades %-des	172	172	151	119
Elamispinna kasv 1940-1960.a. võrreldavates linnades %-des	140	119	119	90
Regiooni rahvastikust elas 1959.a. linnades %-des	65	80	38	40
Vabariigi linnarahvastikust elas vastavas regioonis				
1934.a.	11,3	44,9	10,5	33,3
1959.a.	18,6	45,4	10,9	25,1

Kuna Kirde-Eestiese loodi kõige arvukamalt uusi linnalisi asulaid, siis on tema osatähtsus vabariigi linnarahvastikus kasvanud. Kesk- ja Kagu-Eesti osa on aga vabariigi linnarahvastikus vähenenud. Siin on tekkinud suhteliselt vähe uusi linnalisi asulaid ja vanade linnade

¹ 1940.a. andmed arvutati vastavalt ORRKA, f. R-10, nim. 2, s.Ü. 7, l. 135, 136; ES 1940, 5 andmeteile.

kasv on olnud aeglane. Vabariigi põhjaosas ületab linnades elunev rahvastik maal elunevate arvu.

Tabeli andmed näitavad ka, et elamispinna kasv on maha jäänud kõigis piirkondades. Sellest on tingitud kor-terikitsikus.

Kõrvutades eeltoodud andmeid, samuti arvestades ka rahvuslikku koosseisu, saame esitada maalt rahvastiku linnadesse asumise ulatuse ja suuna. Kõige suurem on olnud maalt linnadesse siirdumine Lääne- ja Kesk- ning Kagu-Eestis. Nende piirkondade linnad on aga kasvanud alla keskmise. Selgub, et Kesk- ja Kagu-Eesti maarahvastik on siirdunud peale oma linnade ka Põhja- ja Kirde-Eesti linnadesse. Sama on toimunud ka Lääne-Eesti rahvastikuga. Arvatavasti on siit siirdunud peale kohalike linnade peamiselt Põhja-Eestisse. Kuna Põhja- ja Kirde-Eestis maarahvastik ei ole vähenenud, siis on nende linnade kasv toimunud Kesk- ja Kagu-Eesti, Lääne-Eesti ja teiste liiduvabariikide elanike arvel. A. Marksoo andmetel on Kirde-Eestisse 40% elanikkonnast tulnud teistest liiduvabariikidest.¹

Kõsitleme nüüd kokkuvõtlikult elanikkonna territoriaalset ümberpaigutamist. Kokkuvõtte sellest protsessist annab tabel 21.

Millest on see ümberpaigutumine tingitud? Peamiseks põhjuseks on nihked tootlike jõudude paiknemises. Tõhjud paigutub ümber vastavalt tootmisele. Põlevkivikaevandused asuvad nii linnades kui ka maa-asulates. Seetõttu ei ole

¹

Марксо, А. Проблемы формирования, lk. 114.

Kirde-Eestis linnade kiire kasvu kõrval toimunud oluliselt maarahvastiku vähenemist. Kull on aga vähenenud põllumajanduslik rahvastik. Kuigi 1950-1960.a. on töötajate arvu juurdekasv olnud suur ka Lääne-Eestis, ei ole see suutnud kompenseerida põllumajandusliku rahvastiku vähenemist.

Võrreldes 1939.a. andmetega on suurtes osades töötajate arv kasvanud järgmiselt: Kirde-Eestis 2,8, Põhja-Eestis 2,6, Lääne-Eestis 3,6 ja Kesk- ning Kagu-Eestis 3,4 korda.¹

Loomulikult oleneb elanikkonna suurenemine või vähenemine teatud piirkonnas sellest, kui tihedalt on seal linnu ja alevite väike tihedus ning nende suhteliselt aeglane kasv on kokkuvõttes soodustanud elanikkonna ümberpaigutumist mõnest piirkonnast. Otsides rahvastiku territoriaalse ümberpaigutumise põhjusi, jõuame välja asendi juurde.

Majandusgeograafilise asendi küsimused tulevad arvesse nii vabariigi üksikute osade kui ka asulate juures. Kõige soodsama asendi omab Kirde-Eesti. Ta asub kahe suure tööstuspiirkonna - Tallinna ja Leningradi - vahel. Transporditingimused on siin samuti soodsad. Ka Põhja-Eesti asend on tänu raudteede ja maanteede koondumisele ning Tallinna sadamale soodne. Võib julgesti väita, et asendil on olnud suur tähtsus nende piirkondade rahvastiku kasvul.

Hoopis ebasoodsam asend on Lääne-Eestil. Ta jääb

¹ Beikop, A. op.cit., lk. 287 alusel.

eeemale Leningradi kui ka Moskvasse suunduvast raudteest ja Ühendus Kirde-Eestiga on vähem arenenud.

Kesk- ja Kagu-Eesti asend on suhteliselt soodaam. Siin aga ei ole kõik asendi eelised vajalikku kasutamist leidnud. Eriti soodsaid eeldusi on raudteesõlmpunktidena Tartul ja Valgal.

Üheks rahvastiku Kesk- ja Kagu-Eestist Kravoolu põhjuseks on madal rakendatus selle piirkonna keskmistes ja väikestes linnades ning Peipsi rannikul. Tingitud on see tootmise aeglasest kasvust nendes linnades. Seda iseloomustavad ka järgmised andmed. Kapitaalmahutused 1955-1958.a. ühe elaniku kohta olid regioonide lõikes järgmised: Kirde-Eesti 6800, Põhja-Eesti 4700, Lääne-Eesti 2600 ja Kesk- ning Kagu-Eesti 2100.¹ Seega pidid kapitaalmahutused soodustama elanikkonna siirdumist Kirde-Eestisse.

Rahvastiku kasv või vähenemine oleneb ka sovhooside ja kolhooside suhetest. Sovhoosides oli kõrgem tüttaau. Piirkondades, kus sovhooside erikaal on suur, on viiekümnendatel aastatel maarahvastik kasvanud. Siinkohal tuleb märkida, et kõikides kolhoosides ei saanud elatanud kolhoosnikud abiraha, mis põhjustab kolhoosidest äravalgumist. Kuna meil on tasuta arstiabi ja haridus, ning üür kommunaalpinnal on suhteliselt odav, siis reaalselt on kaudselt ka koolivõrgust, arstidest ning korteritingimustest. Sellega on seletatav olukord, et paljud kõrgeima haridusega spetsialistid on nõus töötama väiksema pal-

¹ Nõukogude Eesti saavutusi, lk. 105-169 alusel.

ga eest linnas kui minema tööle maale.

Otsides rahvastiku ümberpaiknemise põhjusi ning kasu-
tades kartograafilist materjali, jõuame välja ka loodus-
liku keskkonna erinevusteni. Võtame kas või näitena ran-
nikulise asendi. Kodanlikus Eestis toimus rannikult ela-
nikkonna äravool, kiiremini kasvasid sisemaal paiknevad
linnad. Rannikul asuvates linnades elanike arv vähenes.
Sõjajärgseil aastail linnade juures seda tendentsi ei
esine. Kõik on aga 1941.a. tasemest elanikke vähem Leisis
ja Hõudemeestes, samuti ka Peipsi rannikul asuvas Vaak-
narvas.

Näib, et rannikuline asend ei ole sõjajärgsetel aas-
tatel soodustanud elanikkonna kasvu. Põhjuseks on mere-
transpordi osatähtsuse vähenemine kaubavedudes, üleminek
kaugpõlvile, saartel aga kevadeti ja sügiseti isoleeri-
tud asend. Kõnevõrra mõjub ka asjaolu, et meie rannik on
Nõukogude Liidu riigipiiriks ning kaubavahetus ja eriti
reisiliiklus kapitalistlike maadega on piiratud. Siiski
kulgeb läbi Läänemere rahvusvaheline mereteed ja Tallin-
nal on tähtis koht väliskaubanduses. Suureneb ka püük
Atlandil.

Tähtsat mõju rahvastiku ümberpaiknemisele omavad
maavarad. Nagu nägime, algas põlevkivibasseini elanike
juurdevool juba 1934.a. alates. Algul täienes tööjõud
seal esinenud agraarse ülerahvastuse arvel, hiljem tuli
elanikkonda juurde ka teistest piirkondadest. Kodanliku
perioodi lõpul toodi siia töölisti isegi Poolast. Eriti
kiiresti kasvas siin rahvastik sõjajärgsetel aastatel.
Sealjures tuleb märkida, et sõjas enamik kaevandusi ja

tõustusi purustati. Andmed näitavad, et elanike arv kasvas siinsetes asulates ajavahemikul 1941-1959 kolm ja pool korda. Rahvastiku keskmine tihedus on 35,6 inimest ühel km². Linnarahvastiku protsent aga 73. Sellel alal paikneb 3 linna ja 2 alevit ning 5 mittelinnalist asulat elanike arvuga üle 300 (vt. joon. 20).

Kiiresti on kasvanud ka Tamsalu, Rakke ja Vasalemma kui ehitusmaterjalide tõustuskeskused. Liiga väike on nende mõju asulate kasvule olnud Saaremaal, kuigi seal on väga kvaliteetsed lubjakivi.

Ka ^{maafondi} ~~mullastiku~~ erinevused võivad kajastuda maaelanikkonna vähenemises. Jälgides maarahvastiku vähenemist piirkondade lõikes, nägime, et see oli kõige suurem Lääne-Eestis. Selles piirkonnas on aga põllumaa ja ka kultuurpinna protsent kõige väiksem. Kuna meie kolhooside tuleviku ja põllumajandussaaduste müügi kohustuste määramisel ei arvestatud maade boniteeti, siis sattusid halvemates mullastikutingimustes asuvad majandid raskustesse ning elanikkond neis vähenes kiiremini.

Enne kui lõpetada rahvastiku mehhaanilise liikumise käsitlemist, tuleks mainida ka ajutise iseloomuga migratsiooni. Meil on neid põhiliselt kaks: 1) kalapüük Atlandil ja 2) suvitajad ja puhkajad.

Atlandil viibis 1963.a. kalapüügil pidevalt ca 2700 Eesti NSV kodanikku. Saaremaa kalurid käivad rändpüügil, nende rannikul käib kalureid vabariigi teistest rajoonidest ning Leningradi ja Kaliningradi oblastist.

Suvitajate kohta saame tuua järgmised andmed. Meie kuurortidesse tuleb teistest vennasvabariikidest igal

aastal keekmiselt 7000 puhkajat ja ravialust. Näiteks 1961.a. saadeti Pärnust ca 5800 ja Haapsalust 1200 tuusikut väljapoole Eesti NSV-d. Lisaks sellele saadeti Kaliningradi oblastile 560 puhkekodu tuusikut. Meil käib arvukalt ekskursionsoone. Nii on suvel pühapäeviti Tallinnas 200-300 ekskursionisti. Neid tuleb arvestada kaubanduse planeerimisel. Ajutine migratsiooniga on seotud ka sportlaste treeninglaagrid (Tallinnas, Viljandis, Otepääl) ja võistlused.

Seoses majanduslike ja kultuuriliste sidemete laienemisega toimuvad pidevalt meie töötajate ekskursionsioonid ja komanderingud vennasvabariikidesse. Sellesse gruppi kuulub ka uudismaa abistamine viljakoristusel, ajutine seflustõõ kolhoosides ja sovhoosides jne.

On huvitav märkida, et ajutise iseloomuga rahvastiku migratsioon on tihedas sõltuvuses aastaaegade vaheldumisega. Peatume sellel lühidalt.

Talvekuudel saavutab elanikkond linnades maksimumi, kuna siia töötavad kõik koolid ja linnades viibivad mitmesugustel kursustel ka põllumajanduse spetsialistid. Talvekuudel on vilgas tegevus ka kõikides teatrites ja kontserdisaalides. Maal on talvel põllumajanduslike tööde pinge kõige madalam. Talvist aega kasutavad põllumajanduses töötajad puhkuseks. Talvel esineb suurem puhkeperiood ka kaluritel.

Normaalsel talvel esinevad meil võimalused kõigi talispordiliikide harrastamiseks. Eriti eelistatud kohtadeks on Otepää, Aegviidu ja Viljandi Umbrus. Nimetatud kohtades paiknevad talispordibaasid ning seal toimuvad nii vabariiki-

gi kui ka üleliidulised sportlaste laagrid. See suurendab elanikkonda nendes asulates. Samal ajal saavutab elanikkond oma miinimumi kuurortlinnades ja asulates (Pärnu, Haapsala, Võsu). Viimastel aastatel on laienenud puhapõhised linlaste väljasõidud. Tallinnast käiakse peamiselt Aegviidus, Tartust aga Käärikul. See on soodustanud nende asulate kaevu. 1964. a. alates tšestab talvine puhkekodu Laulasmaal.

Suvine aastaseg on linlastele puhkeperioodiks. 70% korralistest puhkustest langeb ajavahemikule 15. maist 15. septembrini.¹ Koolides on vaheaeg, õpilased ja lapsed on maal kolhoosides ning pioneerilaagrites. Rahvastik saavutab linnades miinimumi.

Maal on seevastu tšõppinge suur (heinavarumine, kultuuride hooldamine, koristustšõd). Suvel on vabariigis liiklusvõimalused kõige soodsamad. Käiakse ekskursioonidel, matkadel. Liiklus kasvab. Suveti käib meil palju turiste vennasvabariikidest ja välismaalt. Elanikkond suureneb meie kuurordi- ja suvitusasulates. Seda rahvastiku ajutist migratsiooni tuleb planeerimises arvestada, et vaetavalt Umber korraldada transport ja kaubandus. Linnades on vaja suurendada vöörastemajades kohtade arvu, avada puhkekodusid ja pansioni.

Kevad (jahe, väheste sademetega) ja sügis (soe ja pikk) on rahvastiku liikumiselt kõige intensiivsemad. Kevadel elanikkond lahkub linnadest, sügisel pöürdub tagasi. Sügiseti abistab linnarahvas šeflustšõ korras kolhoose. Vördlemisi traditsiooniliseks on kujunenud üliõpilaste siirdumine maaile. Sügiseti ja kevadeti on raskusi ühenduse pidamisel saartega.

¹ Palm, A. Tallinna Umbruse puhkekohtade planeerimise printsiipe. Linnaohituse küsimusi Eesti NSV-s. Tallinn, 1963, lk. 67.

4. Asulastiku areng

Asulastiku (asustuse) arengu iseloomustamiseks märgime, et 1. jaanuarist 1946 kuni 1. jaanuarini 1962 ehitati riiklike ja kooperatiivsete ettevõtete ning linnaelanike poolt 4451 000 m² üldelamispinda. Maal ehitati samal ajal 5900 maja.¹ Vaatleme järgnevalt linnalist asustust.

Linnade kiire kasv ja uute linnade tekkimine oli tingitud peamiselt industrialiseerimisest. Siiski tuleb märkida, et esimestel sõjajärgsetel aastatel linnaliste asulate moodustamine viis lõpule juba kodanlikus Eesti väljakujunenud tšestusasulate arengu. Võib oletada, et alevi õiguste andmisel lähtuti ka kaardisüsteemi tingimustes tšestajate parema varustamise vajadusest. Ainult 5 asulale (Vasknarva, Lohusuu, Puka, Tsirguliina ja Mehikoorma), kus 1934. a. elas üle 500 elaniku, ei ole omistatud linna või alevi õigust. Siinjuures tuleb öelda, et Nuule, Järva-Jaani ja Ambla alevi õiguste andmine oli vähe põhjendatud, kuna nendes ei ole asunud ega asu ühtegi suuremat tšestuslikku ettevõtet.

T. Rea märgib, et nõukogude võimu ajal on Eesti NSV linnade sotsiaalses iseloomus ja funktsionaalses spetsialiseerimises toimunud kardinaalsed muudatused. Meil on tekkinud tšestilinnade ja -alevite tüüp.² Ta arvab, et Tallinna funktsioonid on laienenud. Paljud linnad on oma funktsioone muutnud. Nii ei ole Narva

¹ Нарожное хозяйство СССР в 1961 году, стр. 617, 620.

² Rea, T., Eesti NSV linnaliste asulate geneetilise klassifikatsioonid. TRÜ Toimetised 88, Tartu, 1960, lk. 35.

praegu enam ainult tekstiilitööstuste linn jne. Meie linnu võiks kõige paremini iseloomustada linnarahvastiku jagunemine. 40% elab Tallinnas, 40% teistes suuremates linnades ning 20% ülejäänud 47 linnas ja alevis.

Vaatleme järgnevalt linnalise asustuse arengut. Põlevkivi kaevandamise ja töötlemisega on seotud 8, turbatootmisega 2, keemia-, paberi-, tselluloosi- ja puidutööstusega aga 4 linnalise asula tekkimine ja kasv. Seega tekkis enamik uusi linnalisi asulaid peamiselt tööstuskeskustena. Osa linnalisi asulaid tekkis kohalike kaubanduskeskustena ja hakkas kiiresti arenema rajoonikeskusteks maatudas (Lihula, Vändra, Märjamaa, Rapla). Nende hulka kuuluvad ka alles perioodi lõpul linnalise asula õiguse saanud Väike-Maarja - (30. juuli 1963. a. seadlusega muudeti tagasi maa-asulaks) ja Põlva. Havitav on märkida, et 1962. a. algul olid rajoonikeskusteks linnad, ainult 5 rajooni keskuseks olid alevid.

Linnalise asustuse arengut on mõjutanud transport. Kõik vanad linnad on kasvanud peamiste maanteed suunas. Võib märkida Tallinna kasvu Pärnu, Narva, Tartu ja Paldiski maantee suunas. Sama võib märgata ka Tartus. Tänu autotranspordile on kasvanud Tallinna lähedal suvitusasulad (Keila-Joa, Rannamõisa, Viimsi jt.).

Paljud suurte maanteed ääres paiknevad asulad on pikliku põhikujuga (Märjamaa, Kilingi-Nõmme). Autotranspordi arengut soodustavad väikesed kaugused. Kogu vabariigi territoorium on autotranspordi efektiivse tegevuse raadiuses.

Tänu raudteele on suurte linnade lähedusse tekkinud

tütarasulad. Sõjajärgsetel aastatel on Tallinna lähedal kiiresti kasvanud Keila, Saue, Lagedi ja Aruküla, Tartu lähedal aga Nõo ja Elva.

Võrreldes autotranspordiga on raudtee mõju asula kujule olnud väiksem. Tavaliselt avaldub see selles, et raudteejaama ja selle lähedal oleva maanteele sõlmepunkti vahele kujuneb linn. Seda näeme Jõgeval, Põlvas, Raplas, Viljandis ja Elvas. Ilmneb ka tendents linna laienemiseks elektriraudtee suunas. Seoses meresõidu vähenemisega reisiliikluses on paljud endised sadamalinnad merest eemaldumas. Haapsalu kasvab raudtee suunas. Mere mõju väheneb ka Pärnus. Kärkla arengut takistab sadama puudumine. Tähtsamaks sadamaks on Tallinn, mis teenib väliskaubandust. Ühenduseks saartega on loodud 3 reisirajateeliini (Kohuküla-Heltermaa, Virtsu-Kuivaste ja Haapsalu-Vormsi).

Ilmneb ka mittetootmisalade mõju. Käesoleval ajal on puhke- ja spordifunktsioon soodustanud Otepää, Elva ja Viljandi kasvu. Lisaks linnalistele asulatels on tekkinud terve puhkeasulate tsoon Tallinna juures rannikul. Edaspidi laieneb puhkepaikade võrk Peipsi rannikul. Laienemist on oodata ka Narva-Jõesuus, kus mikroklimaatilised tingimused on kohati isegi paremad kui Pärnus. Talispordibaasideks on Nelijärve, Kääriku ja Otepää.

Linnalist asustust mõjutab samuti rajoonide moodustamine. Kõrvuti endiste maakonnalinnadega on esile kerkinud uute rajoonikeskuste tüüp. Nende rahvastikus on suur osatähtsus mittetootliku sfääri tähtsajatel. Seal on hulgi- ja jaekaubandusettevõtted, sõjklä või restoran, haigla, keskkool, kultuurimaja. Nende teenindus-

rajoon ulatub ka Umbruskonna külanõukogudele. Tavaliselt asuvad seal ka tarbijate kooperatiivid, kes paigutavad kaubandusvõrku plaanipäraselt kogu rajoonis.

Käesoleval ajal on peale Tallinna kui vabariigi pealinna vabariiklikus alluvuses veel Tartu, Narva, Pärnu, Kohtla-Järve ja Sillamäe. Rajoone on 15. Sealjuures kuuluvad Hiiumaa rajooni majandid Haapsalu tootmisvalitause koosseisu. Rajoonidele alluvad külanõukogud ja alevid. Külanõukogude arv rajoonis kõigub 4-23.

Vabariikliku alluvusega linnades on administratiiv-
alal töötajate arv suhteliselt väike. Rajoonikeskused teostavad vastava rajooni poliitilist, administratiivset ja tootmisalast juhtimist. Administratiivne funktsioon on küllalt tähtis nende arengus. Toome näite Tartu linna kohta. Siin asuvad Tartu Linna TSN Täitevkomitee ja selle osakonnad, Tartu Rajooni TSN Täitevkomitee ja selle osakonnad, Tartu Kolhoosi- ja Sovhoositootmise Valitsus, koondise "Eesti Põllumajandustehnika" Tartu rajooni osakond. Lisaks neile on veel vastavad ühiskondlik-politilised organisatsioonid ja liidud. Teistest rajoonidest on erinev Kärkla, kus paudub kohapealne põllumajanduse juhtimise organ.

Sotsialismi tingimustes suunatakse linnade arengut plaanipäraselt. Kuna ettevõtete paigutamine toimub plaanipäraselt, siis mõjutab see ka meie asulate kasvu. Asula suurust ei piira meil enam eraomandamaale. On võimalik otstarbekalt ümber kujundada ka tee- võrku. Valdavalt teostab elamuhitust riik, ning see teostatakse kindla plaani alusel. Ka individuaalhituskruuntide eraldamine

toimue täitevkomiteede poolt. Kõik see asetab plaanilisele alusele meie asulate arengu. Kuigi puudub veel teraviklik asustuse rekonstrueerimise plaan vabariigis, on enamiku linnade kohta koostatud generaalplaanid.

Vaatamata sellele esineb vastupidiseid näiteid. Nii on mitmed linnad kaevanud iseveolu teel. Üheks näiteks oli põhjendamatu individuaalehituskruuntide eraldamine linna keskel. 33jajärgeetel aastatel moodustas aga individuaalehitus 40-75% elamispinna kasvust. Selle tulemusel tuleb nüüd riiklik elamuehitus suunata linna äärtele (Tallinn, Tartu). Tallinna kaavu on forsseerinud ülemäärane tihedusettevõtete kuhjumine. Nende puuduste vältimiseks on lõpetatud individuaalkruuntide eraldamine suuremates linnades. Tallinna elanikkonna kaavu piiramiseks on ette nähtud kord, mille järgi tiheduse võtmine väljapoolt toimub kooskõlas linna täitevkomiteega.

Peatume ka küsimusel, kuidas on meie linnad muutunud rekonstrueerimise tagajärjel. Kõigepealt tuleb seelda, et individuaalelamurajoonid on kõikides linnades ühetalised. See on muutnud meie linna tunduvalt ühtlasemaks. Linnade kasvuga seoses on toimunud mõnel juhul nende majandusliku keskuse nihkumine. Näiteks on toimunud Viljandi keskuse nihkumine läände. Keskuse nihkumist võib täheldada ka Kunda ja Haapealus. Keskmise suurusega linna näib ringina individuaalelamute võrdsus (Tartu, Viljandi). Esineb ka näiteid, kus linnades on tekkinud mikrorajoonid. Nii on Tartus seoses linna keskuse hävimisega kujunenud Ülejõe linnaosa omaette mikrorajooniks. Ka ehitamine toimub viimastel aastatel mikrorajoonidena. Võrdlemisi omapärase juhuga on meil tegemist Kohtla-Järve puhul, kus

linna geomeetrilises keskuses õieti asuvad sovhoosi põl-
lud.

Seoses linna kujunemise iseärasuste ja teiste fak-
toritega esineb meie linnade planeerimises ja hoonestuses
mitmeid omapärasid. Nii jätab Jõgeva hoonestus suure
linna individuaalelamute rajooni mulje. Viljandi ise-
ärasuseks on terrassiline hoonestus. Raplas on raudtee-
jaam kokku kasvamas linnaga. Otepää jätab oma hoonestu-
selt võrdlemisi kireva ilme. Siin esinevad vanad taluma-
ja tüüpi elamud korvati uute individuaalelamute ning kahe-
korruseliste 8-korteriliste elamutega. Üksikute linnade
omapära sõltub ka sellest, millal seal on toimunud inten-
siivne ehitus. Nii kujunes Narvas viiekümnendate aastate
algul toimunud ehitustegevuse tulemusel linna keskus
väikestest majadest. Võrus toimub aga keskuse väljachi-
tamine viimastel aastatel ja see hoonestatakse kõrgete
elamutega.

Kiiresti areneva linnalise asula näiteks võib olla
Põlva, kus hoonestus hakkab esialdama esialgse peatänava
äärest. Paljudes linnades on säilinud ka vanu elamurajoo-
ne kitsaste tänavate ja kõrgete plankudega (Rakvere, Val-
ge).

Hoopis suuremad muutused on aset leidnud maalises
asustases. Kui jätta kõrvale sõja mõju meie maalisele
asustasele, siis tuleb esimeseks uueks elemendiks selles
kodanliku korraga võrreldes pidada sovhoosikeskusi. Sõja-
järgseil aastail tegutsevad sovhoosid olid loodud endiste
riigimõisate, põllumajanduslike õppeasutuste ja üksikute
suurte talude maadel. Seoses tootishoonete ehitamisega
tekkisid nii sovhoosi- kui ka nende osakondade keskused.

Seal, kus sovhoosi keskuseks jäi endine mõisasüdamik, toimus uus asula teke põhiliselt endiste mõisahoonete rekonstrueerimise baasil. Sellise sovhoosi näiteks on Vinni.

Esimestel aastatel toimus sovhoosides peamiselt tootmishoonete ehitamine, kuna vanad hooned ei vastanud suurenenud majandi nõuetele. Kohati algas ka koha elamute ehitamine sovhoosi keskusse. Olenevalt sovhoosi aluvusest ja muudest asjaoludest oli elamute ehitamise intensiivsus, samuti elamute tüübid erinevad. Liaks elamutele ehitati kontoriruumid, klubisid, lastesada-sõimi, sõõklaid ja sauna.

Seega tekkis võrdlemise kindlalt määritletud põllemajanduslik asustusvorm maal- sovhoosi keskasula (sovhoosiasund). Ta erineb endisest riigimõisast oma majanduskeskusest eraldi asuva elamurajooniga (mille elamud erinevad vähe linnades püstitatud individuaalelamatest) ja ühiskondlike hoonetega.

Sovhoosiasulate võrk laienes 1959.a., kui neile anti üle osa endisi traktorijaamade hooned. Antela ja Sootaga sovhoos kasutavad endiste masina-traktorijaamade hooned. Samal ajal on uute sovhooside loomisel kolhooside baasil tekkinud ka selliseid sovhoosikeskusi, mis ei ole tüüpilised kirjeldatutele. Nendes hakkab keskasula alles kujunema, kuna suurem osa sovhoosi tšestajaid elab endistes külates. Sovhooside ühinemisel on praegu mitmed endised sovhoosikeskused muutunud osakonnakeskusteks.

Mitmes suuremas riiklikus majandis (Tori, Kuusiku, Jõgeva, Kambja, Rõuge) on üle paarikümne insener-tehnilise tšestaja, kes kõik vaja lisaks tootvale personalile

vajavad elamispiinda majandi keskuses.

Üksikasjaline uurimus sovhoosiasulate kohta näitab, et 166 riiklikul majandil on majandi või osakonna keskuks endise riigimõisa keskus 20 juhul, sovhoosi või osakonna keskus on eksisteerinud sovhoosina juba 1941.a. 47 juhul. 21 juhul oli sovhoosi või tema osakonna keskus kodanlikul ajal õppe- või uurimisasutuse majandiks.¹ Ulejäänud sovhoosid on loodud pärast sõda suurte talude, abimajandite või siis kolhooside baasil. Mõnel juhul kuulub praeguse sovhoosi koosseisu mitu endist riigimõisat või õppemajandit (V.I.Lenini nim., Teedla ja Tartu sovhoos). Vastavalt sovhooside kujunemisele ja vanusele on nende kesk- ja abiasulad erinevad, kuigi praegu kuuluvad majanduslikult ühte tüüpi.

Tähtsat kohta maalise asustuse arengus omasid kuni 1959. a. eksisteerinud masina-traktorijaamad. Need asutati põhiliselt suuremate talude baasil (väga tihti karjamõisates). MTJ-ide hoonestamine algas tšškodade ja masinakuuride ehitamisest. Olles vahepeal kujunenud küllaltki tähtsateks põllumajanduse juhtimise keskusteks, olid nad kiiresti kasvavateks maalisteks asulateks. Ehitati administratiivhoone, avati kauplus ja sšškla. Need MTJ-id, mis olid endistes alevikes, andsid vana asula arengule uue hoo. Alates 1954.a., millal masina-traktorijaamad varustati alalise kaadriga, algas nende territooriumil ka intensiivne elamuhitus.

¹ Võrdluseks kasutati: Ojamaa, V., Rubel, P., op.cit.: ORRKA, f. 6, nim. 1, s.d. 713.

Käesoleval ajal tähtsavad nende asemel Eesti Põllumajandustehnika rajooniosakonnad. Mitmete endiste masina-traktorijaamade baasil on asutatud tähtsusettevõtteid (Puurmanni, Rõngu, Raasiku, Rieti jt.). Tänu masina-traktorijaamadele on meil tekkinud või kasvanud ^{veel} sellised asulad, nagu Mäo, Kose-Uuemõisa, Sipa, Alatskivi, Kadrina, Helme, Rõngu, Koeru jt. Seega tuleb märkida masina-traktorijaamade küllalt olulist osa meie maa-asulastiku arengus ja uute, peamiselt mittepõllumajanduslike asulate tekkimises.

Teatud osa on meie maa-asulate arengus etendanud ka põllumajanduslikud koolid ja katseasutused. 1940.a. oli Eestis 33 põllumajanduslikku õppeasutust, nende hulgas ka Kehtna majapidamise instituut. Lisaks sellele olid veel põllumajanduslikud uurimisasutused Kuusikul jm.¹ Nendest hävisid sõjas Oru ja Vahi. 1962.a. oli 15 põllumajanduslikku õppeasutust (tehnikumid ja koolid), Kehtna Kolhoosi ja Sovhoosi Juhtiva Keadri Ettevalmistamise Kool, Üisu piimandustehnikum ning Polli, Tooma ja Vändra katsebaas ning Kurtna linnukasvatuse katsejaam. Kuigi oluliselt uusi asulaid sellel baasil ei ole tekkinud, on nad kõik kiiresti kasvanud ja moodustavad sovhoosiasulate kõrval uue asulaelemendi maal. Eraldi peab märkima üle 700 elanikuga Kehtnat, kus peale nimetatud kooli asub ka Eesti Loomakasvatuse Instituudi osakond. Kiiresti on kasvanud veel Saku, kus asub Eesti Maaviljeluse Instituut.

Püüame järgnevas lahti mõtestada neid muutusi, mis tõi asulastiku arengusse põllumajanduse kollektiviseerimist

¹ Nõu, J. Põllumajanduslike kutseskoolide tüübid ja neis ettevalmistatud kutselised tähtsajad 1918-1939. Tartu, 1939.

Kõigepealt tulebhelda, et muutus kogu asustuse majanduslik alus. Varem võis peresid (talusid) grupeerida küladeks ja asundusteks nende paiknemise välise tunnuse, samuti mitmesuguste mittetootlike sidemete (kauplus, kool, sideasutus) järgi. Pered (talud) olid omaette terviklikud majanduslikud üksused. Kollektiviseerimise käigus toimus aga nende ühinemine majanduslikult. Esimesed kolhoosid loodi ühe-kahel küla perede ühinemisel. Ühiskondlustamise käigus koondati veoloomad, põllumajanduslik inventar ja ca 50% kõigist produktiivloomadest kahte-kolme punkti. Tavaliselt koondati loomad ja inventar suurematesse taludeesse, mis muutusid brigaadide või lülid keskusteks. Edaspidi vastavalt kolhooside ühinemisele, samuti uute loomakasvatushoonete ehitamisele toimus põllumajandusloomade ja tootmisvahendite edasine koondamine. Samal ajal jäi aga igale kolhoosiperale alles isiklik eluhoone koos väiksemate kõrvalhoonetega ja osa produktiivloomi. Viimast asjaolu tuleb rõhutada, et mõista meie kolhoosiperede suhteliselt suurt püsivust.

Kõik kolhoosi territooriumil asuvad pered (endised talud) moodustavad ühtse majandusliku terviku, vaatamata sellele, kas nad varem kuulusid ühte või erinevasse asustatud kohta (külad, asundused). Seega on kolhoosiasustuse klassifitseerimisel vaja lähtuda alati majandist kui tervikust. Asustatud kohtade jagunemine kolhoosisiseselt moodustab teise astme asustuse klassifitseerimisel. Kolhoosi koosseisu kuuluvad asustatud kohad ei ole oma tähtsusest võrdsed.

Igas kolhoosis on tegemist asustatud kohaga, mis on kolhoosi keskuseks. Kolhoosi administratiivne keskus (kontor) on tavaliselt koos majandusliku (laudad, tallid, garaažid)^x ja kultuurilise keskusega (klubi). Asulad, kus asub kolhoosi keskus, tuleks pidada kolhoosi keskasulaks, vaatamata sellele, kas ta on kujunenud endisest mõisakeskusest, vanast või asundusküläst. Viimasel ajal on kolhoosi keskasulad muutunud ka maarahva kultuurilise elu keskusteks. Seal toimuvad kinoetendused, loengud jm. Paljudes kolhoosides on paikkinod. Kui pered paiknevad keskses kompaktselt, võiks vastavat asulat nimetada kolhoosiasundiks.

Peale keskuse on kolhoosides veel brigaadikeskused. Selleks on tavaliselt mõni endine suurem talu, kuhu on ehitatud uusi loomakasvatushooneid. Seda asustatud punkti, kus asub brigaadi keskus, võiks pidada brigaadikülaks või -asundiks. Osa loomakasvatushooneid jääb aga väljapoole brigaadide keskusi. Tegemist on nn. farmidega. Vastavat asulat nimetatakse farmikülaks või -asundiks.

Seega on iga kolhoosi puhul tegemist keskasula, 2-5 brigaadiasula, farmiasula ning lõpuks kolhoosi territooriumil asuvate endiste külade või asundustega, kus paiknevad kolhoosipered ning ei ole kolhoosi tootmis-
hooneid. Viimaseid võiksime pidada kolhoosiperede küla-
deks. Hõreda asustuse puhul esineb ka üksikuid farme
ja peresid.

^x vahel nimetatakse keskses asuvat majandushoovi keskuse brigaadi majandushooviks.

Zelnimetatud kolhoositootmise organiseerimise printsiibil eraldatud kolhoosiasustuse elementidest on uueks asulatüübiks vaid kolhoosi keskasula (asund). Kolhoosi keskasulates toimub elanikkonna kasv. Siin hakkab administratiivhoone, klubi ja majandushoonete kõrval kujunema ka elamutsoon. Vastavalt ettenähtud määrustele toimub kolhoosi territooriumil elamuehitus ainult kolhoosi kesk- või brigaadiasulasse. Uueks suhteliselt hästi väljakujunenud kolhoosi keskasula näiteks võiks olla Rakvere rajooni B.Vilde nim. kolhoosi keskus Pajuatis. Siin on maanteeäärde ehitatud kümnekond individuaalelamut ja 2 kaheksakortelist elamut. Samas on ka kauplus-sõõkla ja kontor-klubi. Üksikutes kolhoosides on välja kujunenud ka brigaadiasulaid, kus kõrvuti tootmishoonetega on ehitatud elamuid. Eriti märgatav on see seal, kus brigaadi keskuseks on endise väiksema kolhoosi keskus. Kai kolhoosi keskasula külastab iga kolhoosnik 1-2 korda nädalas, siis brigaadi keskusega tuleb vastava üksuse kolhoosnikul tegemist teha iga päev. Seetõttu on viimased valitud sageli selliselt, et neis oleks kauplus ja kool. Et kaugelt tš31 käimine on küllaltki suureks probleemiks maa tingimustes, siis eelistavad kolhoosnikud omada elukohta kas kesk- või brigaadiasulas. Seetõttu asuvad neisse elama kõik kolhoosi uued liikmed, kel- lei puudub isiklik elamu kolhoosi territooriumil. Tul- museks on, et kui enamikes maa asustatud kohtades toi- nub elanikkonna vähenemine, siis kolhoosi keskasulates ta kasvab. Elanike arv viimastes oleneb ka sellest, millise asula baasil ta on tekkinud. Palju inimesi elab

kolhoosikeskustes, mis on kujunenud endistest alevikeest.

Kollektiviseerimine lõi eelduse üksikute maa-asulate kasvuka teiste arvel. Ilmneb tendents maarahvastiku koondumisele. Perspektiivseteks kujunevad kesk- ja brigaadiasulad, üksikutel juhtudel ka farmiasulad. Teistes kolhoosi territooriumil asuvates asustatud kohtades (üksikpered, külad, asundused), mis ei oma mingit teist mittepõllumajanduslikku funktsiooni, toimub elanikkonna vähenemine ja perede mahajätmine. Endised talude tootmis- hooned ei leia seal kasutamist ja lagunevad. Toimub vaid elanute remontimine.

Esitame näite Tartu rajooni Tuleviku kolhoosi materjalidest. Kolhoos on tekkinud 3 endise väiksema majandi ühinemise teel. Siia kuulub 5 küla, kus on 206 peret. ~~Vedu külas, kus asub 206 peret.~~ Vedu külas, kus asub kolhoosi keskus, asuvad praegu peaaegu poole kolhoosipeered. Peale keskuse asub lüpsikari ühes punktis Kobratu külas. Keskusse on ehitatud 3 uut elamut kolhoosi vahendeist ja mõned elamud kolhoosnike poolt.

Keltoodust nähtub, et endise kahe-saja talu asemel asub lüpsikari 2 suures keskuses. Moorloomad, sead ja lambad asuvad kümnekonnas kohas. See tootmise koondumine peab kaasa tooma ka elanikkonna koondumise.

Andmed näitavad, et pidevalt on toimunud perede (talude) vähenemine. Kõigepealt jäeti maha paljud kulakute majapidamised. Kolhoosi territooriumilt lahkus ka palju keskmike ja kehvikute gruppi kuuluvaid perekondi. Viimasel ajal on ilmnenu just keskusest eemal asuvate üksikperede mahajätmissi. Rapla rajooni territooriumil 52

asustatud koha materjalide analüüs näitas, et ajavahemiku
kul 1945-1960 toimus elanike arvu kasv vaid 8 kohas.
Sealjuures kahekordistus elanike arv vaid ühel juhul
(tegemist oli sovhoosi osakonna keskusega). Teistel
juhtudel elanike arv vähenes. ^{See ei} Elva rajooni territooriumil
kasvas elanike arv vaid 29 (vaatluse all oli 59
asustatud kohta). Seal oli elanike arv suurenenud üle
kahe korra viies asustatud kohas, millest üks on kol-
hoosi keskuseks.

Nagu teame, on meie hajutatud asustus takistuseks
tootlike jõudude arengule põllumajanduses, eriti nendes
piirkondades, kus pered esinevad vaid 2-4 kaupa grupis.
Kolhoosiasustuse edasist koondumist takistab aga kol-
hoosnike individuaalne õue-aiamaa.

Kolhoosnikud, kes kasutavad isiklikku õue-aiamaad
(0,5-0,6 ha), vajavad isikliku abimajapidamise teosta-
miseks peale elamu veel väiksemaid kõrvalhooneid. Looma-
de karjatamise võimalused on soodsamad hajali paikneva-
tes peredes. Siit tekib mõte, et isiklik abimajapidami-
ne on üheks põhjuseks, miks toimub aeglaselt asustuse
ümberkujunemine kolhoosides.

Õue-aiamaast tingitud erinevused leiavadki kajas-
tust asustuses. Sovhooside ja nende osakondade keskus-
tes on kujunemas kompaktsed asulad (asunüid). Võrdlemi-
si saagi on seal ka mitmekorterilisi elamuid. Kolhoosi-
des elab valdav enamik rahvastikust endistes taludes.
Tekivad kolhoosiasunüid on hõredamini hoonestatud. Tihti
ehitatakse uusi elamuid ka väljapoole kolhoosi kesk-
asulat.

Lahendamisel on põllumajandusliku tootmisüksuse ratsionaalse suuruse küsimus. Kuna põllumajanduslik tootmine on seotud maaga, siis on ta seega ruumiliselt hajutatud. Samal ajal on vajalikud ka keskused. Viimaste (eriti tootmishoonete) paiknemist mõjutab looduslike tingimuste kõrval veel vedude hulk iga ha kohta.¹

Praktika näitab, et kolhoosid pidevalt suurenevad. E.Kraaving ja A.Astaškin peavad nende optimaalseks suuruseks 5000-12 000 ha.² Lähtudes analoogilistest näitajatest koostas Eesti Maarehitusprojekt perspektiivsete põllumajandusettevõtete skeemi. 73 nende keskustest on planeeritud linnadesse või asuladesse elanike arvuga üle 300.

Maa-asustust on mõjutanud ka tššstus. Nagu eelnevas osas nägime, toimus käsitššliste artellide ja nationaliseeritud väiketššstuste baasil loodud tsehhide ja tootmispunktide spetsialiseerimine ja koondamine. See on kiirendanud üksikute maa-asulate kasvu ning on loonud mitmeid uusi tššstusasulaid (asundeid) maal. Sellistena tuleb nimetada Juurut, Kiltseit jt. Endiste artellide baasil on maal avatud ka elanike teenindamise punkte ja paviljone. Viimased paiknevad aga kas tššstus või sovhoosiasulas või siis mõnes raudteejaamas ning endises alevikus (kui viimane on külanõukogu täitevkomitee asukohaks).

Osa tššstuslikke asulaid on tekkinud metsa- ja kalatššstuse arengu tõttu. Metsatššstude sesoonsus likvi-

¹ Ratt, A., Kolhoosi- ja sovhoosikeskuste paiknemist mõjutavad tegurid ning nende majanduslik tähtsus. Nõukogude Eesti majandus 1940-1960, Tallinn, 1960.

² "Sotsialistlik Põllumajandus", 1962, 7. lk. 295.

deeriti ning kujundati alaline metsatööstuste kaader. Metsa ülestöötamiseks võeti kasutusele mitmesugused mehhanismid (elektrisaed, traktorid). Näiteks 1959.a. oli metsa langetamine, kokkuvedu, laadimine ülemistesse ladudesse ja tarbepuidu väljavedu mehhaniseeritud rohkem kui 90% ulatuses.¹ Selle tulemusel on kasvanud ka tööstusviljakus. Kui 1950.a. oli ühe tööstusviljakus põlv 3,5 tihumetrit, siis 1959.a. kasvas see 12,3-le.² On tekkinud mitmed metsatööstuste asulad (Siniküla, Surju, Amla).

Analoogiline olukord on ka turbatööstuses. Ka siin on seosensus vähenenud ning loodud alaline tööstustajate kaader. See on põhjustanud vastavate asulate kasvu (Ullila, Turba, Lehtsa, Meleski, Võhma, Kasesoo jt.). Turbatootmine peaks vabariigis perspektiivis suurenema, eriti põllumajanduse vajadusteks. See põhjustab elanike kasvu turbasoode piirkonnas asuvas asulates. Uueks asulaks on Oru.

Suur mõju on olnud kalapüügil ja -tööstlemisel. Varem erines kaluriasustus vähe põllumajanduslikust. Nüüd on aga seoses suurte kalurikolhooside tekkimise ja uue püügitehnika kasutuselevõtmisega kujunema hakanud suure kaluriasulad (asundid). On tekkinud vajadus uute sobivate paadisildade järele, selleks ei sobi aga kõik rannad. Ka vastuvõtt on mehhaniseeritud. 1960.a. oli üksikatel kalurikolhoosidel üle 40 mootorpaadi. Suuremates kolhoosides (Nahhimevi nim., Jahta, Nõukogude Partisan ja Kirevi nim.) on kalapüügil üle 100 inimese.

¹ Nõukogude Eesti saavutus, lk. 25.

² Renter, R. Nõukogude Eesti tööstus tootmistehnilise progressi teel. Tallinn, 1961, lk. 29.

Seoses kolhoosnikute jõukuse kasvuga on kalurid ehitanud elamuid, mis vähe erinevad linnaelamutest. Ka kalurikolhooside keskustesse on ehitatud administratiivhoone, kauplus ja klubi. Meis on samuti alanud keskasulate rajamine. Märkime näitena, et Kehtla-Järve rajoonis Virulase kalurikolhoosis on ehitatud ligi 30 elamut, Mereankra kolhoosi keskses on ehitatud 12 elamut, Peipsirannas 23 elamut.

Veelgi suuremad muutused on asustusse tulnud seoses kala vastuvõtu ja tšõstlemisega. Vastavalt kehtivale korrale annavad kolhoosid püütud kala vastuvõtupunktidesse, kus toimub kas selle edasitoimetamine või tšõstlemine. Paljudesse kohtadesse rannikul on loodud kalatšõstlemise tsehhid. Kalatšõstlemisega seotud asulatest võiks nimetada Toilat, Võistet, Orjakut, Tšõstamaad, Läätsat, Papi saart jt. Uus suur asula on kujunenud ka Kõrgesaarde seoses kalakombinaadi rajamisega.

Tšõstusega seotud uutest asustatud kohtadest maal märkime asulaid karjäärde juures (Sirgala), juveelitööstuse tsehi Astes, tuubitsehi Sangastes, Tallinna linnuvabrikut Saha-Lool jt. Kõigi nende juurde on tekkinud või tekkimas tšõstusasula. Viimase suurus sõltub praegu veel sellest, milliseid funktsioone täitis antud asustatud punkt enne tšõstuse rajamist. Endiste alevike juures tekkinud tšõstusasulad on tavaliselt kõige suuremad.

Mitmete maa-asulate kasv ja kujunemine on seotud mittetootlike aladega. Nendest oli juttu juba põllumajanduslike õppe- ja katseasutuste juures. Siin võib veel rääkida asulatest ravi- ja puhkeasutuste juures.

Üheks suuremaks seda tüüpi asulaks on Kääriku, mis on kujunenud seoses TRU spordibaasi väljaehitamise ja suvituse ja aiandusasunditest võiks nimetada Taulinat ja Viimsit Tallinna lähedal, Valgemetsat Põlva rajoonis, Värskat, Võru-Kubijat ja Ontikat. Seejuures võib täheldada sotsiaal-pärasust, et esmajärjekorras võetakse kasutusele linna-lähedased soodsad suvituspaiad. Nii on Tallinna puhke-kohtadeks kujunenud Pirita ja Klooga rand. Viimane avati 1960.a., kuid 1963.a. oli seal tipp-perioodil üle 50 000 tallinlase.

Administratiivsed ja kaubanduslikud asutused on vähe mõjutanud meie mittelinnalise asustuse kujunemist nõuko-gude aastail. Erandiks on vaid need asulad, mis olid 1950-1959.a. rajoonikeskusteks (Kose, Orissaare, Vastse-liina jt.). Uued kauplused ja aisklad on ehitatud tava-liselt kolhoosi- või sovhoosikeskustesse ja kuuluvad vas-tavate asulate koosseisu.

On ka uusi asulaid, mille tekkimine on toimunud mit-mete funktsioonide koosmõjul.

Nagu nägime, on maa-asulastiku arengus omanud suurt mõju sovhoosid, kolhoosid ja tšestusettevõtted. Lisaks sellele on aga maal veel praegugi rida elanikerohkeid asustatud kohti, mida ei saa paigutada ühtegi siin loet-latud asulatüüpi. Tegemist on kodanlikus Bestis tekkinud ja arenenud alevikega. Alevike ja teiste asulate arengu selgitamiseks tegime üksikasjalise analüüsi. Aluseks on 1943.a. meie territooriumil eraldatud alevikud ja teised maa-asulad, mis olid jaotatud 8 gruppi. (vt. lk. 129. ja skeem 13).

Linnalisi maa-asulaid oli 11. Neist on muutunud rajoonikeskusteks-aleviteks 4. Elanike arv on neis 1960.a. suurenenud 2,3 korda. Alevitena esineb neist 6. Nende hulgas on üks Eesti Põllumajandustehnika osakonna asukohaks, teises on põllumajanduslik õppesutus. Mitmes asub ka sovhoosikeskus. Elanike arv on sel juhul suurenenud 2,1 korda. Üks asula (Puka) on muutunud külanõukogu keskuseks. Elanike arv on seal kasvanud ainult 7%.

Tõsetuslikke asulaid oli eristatud 1943.a. 21. Neist on muutunud linnadeks-rajoonikeskusteks 1, linnadeks 2 ja linnaosadeks 4. Kõigis neis 7 asulas on elanike arv kasvanud 4,3-kordseks. Alevi õiguse on saanud 6 asulat, neist üks on vahepeal eksisteerinud rajoonikeskusena. Elanike arv on neis kasvanud 5,4 korda. Ülejäänud sellese gruppi kuuluvast 8 asulast on vaid üks külanõukogu keskuseks. Teised on praegu kas tõeliasulad või põllumajandusliku ettevõtte keskused. Sakus on uurimisasutus.

Suviskohtadena eraldati 13 asulat. Neist on 4 muutunud eeslinnadeks, ühest on saanud alev (Aegviidu). Viimases on elanike arv kasvanud 2,2-kordseks. Ülejäänuid on 3 külanõukogu keskusteks, üks on muutunud tõeliasulaks (Toila). Ligi kümnekordselt on aga elanike arv kasvanud sellesse gruppi kuulunud Vasalemmas. Põhjuseks tuleb pidada lähedust Tallinnale ja asjaolu, et seal asus pikemat aega masina-traktorijaam ning lubjatõstus. Suvitusasulatena on säilinud vaid 2.

Kaluriküladest (1943.a. eraldati 7) on muutunud külanõukogu keskuseks 4. Elanike arv neis asulais on

vähenenud 1943-1960 ca 28%.

Maalised keskused (suuremad). Neist (38) on muutunud aleviteks-rajoonikeskusteks 2. Elanike arv on nendes kasvanud 3,2 korda. Mõbemas olid vahepsal ka MTJ-id. Alevi õiguse on saanud veel 3 asulat. Neist oli ühes rajoonikeskus, kahes on olnud MTJ. Elanike arvu kasv oli 3-kordne. 29 selle grupi asulas on külanõukogu täitevkomiteed ja ainult kahes on vaid sovhoosi- või kolhoosikeskused. Praegustest külanõukogu-keskustest täitsid vahepsal 2 rajoonikeskuse funktsioone (Kose, Vastseliina). Praegu asub nendes ka majandikeskusi, tšbstitusettevõtteid ning katseasutusi.

Maalised keskused (väiksemad) on andnud ainult külanõukogu keskusi. 2 juhul on neis olnud ka masina-traktori-jaam.

Raudteejaamade juures tekkinud asulatest (27) on pooled muutunud külanõukogu keskusteks. Vaatamata sellele on paljud neist kiiresti kasvanud. Elanike arv on kolmekordistunud Kiisal, Virtsus ja Keenis, kahekordistunud Paliveres ja Voldis.

Püüame järgnevalt vaadelda mittelinnaliste asulate kasvu kiirust (1941.a. võrreldes) ja suurust regionaalses lõikes. Kõige kiirem on olnud *Raavike* ja suvituskohtade kasv Põhja-Eestis (vt. joon. 20). Nii paiknevad asulad, kus elanike arv on kasvanud rohkem kui kolm korda, peamiselt pidi Tallinn-Pärnu kitsarööpmelist raudteed, samuti laiarööpmelisel raudteel Tallinnast Jõgevani. Raudteest eemale jäävad vaid mõned üksikud asulad, nagu endised rajoonikeskused. Asulad, kus elanike arv on kasvanud 2-3

korda, paiknevad eelmaistest Uhtlasemalt. Neid ei esine aga vabariigi edelaosas (saared, Pärnu ja Viljandi rajoon). Samal ajal on aga ka reas asustatud kohtades (need, mille kohta esitati andmed 1941.a. loendusel) toimunud elanikkonna vähenemine.

Esitatud ülevaade võimaldab teha kokkuvõtte maalisest asustusest. Elanike arv asulates on suurenenud seoses suurte majandikeskuste loomise, tšhstuse spetsialiseerimise ja kontsentreerumise ning mitmesuguste mittootmislilike asutuste arenguga maal. Pideva arengu tulemusel on välja suremas endine üksiktaluline asustus. Seoses majandite jõukusega viljakates piirkondades, samuti transpordi tingimustelt soodsama asendiga on uute maa-asulate areng olnud kiirem Põhja- ning Kesk- ja Kagu-Eestis.

Endistest asulatüüpidest on kiiremini kasvanud raudteejaamad, enamik alevikke ja mõisakeskusi. Kohati on loodud ka täiesti uusi asulaid, millistele oli abuseks maavaradel tekkinud tšhstus.

x x x

Selgub, et meie asustuse areng sõjajärgsetel aastatel on olnud kiire, kuid enamal juhtudel plaanipäratu. Olemasolevad plaanid olid kavandatud perspektiivitundeta ja vananesid kiiresti. Mitmed uued tšhstused on paigutatud rahvaarvult väikestesse asulatesse, samal ajal on aga nii mõne küllaltki suure alevi või asula elanikkond jäänud kasutamata. Ka on tehtud vigu uute linnaliste asulate ehitamisel. Ilmselt on olnud tegemist põhimõttega, et iga vabriku või kaevanduse juurde luua

omaette asula. Tulemuseks oli arvukate väikeste linna-
liste asulate tekkimine, mida hiljem on raske ühendada.
Ilmekaks näiteks eelbeldule on Kohtla-Järve. Puudusi
esineb ka asulate planeerimisstruktuuris. Peatame näite-
na meie põlevkivibasseini asustusel. Enamuses on siin te-
gemist linnade või suuremate linnaosadega, mis hoonestati
vahetult sõjale järgnevatel aastatel. Hoonestus peegeldab
selleaegse arhitektuuri ja ehituse taset. Kasutatud on
meie oludele võõraid tüüpprojekte. Uute elamurajoonide
paigutamisel ei arvestatud sanitaar-hügieenilisi nõudeid.
Sageli on elamurajoonide vahetus läheduses, pealetuult
keemiaettevõtted, mis reostavad õhku ja vett. Nii kirju-
tatakse, et Kiviõli on mahitud mustadesse suitsupilve-
desse.¹ Uus tššstuskompleks on mõjutanud ka endist põl-
lumajanduslikku asustust. Paljudes endistes sumbkülades
ja suvituskohtades on rajatud tššstusettevõtteid ning
nad on praeguste alevike ja linnade tuumikuks.

Plaanipäratu elamurajoonide rajamine on jätkunud
ka hiljem (Sirgala, Oru). See kõik raskendab elanikkonna
teenindamise võrgu väljaarendamist, koormab transporti
jne. Samal ajal on mitmes linnas juba praegu osaliselt
kasutamata kooli- ja haiglakohiti.

Ka kolhoosikeskuste planeerimisel ja väljaehitamisel
on olnud ühepäävaperemehed. Võib öelda, et isegi
varem korduvalt märgitud B.Vilde nim. kolhoosi asula
kujuneb ilma perspektiivse plaanita. Sageli alustati
kolhoosi keskasula rajamist lagedal nurmel, vaatamata
sellele, et paari kilomeetri kaugusel asus endine alevik

¹ "Eesti Kommunist" 1964, 6, lk.57.

kaupluse, sidejaoskonna, sageli aga ka kooli ja haigla-
ga. On selge, et mõlemad lähestikkuasuvad asulad si oma
arenguperspektiivi tulevikus.

Peatume lõpuks veel nende asulate arenguprobleemi-
del, mis kaotasid rajoonikeskuse funktsiooni. Neist on
13 linnad, 7 alevit ja 4 mittelinnalised asulad. 13 lin-
nast omab suure või keskmise tššstusettevõtte 2, alevi-
test 1. Teistel asulatel puudub tššstuslik funktsioon.
Tapa on tähtsaks transpordikeskuseks. Ülejäänud 20 asu-
lat on aga peale administratiivse funktsiooni kaotamist
jäänud ilma olulisest linnakujundavast faktorist. Ela-
nike arv on neis keskmiselt 2200, sealjuures enamasti
elanikkonnast elab isiklikul elamispinnal ja on suhteli-
selt immobiilne. Neis linnades esineb kasutamata tššstjõu-
du.

Tuleb märkida, et paljud endistest rajoonikeskustest
omavad uue keskkoolihoone, kaupluse, sšškia ja haigla.
Praegu asub neis külanõukogu täitevkomitee, sovhoos
(Antsla, Vastseliina) või "Eesti Põllumajandustehnika"
osakond (Pärnu-Jaagupi, Tõrva).

5. Rahvastiku paiknemise iseloomustus seitseaastaku algul

Püüame käsitletavas punktis hinnata olemasolevat
rahvastiku jagunemist regioonides, iseloomustada rahvas-
tiku tihedust ning väljakujunenud asulastikku.

Üldiselt. Andmed rahvastiku jagunemisest 4 rajoonide
gruppi esame tabelist 17. Võrreldes rahvastikku terri-

tooriumiga, näeme tema suurt kujumist Põhja-Eestisse. Põhja-Eestis on ka kõrge linnarahvastiku protsent. Samal ajal on Lääne-Eestis rahvastikku tunduvalt vähem ning neist elab linnades vaid 38%.

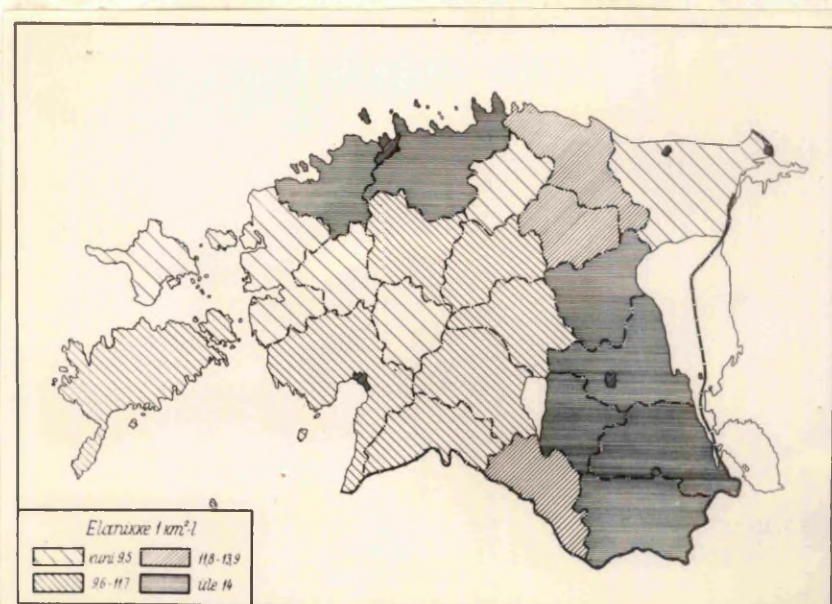
Ebaühtlus on välja kujunenud ajalooliselt ja seda on soodustanud mitmed faktorid, muu hulgas maavarade ebaühtlane levik. Ka praegu on olemas tingimused, mis soodustavad rahvastiku koondumist Põhja- ja Kirde-Eestisse. Siiski ei saa elanikkonna kontsentreerumine toimuda enam endise tempoga. Üheks piiravaks faktoriks osutub joogi-vee defitsiitsus. Ka halveneb suurtes linnades elanikkonna sanitaarne olukord. Seepärast osutub rahvastiku seisukohast vajalikuks pidada edasist koondumist Põhja- ja Kirde-Eestisse ebasoovitavaks. Tootmise paigutamisel on alati vaja lähtuda olemasolevast tootlike jõudude paiknemise olukorrast. Ei ole õige ette näha ulatuslikku rahvastiku ümberpaigutamist regioonide lõikes. Vastasel korral jääks osa elanikkonda teenindavate asutuste pinnaal kasutamata (koolihooned, haiglad, sõjaklad, kauplused). Sellist olukorda ongi karta Lääne-Eestis, kus viimasel ajal on toimunud elanikkonna vähenemine. Vähenemine seis piirkondades peaks olema kooskõlas koormusnormide suurenemisega (voodikohtade arv haiglates elaniku kohta jne.).

Negatiivseks näitajaks meie rahvastiku paiknemisele on kaugelt tšüli käimine. Tapalt käiakse tšüli Tallinna, Paluperast Tartusse, Kohtla-Järvelt Viivikonda jne. Viimastel aastatel käib iga päev Elvast Tartu tšüle ca 800 inimest.

Negatiivseks meie rahvastiku paiknemises on kõrge vanusega rahvastiku suur osatähtsus maal, eriti vabariigi kaguosas.

Tihedus. Koos rahvaarvu kasvuga suurenes ka meie rahvastiku keskmine tihedus. 1959.a. rahvaloenduse andmetel elas vabariigis (ilma siseveekogudeta) keskmiselt 27,4 inimest ühel km². Olenevalt linnaliste asulate arvust, suurusest ja tihedusest on regioonides rahvastiku tihedus erinev (vt. tabel 17).

Kõige suurem keskmine tihedus on Põhja-Eestis. Poole väiksem sellest on tihedus Kirde-Eestis, ning ainult neljandik Lääne-Eestis. Seega, nagu näeme, on üldine rahvastiku tihedus peamiselt linnarahvastiku protsendist vastavas piirkonnas. Rahvastiku paiknemise üksikasjalikumaks selgitamiseks on seepärast hoopis praktilisem kasutada maarahvastiku tiheduse näitajet. Keskmine rahvastiku tihedus maal oli 12,1 inimest ühel km². Ülevaate rahvastiku tihedusest maal rajoonide lõikes saame skeemil (joon. 22). Selgub, et kõige hõredamini

22. Rahvastiku tihedus maal 1959.a.

on asustatud vabariigi lääneosa (Haapsalu, Märjamaa ja Hiiumaa rajoon). Hõre asustus on kohati ka vabariigi kirdesopis (Kohtla-Järve rajoon). Kõige suurem tihedus on vabariigi kaguosas, Tartu ja Võru ümbruses, samuti Tallinna ümbruses ja rannikul. Vabariigi keskosa on vahepealse tihedusega.

Tegime valikulise analüüsi rahvastiku tiheduse kohta mõnedes rajoonides külanõukogude lõikes. Näeme, et eriti väike tihedus on Haapsalu rajooni külanõukogudes - kohati 4-5 inimest ruutkilomeetril. Väike rahvastiku tihedus on samuti Varbla-Koonga-Kirbla ümbruses. Peipsi põhjarannikul ja Läti piiri ääres (Taagepera k/n.). Suur on rahvastiku tihedus Tallinna ümbritsevates külanõukogudes, Aseri-Lüganuse piirkonnas, samuti Nõo, Ahja ja Põlva külanõukogudes. Rahvastiku keskmisest suurem koondumine on seletatav eelkõige mittepõllumajanduslike asulate paiknemisega nendes külanõukogudes. Selleks, et saada ainult põllumajandusliku rahvastiku tihedust, eraldasime maarahvastikust ka asulad ja külad suurusega üle 200 elaniku. Ilmnes, et nii Põhja- kui ka Kirde-Eestis osutub maarahvastiku tihedus sel juhul peaaegu võrdselt, kõikides 9,5 inimese ümber.

Analüüs rahvastiku tiheduse kohta olenevalt reljeefist näitab, et Kõrg-Eestis (Võru, Valga, Elva, Abja ja Päide rajoon) oli rahvastiku tihedus maal kõrgem (13,1), Madal-Eestis (Vändra, Keila, Haapsalu, Hiiumaa, Kingissepa ja Pärnu rajoon) aga madalam (10,5) keskmisest.

Tegime võrdluse rahvastiku tiheduse kohta mere-

piiriga ja sisemaa rajoonides. Ilmnes, et 1959.a. oli rahvastiku tihedus võrdne. Kui aga võrrelda maarahvastiku tihedust rannikul asuvates rajoonides külanõukogude kaupa, siis näeme, et mereäärsetes külanõukogudes on see keskmisest kõrgem. Ka saartel on asustus tihedam rannikul. Näiteks Hiiumaa keskosas on tihedus väga väike.

On seos rahvastiku tiheduse ja põllumaa vahel. Kodanlikus Eestis ei langenud põldude alal rahvastiku tihedus alla 5 inimese ruutkilomeetril.¹ Võrreldes A. Lillemaa mullastiku valdkondade kaarti² rahvastiku tihedusega, ilmneb, et suhteliselt tihedamini on asustatud kamar-leetmuldade ning leostunud kamar-leetmuldade valdkonnad.

Rahvastiku tihedus meie linnades on suhteliselt väike. Esikohal on Tartu, kus ühel ruutkilomeetril elab 3454 inimest. Väike rahvastiku tihedus linnades on tingitud asjaolust, et põhiline elamufond on 1-2-korruselise ning enamikul linnadest on ulatuslikud individuaal-elamurajoonid. Individuaal-elamute erikaal on kõige suurem Lääne-Eesti linnades, kõige väikeem Kirde-Eestis.

1960.a. elamuloenduse andmetel ületas isiklikul elamispinnal elavate inimeste arv riiklikul elamispinnal elavate arvu järgmistes linnalistes asulates: Kärkla, Mõisaküla, Abja-Paluoja, Kallaste, Elva, Otepää, Rääpina, Antsla, Tõrva, Põltsamaa ja Mustvee. Seda asjaolu tuleb perspektiivis arvestada tootmise paigutamisel, kuna isiklikul elamispinnal elav rahvastik on võrdlemisi immobiil-

¹ Kant, E. Bevölkerung und Lebensraum in Estland. Tartu, 1935, lk. 50.

² Lillemaa, A., Eesti NSV mullastikukaart.

ne. Isiklik omand elumajadele takistab asustuse ümberkorraldamist ka maal.

Paljudel linnadel on nn. aianduseeslinnad (Pirita, Merivälja jt.), kus krundi suurus on kuni 1200 m², ja suvilarajoonid (Mauga, Mähe). Rahvastiku tihedus linnades on muutunud seoses linna piiride laienemise ja uute elamurajoonide ehitamisega. Kohati si taastata mõnes linnas keskusi endisel kujul (Tartu kesklinna loodi pärast sõda haljasala). Sageli ehitatakse uued elamurajoonid linna äärealadele. Seega toimub linnades teatud nihkeid rahvastiku paiknemises. Võib aga arvata, et edaspidi seoses riikliku ehituse kasvu ja korruste arvu suurendamisega rahvastiku tihedus linnades suureneb.

Asustus. Nagu teame, annab rahvastiku tiheduse näitaja vaid kõige üldisema ettekujutuse rahvastiku paiknemisest. Üheks meie arvates oluliseks näitajaks asulastiku iseloomustamisel on leibkonna suurus. Andmed näitavad, et leibkonna suurus on meil järjest vähenenud. Kui 1934.a. oli leibkonna keskmiseks suuruseks veel 3,9, siis 1959.a. andmetel vaid 3,1 inimest.¹ See näitaja on eriti oluline maalise asustuse iseloomustamisel, samuti aga ka korterite suuruse planeerimisel linnades. Leibkonna suuruse vähenemine on üks maarahvastiku vähenemise väljendusid. Rahva arv maal peredes väheneb, perede arv aga ise muutub vähen. Esitame mõned näited Tartu lähedal asuvatest küladest. 173 leibkonnast oli seal ainult 4 perekonda liikmete arvuga 6 ja rohkem. 4-5-liikmelisi perekondi oli 44. Ainult 3 leibkonnas oli 4 allaalast last. Arvukalt oli ühehinimese leibkondi. Samasugune pilt avaneb mõnede maa-asulate

¹ lk.105.

(endiste alevike) rahvastiku analüüsil. Paluperu, Kanepi, Kihelkonna ja Orissaare 590 leibkonnast oli leibkonna suurus 6 ja rohkem vaid 12 juhul. Ilmneb, et meie perekonnad on väikesed. Leibkonna suurus on väike just madala dündimuse ja ka selle arvel, et osa perekonnaliikmeid on leibkonnast lahkunud. Meie maalise asustuse iseloomustamiseks on veel vajalik märkida, et pooled elanud on ehitatud rohkem kui nelikümmend aastat tagasi.

Mõningal määral iseloomustavad asustust veel koolide, kaupluste ja sidejaoskondade teeninduspiirkonna suurus ning teenindatava elanikkonna arv. Vastav arvutus Rapla rajooni maaelanikkonna kohta näitas, et seal tuli ühe kaupluse kohta 630, sidejaoskonna kohta 1360 ja kooli kohta 860 elanikku.

Asustust iseloomustavad ka mõned teised näitajad.

Tabel 27

Asulastiku karakteristikud regioonides 1959. a.

Näitaja	Kirde- Eesti	Põhja- Eesti	Lääne- Eesti	Kesk- ja Karu-Eesti
Linnarahvastiku protsent	65	80	38	40
Linnadevaheline keskmine kaugus km-tes	21	26	30	28
Kolhoosiperesid ühes kolhoosis	127	126	124	145
Töötajate keskmine arv sovhoosis	320	242	294	300
Elamu keskmine suurus linnas (ühiskondlik fond) m ² -tes	153	210	103	140
Elamispiinda ühe elaniku kohta ühiskondlikul pinnal m ² -tes	6,5	7,3	7,7	7,3
Piirkonna rahvastikust elab asulates üle 200 elaniku (%-des)	64	86	45	53
Kolhoosiperede rahvastiku protsent maarahvastikust	29	36	57	52

Ametlikult jagatakse meie asustatud kohad linnalisteks (linnad, alevid) ja mittelinnaalisteks. Kuna maa-asulate üheaegsajalise jaotamine puudub, siis ei ole võimalik ka nende arengut diferentseeritult planeerida. Arhitektid räägivad linnatüüpi maa-asulatest, põllumajandusliku projekteerimise praktikas on kasutusel majandi kesk- ja abiasula mõisted. Kuid see ei ole küllaldane, kuna meie maalist asustust ei saa taandada ainult näiteks põllumajanduse organiseerimise printsiibile. Sealjuures erinevad meie asustatud kohad üksteisest juba suuruselt (5-1300 inimest), rääkimata nende funktsionaalsest ja geneetilistest erinevustest.

1959.a. rahvaloenduse kokkuvõttes on toodud vabariigi linnaliste asulate jaotamine suuruse järgi.¹ Näeme, et meie 35 linnast on ainult 2 elanike arvuga üle 50 000. Suurusega 10 000-50 000 oli 10 linna ja 3000-10 000 12 linna. Seega üle poole meie linnadest on väikelinnad alla 5000 elanikuga. Meie alevitest on ainult üks üle 5000 elanikuga. Kolmes alevis on elanike arv 3000-5000 ja kaheksanes alevis elab alla 3000 inimese. Seega on üle poole meie linnalistest asulatest väiksemad kui 3000 inimesega ja neis elab vaid 8,1% meie linnarahvastikust.

Maa-asulastik on sama loenduse kokkuvõttes grupeeritud järgmiselt.

¹ №, lk. 13.

Tabel 28

Maa asustatud kohtade jaotus 1959.a.¹
(%-des)

Asustatud koha grupp	Asustatud kohtade arv	Elanike arv	Keskmine suurus ?
Üksiktalud, külad	95,0	74,4	3,5
Asustatud kohad sovhooside ja nende osakondade, abimajandite, katsejaamade jt. keskustes	1,3	7,6	25,0
Alevikud, jaamad, asustatud kohad ettevõtete ja ehituste juures	1,8	9,8	40,0
Asustatud kohad metskondades ja metsamajandis	0,8	1,6	8,7
Asustatud kohad haiglate, koolide juures	2,0	6,5	14,0

Samades kokkuvõtetes on toodud ka andmed elanike ja asustatud kohtade jagunemise kohta Eesti NSV-s suuruse järgi.² Selgub, et kõige rohkem on asustatud kohti maal elanike arvuga kuni 5 elanikku ja nendes elab üle poole maarahvastikust. Järgnevad asustatud kohad 6-10 elanikuga, kus elab 21,2% maarahvastikust. Samast selgub ka, et kõige enam asustatud kohti meie sovhooside ja nende osakondade keskustes on elanike arvuga kuni 5 elanikku. Teades aga, et leibkonna suurus maal kõigub 3 inimese ümber, ilmneb sel juhul, et meie maaline asustus koosneb kaheperelistest asustatud kohtadest (elanutest). Tegelikult see nii ei ole. On kas üksikpere (2-4 inimest) või küla. Piirdudes nende näidetega, ütleme otseselt, et rahvaloenduse andestik meie maalise asustuse kohta ei

¹ lk.14.

² Sealsamas, lk.16,17.

peegelda tegelikkust ja nende arvude mehhaaniline kasutamise võib viia valedele järeldustele. Nagu S. Kovaljov kirjutab, ei olnud 1959. a. statistikute poolt leitud määrangut, mis küllalt täpselt iseloomustaks asustuse erinevusi eri piirkondades. Üldiseks põhimõtteks oli võtta asustatud punktid nimekirja nii, nagu neid kohalike elanike poolt tavaliselt mõistetakse. Sealjuures Eesti ja Läti NSV-s, kus maal veel on valdav üksiktaluline asustus, enamikku üksiktalusid vaadeldi kui eri asustatud punkte.¹

Püüame järgnevalt anda kõige üldisema ettekujutuse meie praegusest asulastikust, pidades silmas tema ajaloolist kujunemist. Asustuse sõlmpunktideks on linnad ja alevid. Enamik nendest omab ühtse kompaktsed hoonestuse, üksikud (Tallinn, Kohtla-Järve, Võru) omavad hoonestuse mitmes osas. Sealjuures on vajalik kohe märkida, et suuremad linnad majanduslikus mõttes ei lõpe linna juriidilise piiriga. On mitmeid linnu (Narva, Kohtla-Järve), mille piiridest väljas asub suuri tööstusettevõtteid. Vastavad töölised elavad linnas ja neid teenindab nii transpordi kui ka kaubandusega antud linnaline asula. Samuti jäävad linna piiridest välja ka mitmed suvitusrajoonid. Seega on meie linnade piirid majanduslikus mõttes enamal juhtudel laiemad juriidilistest ning selles mõttes meie linnarahvastiku osatähtsus tegelikust veelgi suurem.

Maalise asustuse esimesteks tüüpideks Eesti NSV-s võiksid olla mitmesugused linnadega seotud asustatud

¹ Ковалев, С. Семейное поселение. М. 1963, стр. 10, 11.

kohad. Nimetame näitena Jämejalat ja Viiratsit Viljandi juures, Väimelat Võru lähistel jne. Teised maalised asustatud kohad jagunevad eelkõige põllumajanduslikeks ja tššstuslikeks.

Tššstuslikud maa-asulad (tššstusasundid), mis asuvad ühe või teise tššstuse juures ja kus elab peamiselt antud tššstuse tššstiskond, on võrdlemisi kompaktsed ja moodustavad isegi perede hajutatud paiknemise puhul majanduslikult tervikliku asula (Ulila, Toila).

Põllumajanduslikud asulad on kaardipildis sageli hajutatud kujuga. Siiski on meil alust neid üksteisest mitte kaugelasuvaid peresid (talusid) ühendada küladeks või asunditeks vastavalt nende tššst organiseerimise (brigadid, osakonnad) ja majanduslikele eesmetele. Tavaliselt moodustavad sovhooside keskused oma hoonete kompaktses paiknemisega kindlakajulise asula. Sovhooside osakonnad aga haaravad oma piiridesse endise küla või kakskolm lähestikku asuvat küla. Sama võib öelda ka kolhooside kohta. Veidi raskem on leida majanduslikku funktsiooni ja kindlat piiri endistel alevikel, mis jäävad väljapoole majandi keskust. Siiski on need niivõrd kompaktselt hoonestatud ja nende koondav mõju külanõukogu täitevkomitee, haigla, kooli ja kauplusega igati jälgitav.

Väljapoole asulaid (üks kuni kaks eluhoonet) jäävad meil seega ainult metsade ja soode keskel asuvad kolhoosi- või sovhoosipered, üksiktalud, raudteeputkad, koolimajad, mitmesugused raviasutused jm. Seega peab autor vajalikuks käsitleda meie maalist asustust mitte kui

üksiktalulist, vaid näha endisi külasid, asundusi ja alevikke kui omaette kindlaid asulaid.

Vaatleme järgnevalt meie asustuse struktuuri ja ilmet sõltuvalt looduslikest tingimustest ja funktsioonist.

Asulastikku ja asulate planeerimist on mõjutanud pinnamood. Lavamaal asub tavaliselt hajaline asustus, teederistil on sumbkülasid. Ilmneb asulate koondumine glindi joonele. Lainjal moreenmaastikul on hajaasustus. Pärna madalikul ilmneb perede koondumine jõe äärde ja asustus võtab ridaja vormi. Ridaja kujuga on külad ka Voo-remaal. Vahelduva reljeefiga alal (eriti Otepää ja Haanja kõrgustikul) esinevad pered 2-3-liste gruppides. Lääne-Eestis ilmneb asustuse koondumine vallseljakutele (Risti-Palivere). Ilmneb ka asulate, eriti linnade asend Ürgoru nõlvadel. Luidetel on aset leidnud peamiselt suvituse-asulad. Reljeef avaldab olulist mõju asula kujale, tänavavõrgule ning hoonestusele. Nii on Ürgoru nõlvadel asuvas linnades terrassiline hoonestus. Tasandikul asuvad linnad on malaruudulise planeerimisega. Rannikul asuvad linnad on sageli terrassilised (glint, luited, rannaalid). Siiski tuleb märkida, et tavaliselt asub linna ase reljeefi suhtes ümbrusest kõrgemal. Soistel aladel esinevad asulad künnistel. See ilmneb eriti Lääne-Eestis. Vahemärkusena võib mainida, et otsides kaitset vaenlaste eest, asutasid eestlased linnuseid reljeefi suhtes soodsamatele kohtadele. Paljud endised linnused on praegusteks linnadeks.

Analüüs meie linnaliste asulate jagunemisest asendi järgi (veevõrgu suhtes) näitab, et 56-st linnalisest

asulast paikneb 5 rannikul jõesuudmes. Jõgede ääres on 8 linnalist asulat ja järve ääres 4. Võttes aga arvesse ka linna suurust ja kasvu kiirust (1941-1959), ilmnes, et kõik suured linnad on kas mere, jõe või järve ääres. Suurte linnade kasvu ei ole viimasel ajal mõjutanud soodne asend siseveti suhtes. Väikestest linnalistest asulatest on aga kiiremini kaevanud need, mis asuvad jõe või järve ääres.

Seoses jõgede ja järvedega esineb erinevasi ka asustuses ning asulate planeerimises. Nii esinevad jõgede ääres ridajad asulavormid, järvede ääres on kohati tänavkülasid. Jõe ääres paiknevatel linnadel asub t55stusrajoon jõe kaldal (Tartu, Pärnu, Narva). Jõesid ja järved võimaldavad linna huvitavamalt planeerida, nende kallastele luuakse puhkeparke (Tartu, Võru, Viljandi). Jõgede juures paiknevad need t55stusrajoonidest üleavoolu. Mitmed suuremad asulad on tekkinud kas sadamakoha või kalurikülana. Jõgedega on seotud näiteks mitmed väiksemad metsat55stusettevõtted (jõgesid kasutati metaamaterjali parvetamiseks) ja põllumajanduseaadusi t55tlevad ettevõtted. Nende juurde on tekkinud asulaid. Arvestades veega varustamise võimalusi ning odavat energiat on jõgede ääres kujunenud mitmed t55tusalavid ja linnad (Räpina, Kehra, Kohila, Sindi). Viimasel ajal on jõgede ja järvede tähtsus kasvanud veevarustuses. Seega mõjutavad jõed ja järved koos põhjaveega meie linnaliste asulate edasist kasvu. Ilmneb ka asjaolu, et paljud jõed ja järved moodustavad spordi- ja puhkusega seotud asulate kasvut. Eriti laialt on see otstarbel kasutamist leidnud Viljandi, Puhajärv ja Harkul. Suurte linnade

(Tallinn, Tartu, Kohtla-Järve) puhul on puhke- ja suvituskohtradena kasutusele kõik linna lähemas ümbruses asuvad jõekaldad ja järved.

Jõgede, järvede ja põhjavee mõju tuleb arvestada tulevikus asustuse planeerimisel. Nii tuleb meie perspektiivsete kolhoosi- ja sovhoosiasulate valikul ja planeerimisel arvestada veevarustuse võimalusi. Suureneb ja seal veevajadus nii produktiivloomadele kui ka elanikkonnale. Üldse tuleks perspektiivis enam tähelepanu pöörata joogivee kvaliteedile. Seoses sellega tuleks piirata Tallinna, Pärnu ja Kohtla-Järve kasvu ning foreseeerida siseemaal asuvate keskmiste linnade kasvu, kus võimalused joogivee saamiseks on soodsamad. Veevarustust tuleb arvestada ka linnades uute elamupiirkondade planeerimisel. On vajalik kõik sobivamad järved ja jõekaldad kasutusele võtta puhkekodude, pioneerilaagrite ning spordi- ja väljasõidukohtade rajamiseks.

Lõpuks veel majandusharude mõjust asulatele.

Turbatootmisega seotud asulad on teiste tšhstus-asulatega võrreldes tavaliselt väiksema elanike arvuga. Kuna nad asuvad tasasel maa-alal, siis on nad planeeritud malarauduliselt. Kohati loovad pinnaseomadused seal lisekulusid hoonete püstitamisel. Tuleb ka silmas pidada asjaolu, et turbavarude ammendamise korral puuduvad seal teised võimalused rahvastiku rakendamiseks. Selleks on vaja nendes asulates rajada keemistatshhe, mis võimaldaks kompenseerida turbatootmises esinevat sesoonsust.

Shitasmaterjalide tšhstus mõjutab asulate planeerimist. Kuna seal on palju tolmu, siis tuleb elamurajoonid

eemaldada tššstustest peamiselt lääne suunas. Seda asjaolu arvestataksegi Kunda uue elamurajooni ehitamisel. Ehitusmaterjalide mõju ilmneb ka ehitustes. Põhja- ja Lääne-Eestis, kus esineb paekivi, on seda kasutatud nii seinamaterjaliks kui ka piirdetaradeks. Eriti iseloomulik on selles suhtes Saaremaa. Savist katusekivid esinevad kõikides vanades linnades. Vabariigi lõunaosas on seinamaterjaliks kõrvalhoonetel kasutatud raudkivi, kohati aga ka savi. Seda erinevust ei ilmne enam uutel ehitistel. Kolhoosi tootmishooned tehakse peamiselt silikaattellistest. Ka individuaalelamute ehitamisel on laialt kasutatud silikaattellist.

Fosforiiditootmise asula näiteks on Maardu. Seal on keemiakombinaat. Kuna vävelhappe tootmine reostab õhku, paikneb elamurajoon (Kallavere) tššstusest eemal.

Puhke-, suvitus- ja spordiga seotud asustus erineb mõnevõrra teisest asustusest. Kõigepealt on nende hoonete kasutamine sesoonne, ning vastavalt sellele esinevad kergehitused. Nendes piirkondades on ka arvukalt kaubandusettevõtteid ja paviljone. Üldiselt omavad vastavad asulad hea transpordihenduse.

Kuna meil elab linnades juba ligi kaks kolmandikku rahvastikust ja see edaspidi veelgi kasvab, on vajalik välja tššstada kõigi võimalike puhke- ja turismialade perspektiivse planeerimise kava. See aitaks vältida vastavate alade kasutamist teistel eesmärkidel.

Linnad ja alevid. Meie linnad ja alevid on oma suuruselt, asendilt, tähtsusest ja rahvastiku tegevuselt võrdlemisi erinevad. Mitmeti huvitava linnade

klassifikatsioon on andnud T.Rea.¹ Kuid peale geneetilise lähtekoha võib linna iseloomustada ja klassifitseerida veel teistelt alustelt. Rahvastiku seisukohalt pakub huvi, kui võrd arenenud on linna funktsioonid, kas elanikkond seal kasvab või väheneb, kuidas on korraldatud elanikkonna teenindamine ning milliseid võimalusi on noore kaadri tš31erakendamiseks.

Ilmneb, et Eesti on rida mitmekesise (arenenud) funktsiooniga linna (Tallinn, Tartu, Pärnu, Viljandi jt.). Nende kasv on olnud kiire ja mõju ulatub kaugemale ümbruskonnale. Samuti on meil linna ja alevaid, millistel on ühekülgne tš31statuulik (Kunda, Kiviõli, Maardu) või põllumajandust teenindav funktsioon (Tõrva, Antsla, Lihula). On ka linna ja alevaid, mis omavad mingi mittetootmisliku funktsiooni (Aegviidu, Narva-Jõesuu). Kõige enam linnalisi asulaid kuulab aga rühma, kae administratiivne funktsioon on seotud kas tš31stuse (Kohtla-Järve), põllumajandust teenindava (Põlva) või mõne muu funktsiooniga.

On ilmne, et rahvastiku rakendamise võimalused on paremad mitmekesise funktsiooniga linnades. Seal on paremal järjel ka elanikkonna teenindamine. Linnade funktsioon mõjutab ka nende kasvu kiirust ja materiaalselt ilmet. Kiiresti on kasvanud tš31stualinnad. Aeglaselt kasvab elanikkond aga põllumajandust teenindava funktsiooniga linnades (nende hulka kuulub ka endisi rajoonikeskusi).

Ka linnade ja alevite paiknemises esineb iseärasusi. Väiksemad linnalised asulad paiknevad võrdlemisi ühtlaselt. Keskmisi linna (10 000-20 000 elanikku) ei ed ne

¹ Rea, T. On the ways of development and genetic classification of Estonian urban settlements. TRÜ Toimetised, vihik 156. Geograafia-älaseid tš31d IV. Tartu, 1964.

Põhja-Eestis. Tõõstusliku funktsiooniga linnu esineb kõige rohkem Kirde-Eestis, põllumajandust teenindava funktsiooniga linnalisi asulaid on aga tihedamalt Kesk- ja Kagu-Eestis.

Maa-asulad. Nagu näitavad 1960.a. ja 1961.a. andmed, Uletab üksikutes mittelinnalistes asulates elanike arv tuhande (Kadrina, Aseri ja Vasalemma). 500-1000 elanikuga asulate gruppidele kuuluvad Risti, Nissi, Saku, Kostivere, Raasiku, Kehtna, Käru, Kiltsi, Koeru, Rakke, Sonda, Toila, Oru, Iisaku, Raja, Ulenurme, Nõo, Tsirgulinna, Puka, Kanepi, Võõpsu, Vastseliina, Orissaare ja Virtsu.

Paljust nendest on olnud juttu juba varem. Mitmed neist olid rajoonikeskusteks või andsid aset masina-traktorijaamale. Kostivere ja Ulenurme on aga sovhoosi kesk-asulad.

Asulad ei paikne suuruse järgi ühtlaselt. Kirde-Eestis on kõik 200 elanikust suuremad asulad kas raudtee ääres või rannikul. Erandiks on vaid Iisaku. Põhja-Eestis on tihe asulate võrk Tallinna ümbruses ja raudtee ääres. Lääne-Eestis on asustus hõredam. 200 elanikust suuremaid asulaid on tihedamalt Pärnu lähikonnas ja Kilingi-Nõmme ning Abja-Paluoja piirkonnas. Ka Kesk- ning Kagu-Eestis paiknevad vastavad asulad gruppideks. Kõige rohkem on neid koondunud Tartu ümbrusse. Arvukalt on neid ka Võru, Põlva, Kanepi ja Antsla piirkonnas, samuti piki raudteed. Paelana on palistatud Peipsi rannik.

Püüame luua pildi meie maalise asustusest tema välise ilme järgi. Esineb rida hõredasti asustatud piirkondi, kus kolhoosipered paiknevad hajusalt (Võrtsjärve madaliku põhjasea, Nõva ümbrus jt.). Kohati on peredes

hooned suured ja nad paiknevad ebakorrapäraselt (Mustla ümbruses, Otepää kõrgustikul jm.). Raudkivist kõrvalhoone- tega ja suurte avarate akendega elumaju leiame Kaarepe- res, Põltsamaal ja Vooremaal asuvates kolhoosides ja sov- hoosides.

Teisel on asustus tihe, perede elu- ja kõrvalhooned on väikesed (Mustvee ümbrus, Saaremaal). Briti tiheda hoonestusega sambkülasid on Vormsis, Valjalas jm. Esineb ka elumaju ja kõrvalhooneid, mis on kaetud õlg- või roo- katusega (Jõhvi ümbrus, Muhumaa, Palivere). Sageli on endine asustus tihenenud uute elamute ehitamisega endis- tesse rida- või hajaküladesse. Briti ilmneb see raudteede ääres, kus elamud paiknevad raudteele risti asetseva maantee ääres. Samas on ka väiksematele asulatele juurde kasvanud individuaalelamute rajoonid (Kiltsis, Kärus). Kohati hakkavad asustuses silma suured heinaküübid, mis paiknevad elamutest eemal (Rapla rajoon, Pärnu ümbrus).

Belkirjeldatud, peamiselt kodanlikust Eestist päri- neva maa-asustuse kui üldise fooni taustal hakkavad eriti silma uued asulad. Märkime näitena E.Vilde nim. kolhoosi keskust Pajustis, M.Härma nim. kolhoosi asu- lat Kõrvekülas, Kamara sovhoosi keskust Mõisaküla lähe- dal. Samuti nimetame Tõravere observatooriumi asulat ning uut, tekkivat tššstusasulat Oru turbabriketivabriku juures ja Sirgalas. Seega näeme üha rohkem uusi elemente meie maalises asustuses. Nad erinevad kõik endistest alevikest.

Tuleb märkida, et kuni viimase ajani puudub meie vabariigi maa-asulate üksikasjaline funktsionaalne

klassifikatsioon. Teatud uurimisi selles osas teinud V. Murel, kes esitas osa sellest ettekandes EG3-1 Peipsi-äärse majanduse arendamise nõupidamisel.¹

Autõri arvates on meil maal neli peamist asustatud kohtade tüüpi: t53stuslikud, põllumajanduslikud, mitme-funktsioonilised ja mittetootmisliku funktsiooniga. Hoonestuse iseloomu järgi esinevad meil pered (elanud üksikult), külad ja asundid.

Kõige suuremad ja kompaktsamad on t53stuslikud maa-asulad (t53stusasund). 17 asustatud koha andmetel on nende keskmine suurus 530 elanikku.

Põllumajanduslikud jagunevad kolhoosi- ja sovhoosiasulateks. Sovhoosiasulad on tavaliselt suuremad.

Mitmefunktsiooniliste asustatud kohtade hulka kuuluvad eelkõige endised rajoonikeskused, ^{sanitati mitmed küla- ja alevikeskused} nende keskmine elanike arv on 440.

Mittetootmisliku funktsiooniga asustatud kohtade hulka kuuluvad linnalähedased asustatud kohad, teaduslikud katsebaasid jm.

Kokkuvõtte. Milliseid järeldusi võib teha kaasaegsest asulastikust? Kõigepealt tuleb öelda, et asustus on arenenud meil plaanipäratult. Praegune liialt kirju asulastik ei vasta nõuetele. Peamisteks puudusteks on:

1) elanikkonna liigne hajutatatus tekitab liigseid kulutusi t53le tulekul ja t53lt lahkumisel; 2) ei ole võimalik oluliselt parandada elanikkonna kultuurilist ja elukondlikku teenindamist; 3) on vähe võimalusi t53võimalise elanikkonna efektiivseks kasutamiseks.

¹ Murel, V. Asustuse arengust Peipsi järve läänerannikul. Peipsi-Pihkva basseini majanduse arenguperspektiivide uurimisele pühendatud geograafia-alase nõupidamise teesid. Mustvee, 1961.

Mida on tarvis teha, et parandada olemasolevat olukorda? Selleks on vaja koostada meie asustuse perspektiivse arendamise kava pikemaks perioodiks kogu vabariigi kohta. Käesoleval ajal on olemas kõik võimalused selle teostamiseks. On olemas uurimused majandite optimaalse suuruse kohta. Enamik vastava ala spetsialiste on seisukohal, et meie oludes osutuvad optimaalseks loo-liikmelise elanikkonnaga grupid.¹ Tootmisüksuse optimaalse suuruseks peetakse Põhja-Eesti linnalähedaste ja Lääne-Eesti tingimustes 700-1200 ha, Kesk-Eestis 800-1300 ha ja Kagu-Eestis 600-1000 ha. Majandis võib olla 4-5 tootmisüksust.² Samuti on välja tšestatud tšestuse paigutamise perspektiivsed alused. V. Tarmisto arvates tuleks selnevalt kindlaks määrata veel rajooni, linna, alevi või maa-asula majandusliku arengu eeldused. Veel rohkem, on hea kui selnevalt suuremate linnade, alevite ja tšestuskeskuste generaalplaanide koostamiseks tšestatakse välja nende majandusliku väljaarendamise teaduslikult põhjendatud perspektiivid.³ Just seda viimast ei olegi meil arvestatud. Linnade ja põllumajanduslike ettevõtete keskuste planeerimine on toimunud ilma majandusliku planeerimiseta ja omavahel seotamatult. Meie arvates tuleb aga asustuse planeerimisele lähemda terviklikult ja kompleksselt. Asustuse perspektiivne areng tuleb planeerida asulatuupide järgi.

¹ Kammal, U. Maa-asustuse ümberkorraldamise põhimõtteid Kirde-Eestis. Teaduslik nõupidamine Kirde-Eesti majanduse kompleksse arendamise küsimustes. Tallinn, 1962 (teesid).

² Maide, H., Ratt, A., Tealane, H., Põllumajandusettevõtete optimaalsest suurusest. "Eesti Kommunist", 1964, 5, lk. 58.

³ Tarmisto, V. Tšestuse perspektiivse paigutamise küsimusi, lk. 17.

alustades kõrgemast (suuremast) tüübit ja lõpetades madalamaga.

Kõige esmalt on vabariigi ulatuses vajalik kindlaks määrata 5-6 linna, mis muutuksid rajoonidevahelisteks kaubanduse- ja kultuurikeskusteks. Nendesse on vajalik paigutada ka enamasti tšestlevast tšestusest, samuti autobaasid. Nende kiire kasv peaks toimuma Tallinna arvel, kus elanike kasv peaks aeglustuma. Selle tüübi linnade elanike arv peaks olema üle 50 000, optimaalselt 100 000 elanikku.

Vastavalt maavaradele, veeresurssidele ja kujunenud tootmisbaasile on vajalik veel 2-3 tšestuslinna olemasolu. Loomulikult ei saa nende paiknemine olla territoriaalselt ühtlane. Peamiseks tšestusharuks neis on hankiv tšestus, elanike arv 30 000 ümber.

Järgnevaks ning madalamaks astmeks linnalises asustuses on rajoonikeskused, mis peaksid paiknema võrdlemisi ühtlaselt ja mille arv vastaks optimaalsele administratiivse jaotuse nõuetele (peamiselt põllumajanduse seisukohalt). Nendeks on vaja valida kõigiti soodsate looduslike, transpordi ja muude eeldustega varustatud asulad. Suur osa praegusi rajoonikeskusi vastabki nendele nõuetele. Nendesse linnadesse või alevitesse tuleb koondada kogu piirkonna administratiivne, põllumajanduslik, meditsiiniline ja elukondlik teenindamine. Nendes peaksid olema ka keskkoolid. Elanike arv ei tõuse neis lähemas perspektiivis üle 10 000.

Järgmiseks astmeks meie asulastikus on agro-industriaalasulad. Need kujunevad praeguste väikeste tšestus-

linnade ja teiete asulate baasil ning paiknevad samuti ebauhtlaselt. Ulejäänud asulastik peaks koosnema majandi-^{tema tootmisüksuste} ja ~~osakonnade~~ keskustest. Ka nendesse tuleb ette näha elukondliku teenindamise asutused või nende vastuvõtupunktid, samuti saunad, sõõklad, kauplused ja 8-kl. koolid (osakondades ehk isegi 4-kl. koolid). Elanike arv võiks agro-industriaalasulates olla 2000, majandikeskustes 1500 ja osakonnakeskustes 500-1000. Sealjaures on loomulik meie arvates, et suurte linnade vahetus läheduses võivad osakonnakeskused, eageli ka majandikeskused olla väiksema elanike arvuga kui linnadest kaugemal asuvates asulates. See kindlustaks ühtlasema kultuurilise ja elukondliku teenindamise kogu vabariigi ulatuses. Arvestades siin esitatud asulate optimaalset suurust ja perspektiivset elanike arvu, peaks mittelinnalised asulad meil 80-ndate aastate paiku olema ca 350^x (50 agraar-industriaalasulat, 100 majandikeskust ning 200 osakonnakeskust). Linnaelanike % kujuneb sellise asustusevõrgu puhul 75-80.

Lisaks neile põhigruppidele peaks jääma ravi- ja puhkeasulaid, samuti teadlaste asulaid. Elanike arv nendes peaks aga jääma 100-200 piiridesse. Kui võtta arvesse ka spetsiaalse otstarbega asustatud kohad (meteojaamad, majakad), siis on asustatud kohtade arv suurem.

Ligikaudu täpse asustuse kavandamine näib olevat kõigiti reaalne, kuna juba käesoleval ajal on peamised elemendid välja kujunenud. Tuleb märkida, et vabariigis

^x Põllumajanduslike tootmisüksuste arv on sellest mõnevõrra suurem, kuna osa neist paikneb ka linnades.

on praegu ca 370 asulat elanike arvuga üle 200, mis vastabki asulate perspektiivsele arvule tulevikus. Siinjuures tuleb kritiseerivalt hinnata mõningaid üleliidulisi seisukohti meie maa-asustuse suhtes. Ei saa õigeks pidada meil majanditevahelist põllumajandussaadusi tootlevate asulate propageerimist, kuna meil paiknevad rajoonikeskused võrdlemisi tihedalt ja kaugus heade teede tõttu ei tekitaks raskusi. Nii võib näiteks kogu piimatootmise koondata rajoonikeskustesse, rääkimata põllutööstuste remondist.

Ülemineku perioodil tuleb nõustuda U.Kammali maa-asulate tüüpidega. Need on: majandi keskasula, abiasula (elamute kõrval on ka piiratud kontingent ühiskondlikke hooned), tootmiskeskus vähese elamuhitusega, kus peale tootmishoonete on ka töötajate puhke-, riietus- ja sanitaarruumid.¹

Asustuse kava väljatöötamisega ei ole aega viivitada. Tuleb hakata välja valima olemasolevaid perspektiivseid asulaid, määrata, kuidas toimub elanikkonna ümberpaigutamine jne.

Koos asustuse planeerimisega tuleb lahendada ka majanduslikult kasutatud alade (kaevandused, karjäärid, lammutamisele kuuluvad linnaosad jm.) edaspidise majandamise probleem. Küsimus kerkib üles eriti laias plaanis ka seoses üksikperelise asustuse kadumisega, mille käigus tuleb ümber planeerida kogu põllumajandusliku maafondi kasutamine.

¹ Kammal, U. op.cit., lk. 41.

Asustuse regionaalne iseloomustus

Majandusgeograafid on teostanud vabariigi majandusliku rajoneerimise. On esitatud mitmesuguseid rajoneeringuid, millest viimasel ajal on kõige enam kasutamisel S.Nõmmiku poolt antud skeem.¹ Kuna aga käesolevas tšhis esineb vajadus analüüsida elanikkonna arvu ajavahemikul 1934-1959 võrreldaval territooriumil, on ka järgnevas ülevaates kasutatud territoriaalsete ühikute grupe vastavalt joon. 1 toodud piirides. Soaljuures Kirde-Eesti regioon langeb enam-vähem ühte Kirde-Eesti majandusrajooniga, Põhja-Eesti regioon on aga kitsam Loode-Eesti majandusrajoonist. Lääne-Eesti regioon kuulub Eesti NSV saarts majandusrajoon ning osaliselt Loode-Eesti ja Edela-Eesti majandusrajoon. Kesk- ja Kagu-Eesti regiooni kuulub Kagu-Eesti majandusrajoon ning osaliselt Loode- ja Edela-Eesti majandusrajoon.

Seega si kujuta järgnev vabariigi rahvastiku paiknemise iseloomustus ülevaadet majandusrajoonide kaupa. Võimaluse piirides tekstis puütud anda iseloomustust ka majandusrajooni probleemidest lähtudes.

1) Kirde-Eesti on keskmise rahvastikutihedusega piirkond. Tema asustus on eriti koldeline. Enamik rahvastikust paikneb pidi raudteed. Linnaliste asulate arv on suur, nende keskmine kaugus on ainult 21 km. Üle 64% regiooni elanikest elab asulates suurusega üle 200 elaniku. Rahvastiku tiheduseks väljaspool neid asulaid jääb

¹ Nõmmik, S. On the economic regionalization of the Estonian SSR. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 156, Geograafia-alaesid tšhid IV. Tartu, 1964.

9,6.

Piirkonnas rajati arvukalt uusi ettevõtteid, mille tulemusel tekkisid uued linnad ja asulad. Nii ehitati Kohtla-Järvele põlevkivitöötlemise kombinat ja elektri- jaam, Ahtmesse elektri jaam, Kohtlasse mineraalvattitehas. Viimasel ajal on linnade kasvu soodustanud Balti soojus- elektri jaama ja Oru briketitehase ehitamine.

Uute linnade ja alevite (Kohtla-Järve, Kiviõli, Sil- lamäe, Viivikonna) tekkimine ja kasv on seotud põlevkivi- ga. Kasvas elanike arv ka vanades linnades. Kolmekordseks suurenes elanikkond Aseris ja Väike-Maarjas. Neist oli Aseri puhul tegemist tööstuse rekonstrueerimisega, Väike- Maarjas aga muutumisega rajoonikeskuseks.

Nagu skeemilt (joon. 20) nähtub, on asustus koandu- nud kitsale ribale piki Tapa-Narva raudteed ja rannikut. Väljapoole jäävad vaid Iisaku ja asulad Tapa-Tartu raud- tee ääres. Piirkonnale on iseloomulikuks jooneks asulate kokkukasvamine. Nii toimub Narva kasv Narva-Jõesuu suu- nas. Viimasega omakorda on liitunud mitmed asulad temaet- läänes. Asulate kokkukasvamise näiteks on praegune Kohtla- Järve, mis koosneb 3 linnast ja 3 tööstisalevist. Hiljuti liitus temaga veel Oru. Kiviõli on kokku kasvamas Kütte- jõu ja Püssiga. Rakvere lähedal on Roodevälja asula, ning mitte eriti kaugel ka Vaeküla, kus samuti on üle 200 ela- niku.

Uute asulate tekkimist maal iseloomustavad järgmised näited. 1950.a. oli Kirde-Eestis 8 masina-traktorijaama. Osa nende hooneid on läinud sovhoosidele (Vaivara), teis- tes on loodud kolhoosidevaheline remondibaas (Paasvere).

Vokas asub Eesti Põllumajandustehnika rajooniosakond. Kasvanud on sovhooside arv. Kui 1950.a. oli siin 16 sovhoosi, siis 1960.a. oli neid juba 28.^x Põllumajanduses tšštajad moodustasid 41% maal asuvatest tššlistest ja teenistujatest. 1960.a. oli piirkonnas ka 7 kalurikolhoosi.

Kolhoosidest on rahvastik siirdunud lähedal asuvasse tšštasse, seetõttu on siin vebariigi keskmisega võrreldes kolhoosipere keskmine suurus kõige väiksem. Perede arvult on kolhoosid keskmise suurusega, pindalalt alla keskmise. Produktiivloomad on koondatud suurtesse hoonetesse, ühe lauda kohta tuli 31 lehma, mis on ligi kaks korda suurem kui Lääne-Eestis. Sovhoosid on tšštajate arvult Kirde-Eestis suuremad kui teistes piirkondades.

Piirkonnale on iseloomulik individuaalelamute suhteliselt väike osatähtsus linnade elamufondis. Seega on linnad hoonestatud kompaktselt.

Püüame lähemalt iseloomustada asustust, alustades linnadest. Käesoleval ajal on piirkonnas 6 linna ja 4 alevit. Narva, mis sõjas peaaegu täiesti hävis, on üles ehitatud ja tema elanike arv ületab sõjaeelse. Linnas võib eristada mitut mikrorajooni. Kreenholmi juures on tšštaturajoon, siin asuvad manufaktuuri tsehhid, elamud on barakituüpi. Linna keskust ümbritsevas osas toimub praegu intensiivne ehitus. Uued majad on valdavalt neljakorruselised. Linnaga liitub põhjas suvilate rajoon, lõunas nn.

^x Ligikaudsed piirid hõlmavad Rakvere ja endise Väike-Maarja rajooni tervikuna.

Kulga asula.

Narva on tihedalt seotud Narva-Jõesuu ja Ivangorodiga. Viimased on Narva tšillistele, samuti ka Balti soojusselektrijaama ehitajatele elukohaks. Narva-Jõesuu keskus on hoonestatud näotute individuaalelamutega (1955-1960. a. on siin välja antud üle 300 individuaalkrundi). Viimasel ajal ehitatakse peamiselt 2-korruselisi hooneid. Siin asub mitu puhkekodu, mille hulgas on suurimaks kolhoosnikute puhkekodu.

Sillamäe on hoonestatud peamiselt kahekorruseliste elamutega. Oma meeldiva rannaga on ta sobivaks puhkekohaks. Linn laieneb ida suunas.

Kohtla-Järve koosneb mitmest osast, vastavalt linnadele ja alevitele, millest ta moodustati. Neist on sõjajärgsetel aastatel uutena tekkinud Ahtme, Puru ja Somp. Kukruse ja Somp on täielikult hoonestatud barakitudüpi elamutega. Kohtla-Järvel, kombinadi lähedal, asub ka vanu tšilliste elamuid. Kohtla-Järve keskus (nn. Sotsialistlik linnaosa), samuti Jõhvi keskus on hoonestatud 2-3-korruseliste elamutega. Uued elamurajoonid on kerkinud Ahtmes, Jõhvis (idaosas) ja Kohtla-Järve kaguosas. Ühendus linnaosade vahel on hästi organiseeritud. Kohtla-Järve kohta tuleb seelda, et kuna osa elamukvartaleid asub tšillistusest alla tuult, siis on õhk nendes reostatud.

Ka Kohtla-Järvega tihedalt seotud Orus ja Toilas on elanike arv kiiresti kaevanud.

Järgmise asulate grupi moodustab Kiviõli. Linna keskus koosneb vanadest barakkelamutest. Nendest idas kerkib uus elamurajoon. Linna tänavastik on valeruudukujuline. Samuti nagu Kohtla-Järvel on ka siin õhk

reostatud. Kiviõli läheduses on Püssi ja Kuttõjõu, mis on muutumas tema mikrorajoonideks.

Rakvere keskus on säilitanud oma vana ilme. Tänavad on kitsad, majad väikesed ja puust. Uus elamurajoon kujuneb linna kagu- ja idaosas. Erinevalt eelmistest linnadest on Rakveresse arvukalt ehitatud individuaalelamuid. Tõstusrajoon kujuneb linna kirdeosas, jäädes seega alltault. Väljaspool linna piire on mitmeid ettevõtteid ning linnalähedase Kaarli k/n rahvastikust tõstab loe Rakveres.

Aseri ja Kunda on tõstusasulad, viimane omab linna õiguse. Majad on neis võrdlemisi ühetüübilised. Kundas on eõjajärgseil aastail kujunenud eraldi asetsev individuaalelamute rajoon. Uus elamurajoon kerkib koos koolimaja ja sõõklaga linna edelaosas. Aseris kui ühes endises suurimas tellisettehases on elanud valdavalt puhaestest tellistest.

Omaette kaevandusasulaks on jäänud Ubja (tootmine lõpetati seal 1959.a.). Üheks nooremaks asulaks aga peetakse Kirde-Eestis Sirgalat, mis on kerkinud kõrgendikul metsade keskel. Elamud on kõik kahe- ja kolmekorruselised, silikaattellistest.

Väike-Maarja on tüüpiline näide endisest kihelkonnakeskusest, mis rajooni keskuseks sai juurde administratiivhoone, koolimaja ja sõõkla-kaupluse. Enamus elamuid on vanad, talumaja tüüpi.

Metsatõstuse asulat esindab Sonda. Üle 500 elanikuga asulateks on veel Kiltsi, Simuna ja Avinurme. Need on vanad alevikud, kus asuvad mitmesugused endise tõstus-
tuskombinaadi tsehhid. Nende hoonestus on kasvanud

individuaalelamute arvel.

Endise masina-traktorijaamana on kasvanud Vokas asub Eesti Põllumajandustehnika osakond. Siin on rida uusi kahekorruselisi neljakorterilisi ning ühekorruselisi elamuid.

Tüüpiliseks kolhoosiasula näiteks on Pajusti. Piirkonna sovhoosid asuvad enamikus vanades mõisakeskustes.

Eri gruppide kuuluvad Võsu ja Kalvi, mis on nii hoonestuselt kui ka kaubanduslike ettevõtete poolest kujunenud ^{suurte asulade} puhkekohtadeks.

2) Põhja-Eesti on kõige suurema rahvastiku tihedusega piirkonnaks. Tihedus on üle keskmise ka maal. Linnalised asulad on siin vähem, seetõttu ka keskmine kaugus nende vahel 26 km. Piirkonnale on iseloomulikuks elanikkonna koondumine keskustesse; asulates elanike arvuga üle 200 elab 86% piirkonna rahvastikust. Sealjuures on kõik linnad peale Tallinna elanike arvuga alla 5000.

Sõjas purustati suur osa Tallinna tšestusest. Enamus ettevõtteid taastati ja laiendati. Uutest ettevõtetest võib nimetada õmblusfabrikut "Baltika", Põhjelmanni nim. raadiotehast jt. Kõik need kiirendasid Tallinna kasvu. Ka väljapoole Tallinnat on ehitatud mitmed uued ettevõtted (värvhappetsehh Maardus jt.). Paljud ettevõtted on rajatud masina-traktorijaamade baasil (Raasiku, Kuusalu).

Suhteliselt kiiresti (üle kolme korra) on elanike arv kasvanud Paldiskis, Vasalemmas, Lõksal, Kallaveres, Kehras, Kosel, Raplas, Sakus ja Kiisal. Neist olid Lõksa ja Kose rajoonikeskused. Saku on kasvanud eelkõige

läheduse tõttu Tallinnale. Teistel juhtudel on tegemist kas tšistuse (Vasalemmae on lubjatehas, Kehras tselluloseikombinaat jne.) või ainult lähedusega Tallinnale.

Ule kahe korra on elanike arv kasvanud mitmetes linnades, nende hulgas ka Tallinnas (1941.a. lõpuga võrreldes).

Esimesel pilgul näib, et asulad elanike arvuga Ule 200 paiknevad võrdlemisi ühtlaselt. See on aga tingitud asjaolust, et Tallinnast väljub mitu raudteed ning enamuse neist on raudteede ääres. Rida asulaid on Tallinna vahetus läheduses ja olenevad temast (Viimsi, Saku jt.). Tihevalt on veel asulaid Rapla rajoonis (Rapla, Kuusiku, Keava, Kehtna), samuti rannikul Tallinnast Paldiskini. Linnast kaugemale jäävad Raasiku, Kehra, Kose.

Linnades jääb elamute ehitamine maha elanike arvu kasvust. Erinevalt Kirde-Eestist on siin esinenud väga intensiivne individuaalelamute ehitamine. Nii moodustab Rapla ja Kohila peamiselt individuaalelamutest. Mitmed Tallinnaga piirnevad asulad on viimasele elamis- ja suvituseelinnadeks (Viimsi, Niitevälja jt.).

Maa-asulastiku arengu selgitamiseks toome esile järgmist. 1950.a. oli piirkonnas 6 masina-traktorijaama. Käesolevaks ajaks on neist jäänud Eesti Põllumajandustehnika osakondadena 3. Raasikul on endise masina-traktorijaama baasil loodud tehas. Sovhooside arv kasvas 1950-1960.a. 5 võrra. Sovhoosikeskused on põhiliselt kõik suuremates asulates. Sovhoosirahvastiku osatähtsus maarahvastikus on keskmisest väiksem.

Kolhoosiperede rahvastik moodustab 36% maarahvasti-

kust. Kolhoosid on keskmise suurusega. Piirkonnas on ka arvukalt kalurikolhoose.

Kogu piirkonna keskuseks on Tallinn, millel on hea ühendus kõigi teiste asulatega. Tallinna laienemine on toimunud eelkõige individuaal-elamurajoonide arvel (Pirita, Kose-Varisaalliku, Mõigu, Männiku, Kiviõe jt.). Käesoleval ajal toimub aute suurte elamurajoonide rajamine Lasnamäel, Koplis, Järvel ja Mustamäel. Siiski tuleb sel- da, et osa kesklinnaest, samuti Kopli linnaosast on hoo- nestatud 2-korruseliste hoonetega, mis rikuvad linna il- met. Tallinna elamufondist on suur osa kõrge vanusega.

Nagu igas suurlinnas, nii võib ka Tallinnas eralda- da mitmeid oma funktsioonidelt erinevaid sektoreid. Nii on kaubandusfunktsioonidega vana kesklinn ja siit hargne- vad peamised maanteed (Pärnu, Tartu ja Narva). Ka enamus elukondlikust teenindamisest on koondunud kesklinna.

Teised linnalised asulad Põhja-Eestis on võrdlemisi ühe taolised. Kõigil neil on hoonestus valdavalt ühekor- ruseline ja hõre. Keskuses asub koolimaja, administratiiv- hoone ja sõjklä. Paldiski ja Lohsa linnapilti rikastab sadam. Teistest erinev on Maardu. Siin asub tšestuse juures kaubanduslik keskus, kuna elamurajoon asub eemal (Kallaveres). Elamud sarnanevad siin Kirde-Eesti põlev- kivilinnadele.

Piirkonnas on mitmeid suvitusasulaid (Viimsi, Ranna- mõisa, Laulasmaa), kus elanike arv suureneb suvekuudel. Samuti on siin tšestusasulaid (Maasiku, Vaealonna, Kuu- salu, Joaveski, Turba, Järvakandi). Kõigis neis aga elab

ka inimesi, kes käivad t351 Tallinnas. Eriti tüüpiline selles suhtes on Aruküla, Kiisa, Saue. Omaette grupi moodustavad Saku, Kurtna, Kuusiku ja Kehtna, kus asuvad põllumajanduslikud uurimisasutused ja katsemajandid. Kõigis neis on ajakohased tootmishooned ja tekkimas ka uued elamurajoonid.

Enamik sovhoose on juba välja ehitanud oma keskasula (Saue, Sommerlingi nim.). Piirkonna omapäraks on veel see, et mitmel pool on sovhoosikeskus linnalises asulas või selle piiril (Keila, Kohila). Kolhoosides on seevastu vähem ehitatud, keskused (asundid) on kujunemas Vaidas, Koikses jm.

Eraldi võiks peatuda Kosel. Olles vahepeal rajoonikeskuseks, toimus siin intensiivne elanike kasv ja elamu-ehitus. Praegu on ta jäänud uute t353tuste rajamisest semale ning t353jõuline rahvastik leiab mittetäielikku rakendamist. 2 km eemal asuval Kose-Ristil toimub sanatooriumi ehitus.

3) Lääne-Eesti on piirkonnaks, kus elanike arv kiiresti väheneb. Ta on kõige hõredamini asustatud. Rahvastiku tihedus maal on siin ligi kolmandiku võrra väiksem Põhja- ja Kesk- ning Kagu-Eestist. Ka linnastumise aste on väiksem, mille tulemusel keskmine kaugus linnaliste asulate vahel ulatub 30 km. Asulates üle 200 elanikuga elab ainult 45% piirkonna rahvastikust.

Lääne-Eestisse on sõjajärgseil aastail rajatud vaid üksikud uued ettevõtted, seega on t353tuse osa uute asulate tekkimises ja kasvus väike. On toimunud peamiselt endiste ettevõtete rekonstrueerimine ja laiendamine.

damine. Uuteks ettevõteteks on kalatööstused Pärnus, Kingissepas, Kõrgesaares ja Läätsal.

Linnaliste asulate arv suurenes 1945.a., kui alevi õigused anti Märjamaale, Lihulale, Pärnu-Jaagupile, Vändrale ja Abja-Paluojaale. 1949.a. lisandusid neile veel Lavassaare ja Tootsi.

Mitmetes piirkonna asulates on elanikkond kasvanud üle kolme korra (vt. joon. 20). Sellisteks on Orissaare, Virtsu, Pärnu-Jaagupi ja Lavassaare. Kaks kuni kolm korda on elanikkond suurenenud Haapsalus, Kärdlas, Kingissepas, Lihulas, Märjamaal ja Vändras (andmed on võrreldes 1. detsembriga 1941.a.). Rahvastik on kasvanud peamiselt praegustes ja endistes rajoonikeskustes. Lavassaare on kasvanud tänu turbatööstusele. Virtsu aga kalatööstusele ja sadama funktsioonile. Samal ajal on mitmetes endistes kihelkonnakeskustes (Leisi, Häädemeeste) elanike arv vähenenud. Elanikkond vähenes ka Mõisakülas.

Kuna linnade kasv on toimunud peamiselt pärast 1950.a., ei ole elamispinna probleemid siin nii teravad kui eelmistes regioonides. Elamispinna kasvus on olnud suur osa individuaalhitusel.

Ka Lääne-Eesti maa-asulastiku kujunemisel onasid tähtsust masina-traktorijaamad. Nende baasil on loodud Ristil tööstusettevõtte, teistes asuvad remondibaasid või Eesti Põllumajandustehnika osakonnad. Valdavaks on kolhoosiperede rahvastik. Arvukalt esineb ka kalurikolhoose, mille liikmete arv moodustab rohkem kui poole vabariigi kalurikolhooside liikmete arvust. Kolhoosid on suured. Produktiivloomad on laiali mitmetes väikestes lautades.

Seetõttu on ka brigaadid väikesed ning brigaadide keskused välja ehitamata. Sovhooside arv ei ole oluliselt muutunud, küll on aga toimunud nende territooriumi laiene mine kolhooside jaurdeliitmise tulemusel. Sovhooside suurus ületab vabariigi keskmise, jääb aga maha Kirde- ja Kesk- ning Kagu-Eestist tšestajate arvu poolest.

Suuremaks linnaliseks keskuseks on Pärnu. Ta on arenenud tšestuslinnana, kaasa on aidanud ka kuurordimaajandus. Linnas on võimalik eraldada tšestusrajoon jõe ääres ja kuurordirajoon rannikul. Linn on kasvanud nii riikliku elamuehituse kui ka individuaalelamute arvel. 1955-1960. a. anti siin välja üle 900 individuaalkrundi. Küllaltki tähtsat osa linna elus omab Pärnu sadam. Siin asub riiklik merekalapüügibaas. Samal ajal on linna areng kuurordina piiratud.

Pärnuga on kokku kasvamas Sindi. Ta on ühendatud tiheda autobussiliiklusega. Sindi on vanade vabrikuelamute kõrvale kerkinud individuaalelamute rajoon. Uus keskus kujuneb raudtee ja vabriku vahele, kuhu on ehitatud koolimaja. Tihe asustus Pärnu ja Sindi vahel jätkub edasi piki Pärnu jõge.

Kingissepal ja Haapsalul on palju sarnasust. Mõlemad asuvad mere ääres ja on hoonestatud madalate puumajadega. On ka erinevusi. Haapsalu kaugeneb merest. Uued elamud rajatakse Tallinn-Pärnu teeristi piirkonda, kus kerkib uus linna keskus. Arvukad individuaalelamud paiknevad linna põhja- ja idaosas. Linnas tegutseb sanatoorium. Kingissepp on samuti lalenenud individuaalelamute arvel. Kingissepa kasv toimub peamiselt lääne suunas, kuhu ehitatakse 2-3-korruselisi elamuid. Linnas asub

ühendatud kalurikolhoosi keskus.

Kärdla areng on pidurdatud, kuna purustatud kalevi-
vabrikut ja sadamat ei ole taastatud. Tema kui rajooni-
keskuse ühendus mandriga toimub Heltermaa sadama ja Käina
lennujaama kaudu. Linnas on kõige väiksemad ja madalamad
elamud teiste linnadega võrreldes.

Lihula, Märjamaa ja Vändra kasv ning hoonestus on
tüüpiline meie endistele väikestele rajoonikeskustele.
Märjamaa lähedal asub sovhoosi keskasula, mis ei ole ale-
viga veel kokku kasvanud. Alev ise kujutab pikka tänav-
asulat Tallinn-Pärnu maantee ääres. Sealjuures ei erine
tema äärealal asuvad elamud taluhoonetest kolhoosides.
Vändra hoonestus jätab veidi kompaktsema mulje. Kõigis
neis on ehitatud arvukalt individuaalsetelamuid, mis (näit.
Lihula) paiknevad omaette kvartalina.

Kolmel linnalisel asulal piirkonna kaguosas (Mõisa-
küla, Kilingi-Nõmme ja Abja-Paluoja) puudub selge arenga-
perspektiiv. Neis kõigis on ehitatud kaks-kolm suuremat
elahoonet, kauplus, s33kla või mingi administratiivhoone.
Praegusel ajal on nende peamiseks funktsiooniks Umbras-
konna põllumajanduse teenindamine. Mõisakülas asub lina-
vabrik. Linnade lähedal on tekkinud üksikuid väiksemaid
asulaid. Nii on Tihemetsa kokku kasvanas Kilingi-Nõmmeaga.
Siin asub põllumajandustehnikum.

Teistest piirkonna asulatest märgime Ristit ja To-
rit. Neist esimene on t33stusasula, teine aga seotud kat-
semajandiga. Orissaare on endiseks rajoonikeskuseks, mis
ei saanud linnalise asula õigusi. Siin on moodne külanõu-
kogu täitevkomitee hoone ja internaatkool. Äärealadel
aga esinevad tavalised taluhooned. Seoses 3oodsa

asendiga võiks ette näha tema senisest kiiremat kasvu. Mõnevõrra sarnane asendilt on eelmisele ka Virtsu. Elamu- rajoon on kalatööstuse juures.

Omaette koha asustuses omavad ka kala vastuvõtu- punktid. Enamikus on need aga vanad kalurikülad, kuhu uusi hooned ei ole ehitatud.

Kolhoosiasulaid on piirkonnas vähe kujunenud. Hiia- maal ei ole kuskil kolhoosides ulatuslikult loomakasvatus- hooned ehitatud. Areneva kolhoosikeskusena nimetame Val- jalat Saaremaal. Suuremaid asulaid omavad kalurikolhoos- id. Kohati on nende keskused aga endistes alevikes (Kihelkonna, Tõstamaa). Sovhoosidel on rohkem tulemusi keskasula ehitamisel. Nimetame nendest näitena Putkaste keskust Käinas.

Piirkonna üheks omapäraks on asjaolu, et saartel ei ole ühtegi alevit.

4) Kesk- ja Kagu-Besti on keskmise rahvastiku tihe- dusega. Üle poole tema rahvastikust elab asulates suuru- sega üle 200 elaniku, keskmise kaugus linnaliste asulate vahel on 28 km. Ka siin on pärast sõda loodud vähe uusi ettevõtteid, mis oleksid olnud aluseks uue asula tekkele. Uueks ettevõtteks väljaspool linnu oli näiteks Põlva linavabrik. Kuigi piirkond haarab ligi poole vabariigi pindalast, on siin sõjajärgseil aastail juurde tulnud 8 linnalist asulat (Räpina, Nuia, Võhma, Järva-Jaani, Tamsalu, Ambla, Aegviidu ja Põlva). Ei saa märkimata jät- ta, et kõik need asuvad regiooni äärealal. Kiiremini on elanike arv kasvanud asulates piirkonna kaguosas. Põhja- osas on elanike arv kolmekordistunud vaid Tamsalus ja

Ambas. Põhjaosas hakkab järjest suuremat mõju avaldama lähedus Tallinnale. (Majandusliku rajoneerimise seisukohalt kuulub see osa Loo-de-Eestisse.) Elanike arvu vähenemine esines Piirisaarel. Võrreldes 1934. aastaga on elanikke vähem ka Tõrvas ja Mustvees.

Linnarahvastiku kasv on olnud aeglane, elamufond jääb peaaegu sõjaelsele tasemele. 1960. a. oli elamufond sõjaelsest väiksem Tartus, Otepääl, Valgas, Tõrvas, Põltsamaal, Jõgeval ja Mustvees. Ligi kolmandiku linnaliste asulate elamispiinast moodustavad individuaalelamud.

Intensiivselt on toimunud maa-asulate areng. Sellise oli suur osa masina-traktorijaamadel. Nii aitas Palamuse MTJ kaasa endise aleviku kasvule. Otepääl, Koeru, Puurmani ja Rõngu traktorijaamade baasil on loodud tehased.

Siinsed kolhoosid on perede arvult suuremad (ka leibkond on arvukam), pindalalt aga väiksemad vabariigi keskmisest. Maal on inimesi rohkem teiste regioonidega võrreldes. Sovhoosid on keskmise suurusega, nende arv on tablisti suurenenud. Tootmisüksused nii kolhoosides kui ka sovhoosides on veel väikesed. Nii tuleb ühe lauda kohta kolhoosides 15,2 peret, mis on väiksem Põhja- ja Kirde-Eestist.

Suurimaks asulaks piirkonnas on Tartu. Sõjas sai ta tugevasti kannatada. Koos keskuse taastamisega on toimunud intensiivne individuaalelamute ehitus, mis on laienenud linna piire. Linnaga on kokku kasvamas mitmed asulad, nagu Ülenurme jt. Linna piiridesse jääb Raadi õppemajandi keskus, samuti haiglate rajoon Riia ja Viil-

jandi maanteele vahel. „Eeslinnadeks“ on muutumas Ilmatsalu ja Luunja, kust paljud käivad Tartus tš31.

Kiiresti on kasvanud ka Viljandi ja Võru. Mõlema arengu stiimuliks on muutunud tš3stus. Ka nende läheduses on väikseid asulaid (Viiratsi, Väimela), mis tänu heale autobussühendusele on muutunud eeslinnadeks. Mõlemas vaadeldavas linnas on aset leidnud kasv individuaalelamute arvel. Suurte elamute ja ühiskondlike hoonete püstitamine on alanud alles viimasel ajal. Sealjuures on Viljandi muutunud tähtsaks spordi- ja turismikeskuseks. Linnas on tekkinud mitu uut linnaosa, nagu Uueveski, Paala jt. Ka Võrus on uueks linnaosaks Nõõri ja Võrusoo.

Valga omab piirilinnana rea erijooni. Ta moodustab majanduslikult Valkaga ühtse terviku. Ka Türi ja Paide on kasvanud, kuid neil puudub stiimul suurema tš3stusettevõtte näol. Neist on edasiseks kasvaks rohkem eeldusi Türil (raudtee sõlmpunkt). Praegune Türi koosneb peamiselt individuaalelamutest. Tapa on transpordilinn.

Teised regiooni linnad (Jõgeva, Põltsamaa, Suure-Jaani, Mustla, Tõrva ja Antsla) on peamiselt põllumajandust teenindava funktsiooniga. Enamik neist oli rajoonikeskuseks, millisest ajast on säilinud administratiivhoone, sš3kla ja universaalkaaplane. Enamuses on nad laiendanud individuaalelamute arvel. Teistest veidi erinevad on Elva ja Otepää. Mõlemad on eelkõige suvituskohtadeks, ning suvel elanike arv neis suureneb. Elva on kujunenud osale Tartu tš3tajaist eluasemeks. Linn on kasvanud põhja suunas. Kallaste ja Mustvee on põllumajanduslik-kalanduslikud linnad. Isegi nende vanem hoonestus erineb tavalis-

teest linna individuaalelamutest. Osalt on siin tegemist ka rahvuslike traditsioonidega, kuna enamuses on nende elanikeks venelased.

Piirkonnas on mitmeid tššstuslikke asulaid, nagu Tamealu, Rakke (lubjatššstus), Võhma, Ulila, Lehtse, Meleski, Puka jt. Need kõik on laienenud nii hoonestuselt kui ka elanikkonnalt. Kõigis neis on avatud kooli ja elukondliku teenindamise asutusi. Metsatššliste asulateks on Tabivere ja Saru. On samuti palju asulaid, mis on põllumajanduslike õppe- või uurimisasutuste asukohaks (Olustvere, Vana-Võidu, Helme, Antsla, Öisu, Väimela, Jõgeva sordiarstusjaam jt.). Tõraveres kerkib teaduslike tššstajate asula. On ka puhkeasulaid, nagu Kallijärve, Valgemetsa, Peedu, Võru-Kubija, Kääriku jt.

Kuna piirkonnas on põllumajanduse taase vabariigi keskmisest kõrgem, on siin tekkinud suuri kolhoosi- ja sovhoosiasulaid. Nimstame nendest Gagarini nim., Lenini nim. ja Sõmerpalu sovhoosi keskasulat. Tihedalt on asulaid ka Jõgeva ümbruses, kus asub Kuremaa sovhoostehnikum, Luua metsakool ja Kavade kolhoosi keskasula Palamusel. Aravetel on kujunenud uus kolhoosi keskasula arvukate elamutega. Kalurite tänavkülad esinevad Peipsi rannikul. Üldisest tasemest jäävad aga maha Võru ja Valga rajooni majandid, kus tingimused põllumajanduses on raskemad.

Kokkuvõttes tuleb agaelda, et piirkonnas on mitmeid asulaid, kus tššjõuline elanikkond ei leia ratsionaalset kasutamist. Sellistena tuleb märkida mõningaid Peipsi rannikul asuvaid asulaid, samuti endisi rajoonikeskusi Rāpinat, Vastseliinat, Mustlat, Suure-Jaanit jt.

III Rahvastiku paiknemise seaduspärasused
ja faktorid Eesti NSV-s

Belmises kahes peatükis käsitlesime rahvastiku paiknemise küsimusi konkreetsees ühiskondlik-politilises ja majanduslikus olukorras. Vaatlemist leidsid ka rahvastiku paiknemise faktorid, mis põhjustasid üht või teist iseärasust rahvastiku dünaamikas ja paiknemises. Selleks et saada terviklikku pilti rahvastiku paiknemises toimunud muutustest (üleminekul kapitalismilt sotsialismile) ja et seda võrrelda vennasvabariikidega, osutub vajalikuks teha kokkuvõtlik ülevaade. Käesoleva peatüki ülesandeks ongi analüüsida rahvastiku paiknemises toimunud nihkeid ja seaduspärasusi (mida autoril õnnestus välja selgitada), näidata nende põhjusi ja kvalifitseerida rahvastiku paiknemise faktoreid. Samuti osutub siin vajalikuks teha toimunud arengust järeldusi perspektiivsete muutuste kohta ning anda soovitusi plaaniorganeile tootmise arendamise ja paigutamise konkreetsete plaanide väljatöötamisel.

Asjatute kordamiste vältimiseks jäetakse siinkohal sageli arvuline materjal esitamata ja viidatakse varem käsitletud punktidele. Samal eesmärgil on ^{lisatud} ~~sissejuhatuse~~ ~~paigutatud~~ 2 tabelit, mis annavad ülevaate meie majanduse ja rahvastiku dünaamikast ning võimaldavad seda võrrelda lähemate naabrite - Leedu ja Läti NSV-ga (tabel 29 ja 30).

Tabel 29

Eesti NSV majanduse ja rahvastiku põhilised näitajad 1934-1963¹

Näitaja	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948
Majanduslike ettevõtete arv						130500									
Ettevõtete arv			3593												
Ettevõtete arv tööstuses tuh.						50,0		77,5		33,2		53,8			
Õpetajaid ja teenistujaid tuh.						179						182,5			
Õpetajate arv kolhoosides tuh.															
Õpetajate arv sovhoosides tuh.															
Õpetajate arv linnades tuh.	1070						1051,3	949,8				854	881		
Õpetajate arv linnades tuh.	345						358							348,8	
Õpetajate arv t...	982,0														
Õpetajate arv t... %des	15,4	15,9	16,1	16,1	16,3	16,3	17,4	19,2	18,9	16,2		17,6			
Õpetajate arv t... %des	14,1	14,9	15,6	14,7	14,6	15,1	18,0	23,3	19,9	17,9		24,4			
Õpetajate arv t... %des	1,3	1,0	0,5	1,4	1,7	1,2	-0,6	-4,1	-1,0	-1,7		-6,8			
Õpetajate arv (koos alevite-)	34														
Õpetajate arv lasteaedades tuh.						5,2									
Õpetajate arv regioonides tuh.															
Õpetajate arv regioonides kokku	137						137	121	129						
Õpetajate arv regioonides maal	98,3						98,2		95,9						59,8
Õpetajate arv regioonides kokku	243						249	220	218						
Õpetajate arv regioonides maal	88,5						85,0		78,2						69,4
Õpetajate arv regioonides kokku	220						213	197	200						
Õpetajate arv regioonides maal	183,2						175,2		164,4						131,9
Õpetajate arv regioonides kokku	460						453		407						
Õpetajate arv regioonides maal	345,4						335,8		300,5						299,3

¹ Tabeli koostamisel kasutati lisaks tabelite 1 ja 17 viidatud materjalidele: Tomberg, A. Abielumug; Statistische Berichte für das Ostland, 1944, 1/4, SM 1942:1/2; SBB 1943, 11(1) ja 12(2); OREKA, f. 8-10, mis. 2, 1941, 32, 1-2; Saksa fašistlik okupatsioon; Eesti NSV rahvamajandus; Nõukogude Eesti saavutusi, Народное хозяйство СССР в 1961 году; Вестник статистики, 1964, 4, стр. 88, 89, 1963, 2 jt.

Tabel 29 (järg)

Näitaja	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963
Põllumajanduslike ettevõtete arv		2340			1106						962				778
Tööstusettevõtete arv		1117									961				
Tööstajate arv tööstuses tuh.		99,1					126,6				141,1				
Töölisi ja teenistujaid tuh.		289,3					346,5				427,0				493,0
Tööst osavõtnute arv kolhoosides tuh.		143,2			139,7		122,9				100,2		87,0		
Tööstajate arv sovhoosides tuh.		12,5					17,2				38,3		144,0		
Elanike arv tuh.		1097	1104	1130	1141	1150	1157	1162	1174	1185	1197	1209	1221	1235	1244
Elanike arv linnades tuh.		516	548	580	599	622	634	640	653	663	676	689	706	731	751
Eestlaste arv tuh.											892,7				
Sündimus ‰-des		18,7	18,8	18,9	17,8	18,4	18,2	16,9		16,5	16,6	16,6	16,5	16,1	
Suremus ‰-des		14,6	13,9	14,1	12,8	12,3	11,9	11,1		10,9	10,9	10,5	10,6	10,9	
Loomulik liive ‰-des		4,1	4,9	4,8	5,0	6,1	6,3	5,8		5,6	5,7	6,1	5,9	5,2	
Linnade arv (koos alevitega)							62					57		58	57
Kohtade arv lasteaedades tuh.		5,3			6,7		8,0				13,9	19,1		22,3	25,3
Elanike arv regioonides tuh.															
Kirde-Eesti kokku maal											192,3				
Põhja-Eesti kokku maal											66,5				
Põhja-Eesti kokku maal											381,5				
Lääne-Eesti kokku maal											75,6				
Lääne-Eesti kokku maal											193,0				
Kesk- ja Kagu-Eesti kokku maal											118,9				
Kesk- ja Kagu-Eesti kokku maal											430,1				
Kesk- ja Kagu-Eesti kokku maal											260,3				

Tabel 30

Balti liiduvabariikide majanduse ja rahvastiku näitajad¹

Näitaja	Eesti NSV	NSVL keskmine	Läti NSV	Leedu NSV
1	2	3	4	5
Põllumaa protsent põllumajanduslikust maast	43		55	69
Kolhoosi keskmine perede arv	134		176	162
Tõlvõimeliste arv kolhoosides 1961.a. (1953.a.=100%)	62		74	83
Tõstajate arv 1000 elaniku kohta	169		159	106
Elanike arv 1964.a. (1959.a.=100%)	105	109	106	107
Elanike arv 1959.a. (1939.a.=100%)	114	109	111	94
Linnaelanike arv 1964.a. (1959.a.=100%)	114	119	114	119
Linnaelanike arv 1959.a. (1939.a.=100%)	190	167	177	158
Linnarahvastiku %	56	48	56	39
Rahvastiku tihedus	26,5	9,4	32,9	41,6
Elanikke põllumajandusliku maa 1 km ² kohta	57		67	69
Maaelanikke põllumaa 1 km ² kohta	58		54	62
Põhirahvastiku erikaal %-des	74,6		62,0	79,3
Rahvastiku klassi-koosseis %-des				
tõelisi	55,2	48,2	51,5	40,0
teenistajaid	23,6	20,1	21,9	15,8
kolhoosnikke	20,6	31,4	26,1	43,3
Rahvastiku vanuseline koosseis %-des				
lapsed ja noorukid 0-19	29,9		30,0	35,6

¹ Tabeli koostamisel kasutati ИС; Народное хозяйство СССР в 1961 году; Вестник статистики, 1964, 4, стр. 88, 89.

1	2	3	4	5
keskealised 20-59	55,0		55,0	52,5
vanad 60-	15,1		15,0	11,9
Naisi 100 mehe kohta	127,9		128,0	118,0
Rahvastikust omab rakendatuse %-des	77,9	77,4	77,8	76,6
Tõsliste ja teenistujate arv 1961.a. (1958.a.=100%)	119		120	130
Tõslistest ja teenistujatest tõstatab (%-des)				
tõstuses	36,3		37,1	32,0
põllumajanduses	10,3		9,7	12,5
Tõsliste ja teenistujate arvust naised (%-des)	51		49	44
Rajoonide jagunemine elanike arvu järgi				
10 001 - 20 000	4		1	3
20 001 - 30 000	7		5	24
30 001 - 40 000	4		9	22
40 001 - 50 000	5		13	10
50 001 - 60 000	1		4	3
Külanõukogude jagunemine elanike arvu järgi				
vähem kui 1000	16		146	280
1001 - 2000	132		350	694
2001 - 3000	80		88	163
3001 - 4000	22		16	18
4001 - 5000	3		6	3
5001 - 7000	2		1	-
Voodikohti haiglates 1000 elaniku kohta	99,0		110,2	79,9
Laste kohtade arv lasteasutustes 1000 elaniku kohta				
aedades	15,5		10,7	6,5
sõimedes	4,0		2,6	1,9

1. Seaduspärasused ja tendentsid Eesti NSV
rahvastiku paiknemises

Selgitades mehaanilise ja loomuliku muutumise mõju vahetõrda rahvastiku paiknemisele ilmnes esimese suur ülekaal. Kriitiline suur oli mehaanilise muutumise osa rahvastiku ümberpaiknemisel Suure Isamaasõja aastatel.

Kodanlikule Eestile oli iseloomulik rahvastiku loomuliku liibe järjekindel vähenemine. See oli põhjustatud sündimuse langusest maal. Seaduspäraseks nähteks oli, et maal oli sündimus kõrgem kui linnades. Enamikus linnades esines negatiivne loomulik liibe. Regionaalsed erinevused rahvastiku loomulikus liibes olid tingitud erinevustest rahvastiku klassilises ja tšõalases struktuuris.

Suure Isamaasõja ja saksa okupatsiooni ajal oli omapäraseks nähteks sündimuse tõus. Sellel on mitu põhjust. Üheks põhjuseks oli kindlasti abiellumuse järsk suurenemine 1941. aasta esimesel poolel. Põhjuseks oli ka põllumajanduses tšõitava rahvastiku suurenemine. Okupatsiooni tingimustes oli sündimus madal tšõliste perekondades, põllumajanduses oli see suhteliselt kõrge. Alates 1940. a. kuni 1946. a. esines Eestis negatiivne loomulik liibe.

Sõjajärgsete aastate rahvastiku loomulikku muutumist iseloomustavad järgmised tendentsid. Kõigepealt ilmneb rahvastiku loomuliku liibe kasv. Esimestel sõjajärgsetel aastatel (1947-1949) oli see põhjustatud kõrgest sündimusest. Uueks nähtuseks on sündimuse tõus linnades ja alevites. Selle tulemusel oli viiekümnendatel aastatel sündimus maal ja linnalistes asulates ligikaudu sama. Viiekümnenda-

tel aastatel me aga sündimuse tõusu ei näe, ta püsib paigal või isegi langeb. Põhjuseks on asjaolu, et naised on tšõble asunud rahvamajandusse. Naiste rakendatuselt olene Nõukogude Liidus esikohal. Tingimustes, kus linnarahvastiku protsent on kõrge ja lasteasutusi vähe, on see põhjustanud sündimuse languse. Seega on edasine rahvastiku loomuliku liibe tõus ja selle püsimine sõltuv suremuse pidevast langusest. Suremuse vähenemine on saavutatud meditsiinilise teenindamise parandamise teel.

Tähtsaks seaduspärasuseks rahvastiku loomulikus liikumises on klassiliste ja tšõbalaste erinevuste vähenemine. Naga üleliidulised andmed näitavad, esineb linnades madalam sündimus kui maal. Maal on aga sündimus kolhoosnikute peredes suurem kui tšõliste ja teenistujate peredes.

Ka meil ilmnes taolisi erinevusi. Sealjuures on aga tendents, et need erinevused vähenevad (sündimus kolhoosnikute peredes langeb, tšõliste ja teenistujate peredes aga tõuseb). Käesoleval ajal täheldatavad regionaalsed erinevused on põhjustatud eelkõige erinevustest rahvastiku soolis-vanuselises struktuuris, linna- ja maarahvastiku suhtest, kolhoosirahvastiku osatähtsusest maa rahvastikus ja rahvuslikust koosseisust. Need erinevused on tingitud erinevustest sündimuses, kuna suremus on enam-vähem ühtlane.

Suured muutused on toimunud ka rahvastiku mehaanilise muutumise ulatuses ja suundades.

Kodanlikus Eestis olene sisse- ja väljaränna suhe tšõvõimalustest. Kriisiaastatel väljaränd ületas sisse-ränna. Välja rändasid peamiselt tšõlised, sõjaaastail

toimus ülepiiri liikumine ka poliitilistel motiividel. Nii emigreerusid 1943. ja 1944. a. eelkõige varakate klasside esindajad ja okupantide käsilased. Propaganda mõjul läks nendega kaasa ka osa teiste klasside esindajaid.

Küllaltki suure osa selleaegsest ülepiiri liikumisest moodustasid isikud, keda paigutati ümber sundkorras. Märgime nendest ingerlaste ja teiste rahvuste Eestisse toomist 1942.a., eestlaste küüditamist Saksamaale jm.

Sõjajärgseid aastaid iseloomustab pidev sisseränd. See oli peamiselt vennasvabariikidest, kuna välismaalt tulijad moodustasid vaid 1-2%. Briti suur oli sisseränd neljakümnendate aastate lõpul, hiljem on see vähenenud. Peamiseks sisserännu põhjuseks oli tššjõu vajadus. Algul läks tššjõudu vaja purustatud majanduse kiireks taastamiseks, hiljem aga industrialiseerimiseks. Nagu juba varem märgitud, ületasid kapitaalvahutused elaniku kohta Eesti NSV-s paljude vennasvabariikide taseme. Tuleb aga märkida, et ülepiiri liikumine on ka sõjajärgsetel aastatel kandnud ^{2d} vahetavalt stiihilist iseloomu. Elanikkonna siirdumine Nõukogude Liidu ühtedest rajoonidest teistesse on põhjustatud erinevustest elatustasemes. Viiekümnendate aastate algul oli näiteks meie kolhoosides tšštasu kõrgem kui mitmetes Vene NFSV oblastites ja Valgevenes. Siin oli ka toiduainetega varustamine parem. Ka praegu on Eestis põllumajanduses tšštasu kõrgem üleliidulisest.

Kodanlikus Eestis esines ka lühiajalist ülepiiri liikumist. Enamuses olid need välismaalased rootsist ja teistest maadest, kes käisid Eestis suvitamas. Esimestel sõjajärgsetel aastatel ajutine ülepiiri liikumine välismaaga

peasegu katkes. Samal ajal suurenesid meie tšestajate eko-kursioonid ja komandeeringud vennasvabariikidesse. Käesoleval ajal toimuvad ulatuslikud ajutise iseloomuga ülepiiri liikumised vennasvabariikidesse. Aasta-aastalt suureneb ka side välismaaga.

Võrdlemisi üldiseks nähtuseks on elanikkonna siirdumine maalt linnadesse. Selle majanduslikuks aluseks on rahvastiku tšestale asumine põllumajandusest mittepõllumajanduslikale tegevusaladele. Linnadesse siirdumine on iseloomulik kogu vaadeldavale ajajärgule. On aga muutunud selle ulatus ja põhjused. Kodanliku diktatuuri lõpul aset leidnud linnadesse siirdumist ei saa seletada ainult tšestuse arenguga. Kõige kiiremini kasvas elanikkond neis linnades, kus tšestuse mõju linnakujundava faktorina oli väike. Linnadesse siirdumise põhjuseks oli ühiskondlik kihistumine maal. Põllumajanduses rakendamist mitte leidnud elanikkond siirdus linnadesse. Linnadesse asusid elama ka paljud põllutšestlised. Seetõttu oli linnades palju isikuid, kes tegelesid käsitšest, kaubanduse ja põllutšestiga.

Suure Isamaasõja ja saksa okupatsiooni tingimustes linnadesse siirdumine üldiselt lakkas. Linnadest, mille elamufond purunes, toimus elanike ärevool. Vähenemist põhjustasid ka rasked toitlustamisolud. Siiski jätkus üksikute linnade kasv ka okupatsioonipäevil.

Pärast maa vabastamist võttis linnadesse siirdumine eriti suure ulatuse. Peamiseks põhjuseks oli muidugi tšestuse areng, mis tingis tšestajate arvu kasvu. Sealjuures kasvas linnade elanikkond nii maalt linna siirdujate kui ka vennasvabariikidest siia asunute arvel. Viimastest

läkski enamuse linnadesse, ainult väike osa asus sovhoosidesse. Linnade kasv mehaanilise liikumise arvel oli suur viiekümnendate aastate algul. 1959. aastast alates on kasv jällegi kiirenenud. Üheks maalt linna siirdumise põhjuseks oli kollektiviseerimine ja vead kolhoosnike töö tasumisel.

Linnade kasvu põhjuseks on peale tööstuse, ehituse ja transpordi veel mittetootmise aladel (teadus, kultuur) töötava rahvastiku kiire kasv. Rajoonikeskustes põhjustas elanike linnasiirdumist ka administratiivne funktsioon, eriti viiekümnendate aastate algul. Üheks põhjuseks on ka paremad elamistingimused linnades. Tingimustes, kus teatud osa sissetulekutest saab elanikkond ühiskondlikest fondidest, on see osa senini olnud linnades suurem kui maal. Lühem tööaeg, paremad võimalused õppimiseks tööstuse kõrval jms. on olnud põhjuseks, miks noored tulevad maalt ära.

Kõrvuti linnadesse siirdumisega on toimunud ka maaelanike ümberpaigutamine ühest asustatud kohast teise. Viiekümnendate aastate algul siirdus maaelanikke sovhooside keskustesse, hiljem on toimunud elanikkonna ümberpaiknemine ka kolhoosiasuladesse. Elanikkond väheneb üksikperedes ja neis külades, kus ei ole tööstusettevõtet ega põllumajanduslikku tootmisüksust.

Mehaaniline muutumine on olnud peamiseks vormiks rahvastiku territoriaalsel ümberpaigutamisel. Sealjuures on jäänud ümberpaigutamise suund muutumatuks. Juba kodanlikes Eestis ilmes tendents elanikkonna siirdumisest Lääne- ja Kesk- ning Kagu-Eestist Põhja-Eestisse. Nõukogude Eestis see protsess jätkus. Kõrvuti Põhja-Eestiga on

on aga elanikkond suureneud ka Kirde-Eestis. Sealjuures on Kirde-Eesti rahvastiku kasvus valdav osa sissevõetud vennasvabrikidest.

Selle ümberpaigutamise põhjuseks on loodusvarade, eriti põlevkivi, fosforiidi ja hüdroenergia ebahühtlasest levikust tingitud tootmise paigutus vabariigis. Sellele lisandub ka majandusgeograafilise asendi mõju. Ümberpaigutamine katkes vaid okupatsioonitingimustes.

Kodanlikus Eestis toimus elanikkonna mehaaniline muutumine (nii suurdumine linnadesse kui ka territoriaalne ümberpaigutamine) stiihiliselt. Ainukeseks plaanipäraseks ürituseks oli asundustalude rajamine ja hädaabitööd. Sotsialismi tingimustes toimub majanduse areng plaanipäraselt. See mõjutab ka rahvastiku mehaanilist muutumist, kuigi me veel kogu rahvastikku plaanipäraselt ümber ei paiguta. Uute ettevõtete rajamine teostatakse kindla plaani alusel. Sealjuures enamal juhul arvestatakse ka tööjõu olemasoluga. Tööstuste juurde ehitatakse ka elamufond ja ühiskondlikud hooned. Plaanipäratuks jääb sageli aga see, kust tööjõud ja elanikkond tuleb. Esineb mitmeid näiteid, kus tööjõud on kohale tulnud kaugematest asulatest, sageli isegi teistest vabariikidest.

Teatud osas on rahvastikku ümber paigutatud ka organiseeritud korras. Nimetame näitena töötajate organiseeritud värbamist ehitustele, noorte suunamist kutsekoollidesse, kõigi koolide lõpetanute organiseeritud tööle suunamist jms.

Tuleb märkida, et rahvastiku mehaaniline liikumine on hästi mõjutatav ja seda tuleb edaspidi senisest rohkem teha. Kodanlikus Eestis areneb asulastik vastavalt selleaegse majanduse struktuurile. Nii oli väiketootmise tingimustes

vajalik tihe kaubandus-turustuskeskuste võrk. See soodustas mitmete väikeste linnade kasvu ning eriti rahvastika koondumist alevikesse. Kiiresti arenesid need asustatud kohad, mis omasid hea transpordiasendi ja kõrge kaubalisusega põllumajandusliku tagamaa. Põhja- ja Kirde-Eestis kasvasid asulad tšistusettevõtete juures. Asulastika areng kodanlikus Eestis oli plaanipäratu ja vastuoluline. Nagu nägime, oli peamiseks tendentsiks elanikkonna koondumine linnadesse ja alevitesse. Kõrvuti sellega suurenes aga ka talude arv. Viimast põhjustas asundustalude rajamine. Vastuoluline oli ka asulate areng. Nii said linnatähtsuse mitmed väikesed alevid, samal ajal kui tšistusasulad põlevkivibasseinis jäid valdade koosseisu.

Asulastik hakkas muutuma sõjale järgnenud aastatel. Kui elanikkonna kasv ilmes kõikides linnades, siis maalistes asulates areng diferentseerus. Osa endistest alevikest ja teistest asulatest hakkas kiiresti kasvama, paljud neist omendasid hiljem linnalise asula õiguse, teistes asulates ilmes aga elanikkonna vähenemine. Hakkas vähenema perede arv maal. Üheks asustuse ümberkujunemise põhjuseks oli käsitšistliste kooperaerimine ja väiketšistuse natsionaliseerimine. Tekkis palju väikseid tootmispunkte. Hiljem on paljud väikesed tootmispunktid ja tehnid suletud. See vähendas mitmete väiksemate asulate tootmisfunktsiooni. Veelgi tähtsamaks faktoriks asustuse ümberkujundamisel oli kollektiviseerimise tagajärjel toimunud üleminek suurtootmisele põllumajanduses. See võttis majandusliku aluse hajutatud üksikpereliselt asustuselt. Suurtootmine, eriti aga üleminek autotranspordi laialdasemale kasutamisele, an-

dis tõuke endisest suuremate hulgikaubandus-turustuskeskuste tekkimiseks. Asustusrõrku mõjutab ka administratiivse jaotuse ümberkujundamine. Nii kujunesid kõrvuti tššstuslinnade ja tššstusasulatega asulastiku põhiühikuks rajoonikeskused (linnad ja alevid). Maal ilmasid madalama astmena asulad majandite ja tootmisüksuste keskustes. Need alevikud, mis ei muutunud aleveliks ega ei ole majandi või tootmisüksuse keskuseks, on enamikus kaotanud oma arengufunktsiooni ja elanikkond neis väheneb. Muidugi esineb üksikuid asulaid, mis täidavad spetsiaalset funktsiooni. Näitena nimetame asulaid teaduslike institutide juures, samuti kuurortasulaid.

Asustuse arengukäigu jälgimine lubab väita, et asustuse võrk on tihedas seoses majanduse struktuuriga ja viimase muutumine põhjustab nihkeid ka asustuses.

Tekib küsimus, mille poolest erineb rahvastiku paiknemine tänapäeval kodanliku Bestiga võrreldes? Kõigepealt tuleb öelda, et erinevus on printsiipiaalne. Rahvastiku paiknemine vastab tänapäeval rohkem vabariigi tootmise paiknemisele ja looduslikule keskkonnale. Linnarahvastiku paiknemine on muutunud ühtlasemaks, kuna Kirde-Bestisse on kujunenud Tallinna kõrval teine linnaliste asulate kompleks. Paranenud on ka maarahvastiku paiknemine. Meil ei esine enam suhtelise ülerahvastusega alasid, nagu need olid kodanlikus Bestis. Asustuse arengus on lõppenud kahjulik hajumise tendents. Elanikkond koondub kompaktsesse asulatesse.

Meie rahvastiku dünaamika, struktuuri ja paiknemise võrdlemine vennasvabariikidega lubab teha mõningaid üldistusi.

Võrreldes meie vabariigi elanike arvu kasvu (1939-1959) Nõukogude Liidu keskmise ja lähemate vennasvabariikidega, näeme, et kasv on olnud Eestis kiirem. Sealjuures tuleb veel silmas pidada, et elanikkonna kasv Eestis algas alles 1944.a. lõpul. Aastatel 1939-1944 elanikkond vähenes. Kui aga vaadata elanikkonna saurenemist 1959-1963.a., siis jääme Leedust ja Lätist ning uloleiidulisest keskmisest maha.

Olemasolevad andmed rahvastiku loomuliku iibe kohta näitavad, et loomulikult juurdekasvult oleme koos Läti NSV-ga viimastel kohtadel. Madal loomulik iive on põhjustatud sündimuse madalast tasemest. Eesti NSV-s on 16-19-aastaste abielus olevate naiste protsent kõige madalam Nõukogude Liidus. Eestlastel on see 4,2, Nõukogude Liidu keskmine aga 11,2.¹ See põhjustab ka madalat sündimust. Suremus on Eestis võrdne Nõukogude Liidu keskmise tasemega või ainult üks-kaks promilli kõrgem.

Ka ⁶⁹⁷⁷linnarahvastiku kasvult oleme Nõukogude Liidu keskmisest üle. Linnarahvastik on vabariigis kasvanud 30% võrra Nõukogude Liidu keskmise 67% vastu. Eestist on ees vaid Kesk-Aasia liiduvabariigid ja Armeenia. Viimastel aastatel on kasv Eestis aeglustunud. Elanike vähenemine maal on toimunud meil samas ulatuses kui Läti NSV-s ja Leningradi oblastis - 25% võrra.

Navitav on võrrelda rahvastiku soolis-vanuselist, klassilist ja t35alast struktuuri meil ja teistes liiduvabariikides. 1959.a. oli Eestis keskmiselt 100 mehe kohta 127,9 naist. Lätis oli naisi samal tasemel, Leedus

1

aga vähem. Vanuseline koosseisu võrdlus näitab, et Eestis on noorukeid (0-19 a.) vähem kui teistes liiduvabariikides.¹ Tõsesealise rahvastiku osatähtsus on aga kõrge. Ka meie vabariigi perekonna keskmine suurus on väiksemaiks NSV Liidus ja on linnas ja maal võrdne. Samuti on abielus olijate protsent Eestis kõige madalam. Eriti vähe on meil abielus nooremates vanusegruppides.

Iseärasuseks on tõsliste ja teenistujate kõrge osatähtsus kolhoosnike arvel. Kolhoosnikud moodustasid meil rahvastikust 20,6% üleliidulise keskmise 31,4% vastu. Isiklikus põllumajanduslikus abimajapidamises tõstajate osatähtsus on Eesti NSV-s kõige madalam Nõukogude Liidus.²

Vabariigi iseärasuseks on veel naiste kõrge osatähtsus tõsliste ja teenistujate arvus. Vastav näitaja on 51%. Rahvastiku hariduslik tase on Eestis kõrge. Kõrgema haridusega isikute arvult 1000 elaniku kohta on meist ees vaid Armeenia ja Gruusia.³

Minnes üle asustuse juurde, tuleb märkida, et linnades ja alevites elava rahvastiku osatähtsuselt olene me liiduvabariikide hulgas esikohal. Põllumajanduseks on meil tingimused vähem soodsad, sest põllumaa moodustab vaid 43% põllumajanduslikust maast. Lätis on vastav näitaja 55% ja Leedus 69%. Rahvastiku tiheduselt (26,5) jääme maha Euroopa osa liiduvabariikidest (välja arvatud Vene NFSV).

Linnad Eestis jäävad oma keskmiselt suuruselt maha Nõukogude Liidu keskmisest, kuid nende tihedus on suur.

¹ HC, lk. 54, 55.

² HC, lk. 93, 102.

³ HC, lk. 85.

Pooled linnalistest asulatest on meil elanike arvuga alla 3000. Ainukese suurlinnana võib rääkida Tallinnast. Võrreldes Tallinna osatähtsust vabariigi rahvastikus (23,6%) teiste liiduvabariikide pealinnadega näeme, et see on keskmine. Riias näiteks elab 27,8% Läti NSV rahvastikust.¹

Maalist asustust iseloomustab hajutatud ja asustatud kohtade väike elanike arv. Lähtudes statistikas kasutatud asustatud koha mõistest, on meil 117 279 asustatud kohta. Sealjuures elab asustatud kohtades elanike arvuga alla 5 inimese 53% maaelanikkonnast. Võttes aga asustatud kohaks traditsioonilised külad (perede territoriaalsed grupid), ulatub Eesti asustatud kohtade arv 6900-le. Esitatud arvud näitavad meie asustuse erinevust Vene NFSV oblastitest. Kõige lähedasem meile on Läti NSV.

Toodud andmed lubavad teha järelduse, et Eesti NSV rahvastiku dünaamika ja paiknemise küsimuste lahendamisel ei saa lähtuda ainult üleliidulistest kriteeriumidest. Nii osutub siin vajalikuks kasutusele võtta täiendavaid stiimuleid sündimuse tõstmiseks (lasteasutuste kohtade arvu suurendamine, soodustused töötavatele emadele). Ka linnade ja asulate optimaalse suuruse määramisel ei tohi lähtuda üleliidulistest näitajatest. Neid tuleb vähendada. Näitena võibelda, et Eesti kolhoosid jäävad perede arvult maha Läti ja Leedu kolhoosidest.

2. Rahvastiku paiknemist mõjutavate

faktorite klassifikatsioon ja nende mõju iseloom

üldiselt. Belmistest peatükkidest selgus, et peamiseks põhjuseks rahvastiku ümberpaigutamisel olid muutused

¹ nc, lk. 18 andmetel.

tootmise paiknemises. Samuti aga nähtus ka, et kõiki muutusi, eriti asulastiku arengut, me sinult tootmise paiknemisega seletada ei saa.

Tootmise mõju rahvastiku paiknemisele võiks jälgida 3 aspektist: rahvamajanduse tootmisharuline struktuur, tššstuse struktuur ja tootmise territoriaalsed kompleksid. Kõikide nende areng mõjutab rahvastiku paiknemist. Selnevates peatükkides nägime, kuidas tootmisharulise ja tššstuse struktuuri muutamine põhjustas rahvastiku ümberpaigutamist ja asulastiku struktuuri. Samuti nägime, kuidas uute tššstuskomplekside tekkimine (põlevkivitššstus, kalatššstus) kiirendas üksikute asulate ja asulagruppide arengut.

~~Võib öelda, et~~ peamiseks mõjutajaks rahvastiku paiknemises ongi tootmine. Tootmise mõju on meil aga põhjalikult uuritud. Ka antud tšš I ja II peatükis vaatlesime rahvastiku paiknemise muutumist seoses tootmise paiknemise muutumisega. Ilmnes, et tššstuslik tootmine mõjutab linna-rahvastikku, põllumajanduslik tootmine maarahvastikku. Seepärast me siin sellel enam ei peatu.

Tegelik elu näitab, et on olemas veel terve rida teisi põhjusi ehk faktoreid. Kuidas neid klassifitseerida? Milline on nende mõju iseloom?

Üheks klassifitseerimise aluseks võiks olla antud faktori mõju iseloom. Nii mõjutab rida faktoreid (meditsiiniline teenindamine, elatustase) rahvastiku paiknemist loomuliku muutamise kaudu. Teised faktorid, ja need on enamuses, mõjutavad mehaanilist muutumist. Kolmandad faktorid mõjutavad aga asulastikku.

Teiseks võib rahvastiku paiknemise faktoreid

jaotada oma kuuluvuse alusel. Eraldasime kaks peamist gruppi: 1) sotsiaal-majanduslikud faktorid ja 2) loodusliku keskkonna faktorid.

Iseloomustame järgnevalt konkreetsetel näidetel peamiste faktorite mõju rahvastiku paiknemisele, alustades sotsiaal-majanduslikest faktoritest.

3. Sotsiaal-majanduslikud faktorid

Ajalooliselt kujunenud tootlike jõudude paiknemise

(ja seega ka rahvastiku)

mõjust tootmise paigutamisele viihas V.Nemtšinov.¹ Seda peab vajalikuks arvestada ka J.Sauškin.² Selle mõju iseloom avaldub ühelt poolt asjaolus, et juba kasutusele võetud aladel on kapitaalmahutused ehituste rajamisel väiksemad kui uutes piirkondades, seal ei ole raskusi tööjõu ja elamispiinnaga. Teiselt poolt on omakorda asustus võrdlemisi konservatiivne. Inimesed, kes on harjunud teatud kohas elama, ei soovi ümber asuda. Sageli on põhjuseks sugulussidemed, esivanemate hauad jne.

Seega avaldab ajalooliselt kujunenud tootlike jõudude paiknemine suurt mõju rahvastiku paiknemisele. Esitame mõned näited.

Nõukogude kord sai kodanlikult Eestilt päranduseks võrdlemisi arenenud põllumajanduse, killustatud ja ebaühtlaselt paiknenud tööstase ning suhteliselt hajutatud asustuse (arvukalt mittetööstuslikke väikelinna, valdavalt hajakülad). Kõik see mõjutas tootlike jõudude arengut

¹ Немчинов, В., Теоретические вопросы размещения. Вопросы экономики, 1961, 6, стр. 3.

² Саушкин, Ю.Г. Введение в экономическую географию. М., 1969, стр. 39.

sõjajärgsetel aastatel ning selle kaudu ka rahvastiku paiknemist. Nii oli arvukas aute tšhhisalevite loomine põhjustatud asjaolust, et kodanlikus Bestis paiknes valdades mitmeid suuri tšhhistusettevõtteid, nende hulgas põlevkivitšhstus tervikuna. Tootmise kontsentreerumine Tallinna põhjustas siin ka edasise kiire tootmise tõusu. Põlevkivibasseinis jätkus endiste ettevõtete baasil kiillustatud elamuehitus, millele tehti lõpp alles 1960.a. Kohtla-Järve linna ja linnapiirkonna moodustamisega.

Maal kasutati kollektiviseerimisel ära endised mõisakeskused ning suuremad talud. Kasutatud on ka endine põllutšhskoolide võrk nii õppe- kui ka katsemajanditena.

Kõik see on mõjutanud meie kaasaegset rahvastiku paiknemist ja asulastikku. Teatud endised erinevused on jäänud püsima. Nii võib märkida rahvastiku kõrgemat rakendatust Põhja- ja Kirde-Bestis. Peipsi rannikul ja kohati ka Lääne-Bestis esineb ikka veel tšhhsõu ülejääke. Kolhoosid saavutasid paremaid tulemusi viljakama nullastikuga aladel, kus olid suured tootmishooned ja rohkem põllutšhriista. Seal on ka rohkem elanikke kolhoosi ja sovhoosi keskasulates. Linnadena on jäänud tänapäevani püsima mitmed asulad, kus tšhhistust ei ole (Mustla).

Eri küsimusena kuulub selle probleemi juurde ka tšhsvilumuste ja traditsioonide mõju. Nii on saarlased hajunud meresõiduga. Ka praegu tuleb sealt põhiline täiendus kalapüüdjatele nii rannikul kui ka Atlandil. Paljud endised käsitšhharud on edasi arenenud riiklikus tšhstuses. Näiteks Avinurmes valmistatakse endiselt puunõusid. Peipsi ääres on elanikel vilumusi kšhsgivilja kasvatamisel. Tšhsvilumuste ja kaadri olemasolu on vajalik

arvestada teatud t33stusettevõtete paigutamisel (näiteks klassit33stus). Paljude elektritehnikat33stusettevõtete paigutamine on seotud kvalifitseeritud kaadri ja teadusliku uurimist33 baasi olemasoluga. See asjaolu on põhjustanud mitmete ettevõtete paigutamise Tallinna. Traditsiooni mõju avaldub selles, et enamus Peipsi rannikul sündinud kodanikke ei soovi ümber asuda teistesse piirkondadesse ja eelistavad endisel viisil käia kodunt kaugel enitust33l.

Rahvastiku paiknemine oleneb ka rahvastiku klassi- struktuurist, omandivormist, t33viljakusest, tootmise kontsentratsioonist ja ettevõtte suurusest ning t33 orga- niseerimisest. Vaatleme, kuidas on nende faktorite muutu- mine mõjutanud rahvastiku paiknemist.

Klassistruktuur. Rahvastiku jagunemine klassideks mõjutab rahvastiku paiknemist mitmel viisil. Esiteks põhjustavad erinevused rahvastiku loomulikus liibes klassi- de järgi erineva klassikoosseisu juures piirkondlikke eri- nevusi rahvastiku liibes. Teiseks esinevad vastavalt klas- sikoosseisule erinevused rahvastiku mobiilsuses ja kol- mandaks leiavad klassilised erinevused kajastamist ka asustuses. See mõju on erinev antagonistlike ja sõbralike klasside puhul.

Klassikoosseisust tingitud erinevusi rahvastiku loo- mulikus muutumises kodanlikus Eestis me käsitlesime. See ilanes ka mehaanilises muutumises. Kõige liikuvad olid t33lised ja renditalupidajad. Erinevused peegeldusid ka asulastikus (t33lislinnaosad, pepsitalud jne.).

Nõukogude Eestis on kaks sõbralikku klassi - t33li- sed ja kolhoositalurahvas. Esineb aga erinevusi nende

rahvastiku taastootmises. Viimastel aastatel on maal sündinud tššliste ja teenistujate peredes suurem kui kolhoosnikutel, mis on tingitud nende erinevast vanuselisest koosseisust.

Tššlised ja teenistujad on tunduvalt liikuvamad kui kolhoosnikud. See on võimaldanud sovhoosides (kolhoosidega võrreldes) tunduvalt suuremas ulatuses elanikkonda koondada suurematesse asulatesse. Eriti liikuvad on aga noored. Seetõttu kasutatakse ehitistele tššjõu värbamiseks peamiselt noori. Kadumas on klassikoosseisust tulenevad erinevused meie asulastikus. Linnades ehitatakse kõik elamurajoonid võrdse mugavusega. On kadumas ka erinevus tššliste ja teenistujate individuaalelamute ning kolhoosikeekustes püstitatavate elamute vahel. Individuaalelamute omanikeks on nii tššlised, teenistujad kui ka kolhoosnikud. Nii kuulab Narvas 1960.a. 68,7% majavaldustest tššlistele, 14,4% teenistujatele, 19,0% pensionäridele.¹

Seoses klasside kadumisega kaovad ka erinevused rahvastiku loomulikus muutumises ja mobiilsuses. Vastavalt sellele tuleb perspektiivis iga asula elanikkonna kasvul eelkõige arvestada kohapealset loomulikku liivet. Linnade rekonstrueerimisel tuleb kõigepealt uuendada endised tššliskvartalid ning käsitššliste puust elamud.

Omandusevormi ja sellega seotud tootmisüksuse suuruse mõju rahvastiku paiknemisele selgitame põllumajanduse näitel. Bestis ei ole neid küsimusi varem uuritud. Vastav uurimus on tehtud Saksa Demokraatlikus Vabariigis.²

¹ Narva linna statistika inspektuuri andmetel.

² Weber, B. Ländliches Besitzgefüge und Bevölkerung. Petermanns Geographische Mitteilungen, 1962, 4.

P. George'i järgi sotsiaalne ühik (mis vastab maakasutuse territoriaalsele ühikule) saab asjastatud väljenduse üheaegselt nii tootmispinnas kui ka asustuse ühikue. Viimased võivad omada erinevaid vorme.¹ Nende autorite järgi on see asulastiku iseloomu ja omandivormi vahel.

Eriti vajalik on omandusevormi uurimine asulatüüpide selgitamisel. Samuti võimaldab see näha erinevusi rahvastiku taastootmises ja migratsioonis.

Kodanliku Eesti maaline asustus erinev vastavalt maa omandamise ajale ning majandi suurusele.

Omandusevorm maale muutus nõukogude korra kehtestamisega. Maareformi tulemusel ühtsustus maaomandite suurus. Paljud endised põllutöölised said maad, mis muutis neid immobiilsemaks. Kadus ka maaomandi suuruse mõju sündimusele, kuna ei olnud enam vaja karta maaomandi jagamist.

Järsult muutus omandusevorm maale seoses kollektiviseerimisega. Seega tekkis teine suurtootmise tüüp põllumajanduses lisaks seni eksisteerinud sovhoosidele. Elanike isiklikuks kasutuseks õue-alaana jäi 2,8% põllumajanduslikele ettevõtetele kuuluvast maast.²

Omandusevormist põhjustatud erinevused (riiklik ja kollektiivne) maal peegelduvad ka rahvastiku mehhanilises muutumises. Nagu juba märgitud, on sovhoosiperede rahvastik liikuvam (puudub isiklik elamu ja kõrvalhooned). Seda on vaja arvestada ka perspektiivis. Ka asula erineb - sovhoosiasulas paiknevad hooned kompaktsemalt.

Braomandi kaotamine maale on loonud avarad võimalused

1

Корк, П., Сельская местность. М. 1959, стр. 27.

2

Нõukogude Eesti saavutusi, lk. 35.

linnade laienemiseks. Nii on korduvalt laiendatud Tallinna, Narva jt. linnade piire. See võimaldab meie asulate kiiret kasvu. Tuleb aga märkida, et kohati on mindud liialdustele. Nii on suured pindalad põllumajanduslikuks tootmiseks sobivat maad kasutatult mitmesuguste ametkondade alluvuses. Eriti ilmneb viljaka põllumaa ebaratsionaalse kasutamise fakte põlevkivibasseinis.

Omandivorm muutus ka teistel majandusaladel. Nõukogude valitsus teostas tššstuse, kaubanduse ja transpordi natsionaliseerimise. Nende areng rajati plaanilisele alusele. Tekkis võimalus samalaadiliste ettevõtete ühendamiseks, mis soodustas spetsialiseerimist ja kooperserimist. Seoses sellega hakkasid kasvama eelkõige suuremad linnalised asulad. Toimus rahvastiku koondumine asulatesse. Riiklik omand tššstuses, transpordis ja kaubanduses annab võimaluse plaanipäraselt jaotada ka tššjõudu.

Omandusevormi mõju võib märgata veel mitmetel elualadel. Kodanlikus Eestis oli eraomandis valdav osa linnade elamufondist. See takistas mitmete suurte linnade kasvu, kuna korteriüürid olid kõrged. Eraomand elamispinnale oli takistuseks ka sündimusele. Nii ei soovitud kortereid üürida perekondadele, kus oli palju lapsi. Seoses kõrge üüri-
ga olid paljud tššlised sunnitud elama vabrikutele kuuluvates elamutes, kus puudus võimalus perekonna soetamiseks. Nõukogude kord natsionaliseeris suured majavalduused (E. Brandti¹ andmetel 9187 majavalduust) ja võrdsustas üüritingimused. See muutis elanikkonda liikuvamaks. Kasvama
¹ Brandt, E. op. cit., lk. 9.

hakkasid eelkõige tootmisfunktsiooniga asulad. Tekkis võimalus likvideerida ebavõrdsus korteritingimuste alal. Elamispinna miinimumiks määrati 9 m² inimese kohta, sanitaarmiinimumiks 6 m². Elamispinna jaotamine toimub asutuste kaudu kohaliku täitevkomitee juhtimisel. See süsteem annab võimaluse reguleerida elanikkonna kasvu linnades.

Mõel on linnades ka arvukalt individuaalelamuid. Briti hoogustus individuaalelamute ehitamine viiekümneadete aastatelõpul. Näiteks 1957.a. anti individuaalehitajate poolt eksploatatsiooni 38 000 m² ja 1958.a. 61 000 m² elamispinda. Vabariiklikes linnades on krundi suurus 300-600 m², väikelinnades 700-1200 m². On ehitatud ka suvilaid (Laulasmaa, Rannamõisa, Tuulina) ja aiamajakesi (Mauga, Mähe). Kuidas hinnata individuaalehituse mõju rahvastiku paiknemisele elamistingimuste seisukohalt? Elama asumine oma isiklikku elamusse parandab tunduvalt elamistingimusi. See loob võimaluse ka perekonna suurenemiseks. Teiselt poolt muudab aga isiklik elamu vastava rahvastiku immobiilseks. Kuna individuaalelamute osatähtsus üksikute linnade elamufondis ja piirkonniti on erinev, siis mõjutab see diferentseeritult ka rahvastiku paiknemise arengut. Edaspidi võivad kommunaaltingimused individuaalelamutes jääda maha kommunaalmajadest (gaas, tsentraalküte, jm.).

Eraomandiga on seotud ka tšh isiklikus abimajapidamises. Tšhviljakus on seal madal ja ta on edaspidi rahvamajandusele reserviks tšhressursside laiendamisel. Vastav rahvastiku grupp on võrdlemisi immobiilne.

Seoses omandusvormiga ei saa mõelda minna ka ametkondliku killustuse faktidest. Teatavasti kuulub kuni

1957.a. meie põlevkivitõstus mitmele ametkonnale. Selle tulemusel ei teostatud selles piirkonnas elamuehitust ühtse plaani alusel ning tekkisid eraldi asetsevad elamurajoonid, tavaliselt iga kaevanduse ja ettevõtte juures eraldi.

Taolisi näiteid võib tuua ka maalt, kus seoses majanditevahelise maakorralduse puudulike korraldamisega on esinenud ebaõigetes kohtades tootmishoonete ehitamist.

Kõik see on negatiivselt mõjutanud meie asustuse arengut ning toob edaspidi kaasa lisakulusid. Ametkondlikust killustatusest tingituna esineb veel erinevusi ka palgatasemes, põhjustades tõõjõu voolavust.

Tõõviljakus. Tootlike jõudude arenguga suureneb tõõviljakus, süveneb tõõjaotus. See on tihedalt seotud teaduse arenguga. Tõõviljakuse mõju rahvastiku paiknemisele avaldub selles, et muutumatu tootmise struktuuri juures toob tõõviljakuse tõõus mingis tootmisharus kaasa tõõjõu ülejäägi. See on vaja suunata teistesse tootmisharadesse, mis võib tuua kaasa ka elanikkonna territoriaalse ümberpaigutamise. A.Sovi arvates on 2 progressi, üks suurendab tõõvõimalusi, teine vähendab.¹ Seda on vaja ka meil arvestada, kuigi tõõviljakuse tõõsu tulemused on erinevad kapitalistlikus ja sotsialistlikus ühiskonnas.

Sotsialismi tingimustes vabaneb uue tehnika juurutamise ja kõrgema tõõ organisatsiooniga miljonid inimesi. Vabanev tõõjõud on täiendavaks allikaks tootmise laiendamisel. Ta ei vii aga ülerahvastusele, kuna tõõjõu ümber-

1

СОВН. А. Отношение между демографией и социальными науками. Вопросы философии, 1957, 6, стр. 97.

paigutamise toimub plaanipäraselt. Selle arvel toimub ka tššnädala lühenemine.

Besti NSV-s on tššviljakuse tõus tššstuses olnud eriti suur masinaehituses ja metallitššstuses.¹ Kuna need tootmisharud on laienenud, siis ei ole see kaasa toonud tššjõu vabanemist. Ka asuvad need ettevõtted suurtes linnades, mistõttu vabanev tššjõud leidis kasutamist kohapeal teistes harudes. Kiire tššviljakuse tõus nendes tootmisharudes on isegi pidurdanud elanikkonna koondumist Tallinna.

Põlevkivitootmisel võimaldab näiteks üleminek lahtisele kaevandamisele tõsta tššviljakust. Ka üleminek kamberkaevandamisele tõstis tššviljakust 2,5 korda. See on piiranud elanikkonna suurenemist põlevkivirajoonis. Samal ajal võib aga põlevkivi kasutamise järsk suurenemine tuua kaasa rahvastiku ümberpaigutamise.

Tššviljakuse tõus kergetššstuses ja toiduainetetššstuses on aga vabastanud tššjõudu, mis on paljudes väikesetes linnades kasutamata.

On suurenenud tššviljakus kalapüügil. Kuigi kalapüük ületab kodanliku Besti taseme, tegeleb sellega palju vähem inimesi. 1956.a. oli kalapüügiga tegelevate isikute arv kodanliku Bestiga võrreldes vähenenud 7/3 võrra. Kalandusest siirdus tššjõud teistesse tootmisharudesse, mis põhjustas elanikkonna vähenemist rannikul.

Tššviljakuse tõusuga on seletatav ka järsk põllumajandusest elatuva rahvastiku vähenemine. Kodanlikus Bestis

¹ Nõukogude Besti saavutus, lk. 23.

oli põllumajanduse mehhaniseerimise tase madal. Koristus-
töödega võimaldas õigeaegselt toime tulla vaid rahvastiku
suur arv väiketaludes.

Põllumajanduse kollektiviseerimisega toimus selle
ümbervarustamine. Üheks tähtsamaks sammuks oli elektri-
fitseerimine. 1962.a. oli elektrifitseeritud loom sov-
hoosidest ning 94% kolhoosidest. Meie põllumajandus sai
uued kõrge tootlikkusega masinad (teraviljakombainid,
silokombainid, kiirkuivatid, veoautod). See võimaldaski
maarahvastiku vähenemist.

Tööviljakuse kasvu ja rahvastiku ümberjaotamist
tootmisharude vahel on vaja arvestada ka kaadri etteval-
mistamisel. Seoses põllumajanduse mehhaniseerimise kiire
tempoga loodi põllumajanduse mehhaniseerimise koolide
võrk. Toimub töötajate värbamine ja töökohal ettevalmis-
tamine uutele või kiiresti laienevatele tootmisaladele.
Edaspidi, näitaks, läheb tarvis arvutusmasinate operaat-
oreid. Nende ja teiste uute erialade laialdast etteval-
mistamist on vaja juba nüüd planeerida.

Omandivormi muutumine ja töövõime kasvu on kaasa-
toonud ka tootmise kontsentreerumise, tootmisüksuste suu-
renemise. Elmistes osades toodud andmetele võib lisada,
et tootmise ühiskondlustamine maal on avaldanud mõju
maalise asustuse arengule. 1939.a. eksisteerinud 12 riik-
likku ja 131 830 talundi asemel oli 1963.a. 584 kolhoos-
si, 145 sovhoosi, 49 kalurikolhoosi ning väike arv abi-
majandeid. On tekkinud uued rahvastikku koondavad stimu-
lud kolhoosikeskuste, sovhoosi- ja nende osakondade
keskuste, tööstus- ja elanikkonda teenindavate ettevõtete

näol, Maal toimub elanikkonna koondumine kompaktesse asulatesse. Kiiresti kasvavad kolhoosi kesk- ja abiasulad, O.Valingu andmetel paigutati 2 aasta jooksul kolhoosides ja sovhoosides ajakohastesse hoonetesse ümber 43 000 veist ja anti eksploatatsiooniliseks sigalad 166 000 seale. Riigimajandites rajati peaaegu 45 000 m² elamis- pinda, kolhoosid ehitasid 605 elumaja.¹

Ettevõtte suurus on muutunud ka tššstuses. Kodanlikus Eesti oli 1937.a. andmetel vaid kolmes ettevõttes üle 1000 tššlise. Kõige suuremad olid ettevõtted kütetššstuses. Nõukogude Eesti on toimunud ettevõtete suurenemine, mis algas juba tššstuse natsionaliseerimisega. 1936-1959. a. on ettevõtte keskmine suurus kasvanud 6,8-kordseks. Seda protsessi pidurdas kaua ametkondlik killustatus. Võimalused meie tššstuse spetsialiseerimiseks tekkisid alles rahvamajandusnõukogude loomisega. On teostatud õmblus- ja jalatsitššstuse spetsialiseerimine. Võrdlemisei killustatud on seni veel mššblitššstus. Kõige suuremad ettevõtted on ka nüüd kütetššstuses.

Nagu nägime, soodustas kodanlikus Eesti paljude asulate kasvu küsitšš ja kodutššndus. Nüüd on see mõju kadunud. Spetsialiseeritud tootmispunktid paiknevad vaid suuremates maa-asulates ja linnades. Ka elanikkonda teevindavad tootmisalad on koondatud kombinatidesse ja vastavad paviljonid esinevad suuremates asulates. Seda on linnades ja teistes suuremates asulates tššvõimalused suurenenud, väikestes maa-asulates ja mõnedes linnades vähenenud. Kuna ka põllumajanduslik tootmine on kontsent-

¹ "Noorte Hää", 1963, 18. aprill.

reeritud, siis põhjustab see kogu asulastiku ümberkujunemist.

Eeltoodust koorub välja järgmine mõte. Asustuse väiksemad ühikud on tihedas seoses tootlike jõudude arengu ja tootmissuhetega. Naturaalmajanduse tingimustes võis pere (talu), mis kindlustas enda taastootmise, paikneda suhteliselt sõltumatult teistest peredest. See oli maksev ka mõisa kohta. Siis ei olnud vajalik suuremate kaaskuste olemasolu, kuna ka käsitöö oli oma varasemal astmel seotud mõisaga.

Seoses turumajanduse tekkimise ja tootmise spetsialiseerimisega hakkavad kujunema algul kaubandus, hiljem ka tööstuskeskused. Viimasel ajal on võimalik rääkida isegi teadusliku uurimistööga seotud asulatest. Seega näeme, et ühiskonna arenguga muutub asustuspilt keerulisemaks. Kasvab ka keskse teenindava asula suurus. Kodanliku Eesti väiketootmise tingimustes kujunesid maalised kaubanduslikud keskused vahemaaga kuni 10 km. See kaugus oli vastavõetav väiketootjatele ning kindlustas neile normaalse sideme turuga. Vastavates keskustes tekkisid alavikud, sinna koondusid kaupmehed ja käsitöölised.

Üleminekul suurtootmisele ei saanud need endised keskused rahuldada uusi nõudeid. Tekkisid uued kaubanduslikud keskused rajoonikeskuste näol. Viimaste vahemaa on 30-40 km piirides. Kauguste suurenemist võimaldas üleminek hobustranspordilt autotranspordile. Teiselt poolt viidi aga kaupluste võrgu laiendamisele kaubandus tarbijale veelgi lähemale.

Võib arvata, et edaspidi tootmisühauste suuruse muutumisega meie asustuse struktuur veelgi muutub.

Tootmise ehk ka tõõ organiseerimise mõju ilmneb asustuse kujunemisel. Nii oleneb maal kolhoosides ja sovhoosides majandi suurus ning tootmisüksuste arv tõõde organiseerimisest. Samal ajal on tõõ organiseerimise vormid kiiresti muutuvad. See on aeglustanud kompaktsete asulate kujunemist.

Kolhoosis on põhiliseks tõõ organiseerimise vormiks brigaad. Brigaad kui iseseisev tootmisüksus ilmneb ka asustuses (brigaadi keskuse asula). 1953.a. oli meie kolhoosides 2673 tootmisbrigaadi.¹ Ühe kolhoosi kohta tuli keskmiselt 2,7 tootmisbrigaadi inimeste arvuga 38. Edaspidi, seoses kolhooside ühinemisega, vähenes ka brigaadide arv. 1960.a. oli 1820 brigaadi. 145 sovhoosis oli 1961.a. 443 osakonda ja 10 iseseisvat farmi.

Omamoodi tootmise organiseerimise vormiks põllumajanduses olid ka MTJ-d, mille mõju meie asustuse arengule oleme korduvalt märkinud.

Tootmise organiseerimise mõju avaldub ka tõõstusliku tootmise kaudu. Meie tõõstuses on tekkinud firmad ja kombinaadid. Ettevõtete filiaalide asutamine võimaldab tõõle rakendada elanikkonda ka väiksemates asulates.

Tootmise organiseerimisega on seotud veel spetsialiseerimine. Kuna meie vabariik moodustab ühe osa Nõukogude Liidu terviklikust majandusest, siis tuleb tal ka osa võtta üleliidulisest spetsialiseerumisest. Meil arendatakse mitmeid üleliidulise tähtsusega tootmisüksusi.

¹ Veervo, J. Tõõ organiseerimine ja selle vormide areng Eesti NSV kolhoosides. TRU toimetised. 133. Tartu, 1963, lk. 51.

Vastavate ettevõtete paiknemine mõjutab ka meie rahvastiku paiknemist. Samuti on perspektiivis ette näha põllumajanduse spetsialiseerimist. See põhjustab omakorda erinevat rahvastiku tihedust. Spetsialiseerimisel tuleb väiksemates asulates arvestada nii nais- kui meest³³ rakendamist.

Käsitleme järgnevalt transpordi ja majandusgeograafilise asendi mõju. Ka siinkohal ei hakka me varem toodud näiteid kordama, vaid piirdume üldistustega.

Transpordi mõju võib analüüsida kolmest aspektist:

- 1) mõju rahvastiku liikuvusele, 2) mõju asula kasvule,
- 3) transpordiga seotud asustus.

Paljud geograafid on hõlunud, et transpordi areng soodustab migratsiooni.

Käesoleval ajal on meil 2 raudteevõrku. Kitsarööpmeline raudtee omab juurdeveo iseloomu. Tähtsamad magistraalid on Tallinn-Tapa ja Tapa-Narva. suurema veosekäibega jaamadeks on Tallinn, Ülemiste, Jõhvi, Kohtla, Valvare ja Soldina. Suurt tähtsust reisiliikluses omas Tallinn-Paldiski raudteelõigu elektrifitseerimine. Raudtee pikkus Eesti NSV-s on 1405 km, sellest elektrifitseeritud 51 km.

Raudtee mõjust rahvastiku paiknemisele võib nimetada, et Tapal, Valgas ja Mõisakülas on transpordiga seotud rahvastiku erikaal suur. Juba 1934. a. rahvaloenduse andmetes eraldati lisaks alevikele omaette asustatud kohtadena veel raudteejaamad. Neid oli 23 ja neis elas 5740 elanikku (keskmine suurus 250 elanikku). Sealjuures oli üle 500 elaniku Aegviidu, Tamsalu, Sondas, Võhmas ja Võrusoo.¹

¹ II RB v. 1, lk. 1-12.

Raudteega on asustases seotud jaamahooned, depood, putkad, laod jm. Tavaliselt on raudteede äärde koondunud ka tššstusettevõtteid.

Jõetransport soodustas peamiselt Tartu kasvu. Võrreldes kodanliku Eestiga on toimunud reisijate arvu suurenemine (peamiselt linnasisene liiklus). Jõgedele on tulnud moodsaad reisilaevad. Tartu ümbruses on eriti levinud väljasõidud laevadel. Jõetranspordi arengut takistab veoste vähesus. Metsamaterjali vedu on kandunud autotranspordile.

Lennutranspordi mõju rahvastiku paiknemisele on väike. Ta soodustab rahvastiku ajutist migratsiooni. Lennuväli mõjutab ka asula planeerimist.

Üheks vanemaks transpordiliigiks on meretranspord. Eeldusi laevasõiduks käsitlesime rannikulise asendi juures. Tänu meretranspordile on meil kiiresti kasvanud Tallinn, Pärnu ja Narva. Tõusva kapitalismi tingimustes ehitati tššstusettevõtteid peamiselt sadamalinnadesse. Kodanlikus Eestis oli intensiivne rannaliiklus. Laevad pidasid ühendust mandri ja saarte vahel. Tallinnast väljusid mitmed reisiliinid. Ka kaubaliikluses oli peamiseks sadamaks Tallinn. 1940. a. langes laevade läbikäigust mahu järgi 72,7% Tallinnale.¹ Suuremad sadamad olid veel Pärnu, Heltermaa, Kärkla, Jaagurahu, Kihelkonna ja Roomassaare.

Nõukogude korra tingimustes on meretranspordi osatähtsus vabariigi sisestes vedudes vähenenud. Praegu toimub regulaarne ühenduse pidamine saartega Rohukülast

¹ Majandusteated, 1940, 4, lk. 67.

ja Virtsust. Seal on rakendatud moodsad praamid. Edaspidi meretranspordi osa kasvab. Takistuseks on aeglane sadama-punktide ehitamine ja taastamine. Pärnus takistas sadama arengut kaua sõjajärgsetel aastatel ehitatud ajutine sild Pärnu jõel.

Meretranspordiga on meie asustuses seotud kaid, sadama-sillad, laod ja. Sageli puudub nende juures isegi asula, nagu näiteks Kuivastus. Paljud kunagi mere äärde ehitatud linnad on merest eemaldunud ja neile on loodud uus sadam (Haapsalu, Kingissepp).

Vabariigis on suhteliselt tihe maanteede võrk. Juba kahel määrdunud sajandil läbisid meie territooriumi postiteed. Nendest on jäänud meie asustusse kõrtsid ja postijaamad. Nad paiknevad teatud intervallidega tähtsamate maanteede ääres. Tuleb märkida, et vanemate teede ääres on asustus tihe, kuna Tartu-Viljandi ja Tartu-Põltsamaa tee ääres on vähe asulaid. Saartel kulgeb teedevõrk piisi rannikut.

Maanteede tähtsus on kasvanud veelgi autotranspordi arenguga. Kuna autotransport on suhteliselt noor, siis sellega spetsiaalselt seotud asustust on vähe. Nimetada võib teemeistri majasid, bensiinijaamu. Kodanlikus Eestis kasutatakse autotransport väljakujunenud teedevõrku. Nõukogude Eestis on toimunud suured tee-ehitustööd. Enamik magistraalide on õgvendatud ja suunatud linnadest määrd. Selle tulemusel on vahemaad lühenenud ja kiirused kasvanud. Talvel hoitakse suuremad teed lumevabad.

Iseloomustades meie transpordivõrku tervikuna märgime, et meil on tihe teedevõrk. Teede sõlmpunktides, ca 3-7 km vahedega, asuvad asulad. Seoses tiheda teedevõrguga

ja veoste vähesusega teatud suundades ei ole kõik transpordiliigid vajalikult koormatud. Briti kaib see kitsarööpmelise raudtee kohta. Vähe on koormatud Riiselja-Ikla, Valga-Mõniste ja Rapla-Virtsu liin. A.Valma teeb ettepaneku nende liinide sulgemiseks.¹ See aeglustaks mitme asula (Märjamaa, Lihula ja Virtsu jt.) arengut.

Viimasel ajal on üksikute transpordiliikide vahetork muutunud. Mere- ja jõetranspordi osatähtsus on vähenenud vabariigi sisestes vedudes. Kiiresti on kasvanud auto- ja õhutransport. Vastavalt sellele on muutunud üksikute asulate tähtsus. Nii on Hiiumaal lennutranspordi tõttu Käina tähtsus järsult kasvanud.

Eraldi vajaks nimetamist transpordi kiiruse mõju, mis lühendab vahemaid. Tänu sellele on võimalik linna laiendamine. O.Kudrjajtsev kirjutab, et tehniline progress transpordis avab uued võimalused asustuseks.² Suures linnas on eriti oluline osa kiirtranspordil. Kiirus on kasvanud raudtee- ja autotranspordis. Kiiruse suurendamine on võimaldanud elamurajoonide eraldamist tihedusrajoonidest. See on vaja kasutada linnarahvale soodsamate sanitaar-hügieeniliste ja mikroklimaatiliste tingimuste loomiseks.

E.Knobelsdorf ütleb, et massilise puhkuse organiseerimine Leningradi tihedajatele avaldas suurt mõju paljude linnalähedaste asulate kasvule (linnas ja suvitusasulad).

¹ Вальма, А. Проблемы реорганизации перевозок в районах тяготения узкоколейной железной дороги Эстонской ССР. Народное хозяйство Эстонской ССР. 2, стр. 72, 73.

² Кудрявцев, О.К. Городское расселение и скоростной транспорт. ММ, вып. 3. М.-Л., 1961, стр. 52.

Transpordisidemet paranemine Leningradi ja linnalähedaste paikadega, eriti raudteede elektrifitseerimisega ja autobussiühenduste loomisega andis paljudele maa-aaulatele suvitusasulate iseloomu ja laiendas puhketsooni piire, eriti Karjala maakitsusel.¹ Analooiline olukord ilmneb ka Tallinna puhul.

Transpordil on oluline osa tš35stuaasõlmede ja aglomeraatsioonide moodustamisel. Eriline ülesanne on transpordil täita Kohtla-Järvel. Teatavasti moodustati see linn 1960. a. mitme eraldi asuva linna ja alevi ühendamisel. Hästi korraldatud transport aitab luua linnas ühtset majanduslikku tervikut.

Tallinna perspektiivne kasv on ette nähtud Öismäe, Laenamäe ja Männiku linnaosa rajamise teel. See loob P. Härmsoni arvates rahvaste rändamise. Tekib olukord, kus inimesed elavad ühes kohas ja käivad teisel tš31. Tallinna tseenter koormatakse üle, kuna 75% reisijatevedudest kulgeb üle tseentri.² Seega näeme, et Tallinna kasv on tunduvalt sõltuv transpordist. Keskmise reisi pikkus on siin juba 3,9 km.³ Tallinna edasist suurenemist on vajalik kaaluda transpordi korraldamise seisukohalt.

Transpordiga on seotud kaugelt tš31kõikimine. Nii käib suur protsent Tallinna ümbruse maaelanikest linnas tš31. Samasugune olukord on ka teiste linnade ümbruses. See põhjustab maarahvastika suuremat tihedust linnalähedastes

¹ Кнобельдорф, Э.В., Города Северо-Запада РСФСР. Вопросы экономико-географического изучения районов и городов СССР. Л., 1962, стр. 31.

² "Rahva Hääl", 1963, 11. juuni.

³ Sealsamas, 1964, 14. nov.

külanõukogudes, kuigi samal ajal võib sealsetes kolhoosides olla puudus tšškätest.

Transpordiküsimused on päevakorda tõusnud ku maal. Kohati on takistuseks autotranspordile mittevastav teedevõrk. Majandite suurenemise tulemusel on kasvanud tššl käimise kaugus. Transpordiküsimusi on vajalik arvestada majandi suuruse ja asulate arvu planeerimisel. Teatavasti mõjutab tootmishoonete paigutamist vedude maht. A.Rati andmetel on see iga ha kohta 1,2-3,2 tonni. 85% vedudest langeb põllu arvele.¹

Meie maa-asustuse ümberkorraldamisel on vajalik arvestada olemasolevat teedevõrku. Havitavaid seisukohti selles küsimuses on avaldanud A.Mellik.² Tegime analüüsi Eesti Maachitusprojekti poolt kavandatud perspektiivsete põllumajandusettevõtete keskasulate kohta. Analüüs hõlmas 108 keskasulat, mis kavatsetakse paigutada nendesse asulatesse, kus juba 1960-1962.a. elanike arv ületas 300. Neist on planeeritud 32 linna või alevisse. Pooled keskasulatest on transpordi suhtes soodsas asendis. Nii asub 4 asulat merre või järve suubuva jõe suudmes, 11 asub merre, 12 järve ning 23 jõe ääres. 48 juhul omab asula raudteehenduse.

Vaatleme kokkuvõtlikult, kuidas on mõjutanud rahvastiku paiknemist majandusgeograafiline asend.

Riigi või tema osa majandusgeograafiline asend on hindamist leidnud enamikus geograafilistes tššdes. Paljud

¹ Ratt, A. op.cit., lk. 427.

² Mellik, A. Asustusvormi perspektiivse ümberkujundamise küsimusi Eesti NSV-s. Linnaehituse küsimusi. Tallinn, 1963.

geograafid (N.Baranski, O.Konstantinov jt.) on eraldi uurinud majandusgeograafilise asendi tähtsust linnade arengus. Majandusgeograafilisel asendil on suur mõju linnale, kuna linn on sõltuv välissidemetest. Asendi tähtsus muutub pidevalt. S.Kovaljov soovitab uurida asendit asula peamise funktsiooni seisukohalt.¹

Eesti NSV asub Ida-Euroopa tasandiku lääneosas, suure mandri serval, mis on asustatud slaavi rahvastega. Vabariigi maismaapiir on eraldatud etnograafilistel alustel. Meie asend suure vene rahvusest riigi naabruses on pidevalt mõjutanud meie elanikkonna muutumist. Sõjajärgsetel aastatel, kui meil esines vajadus tšõjõu järele, tuli siia elanikke Vene NFSV-st, eriti naabrusest asustatud Leningradi ja Pihkva oblastist. Juba kodanlikus Eestis oli vene rahvusest isikute erikaal suur vabariigi idaosas.

Kuna majandusgeograafiline asend on muutuv ajalooline mõiste, siis käsitleme meie asendi peamisi aspekte ajaloolises järjekorras.

Olles suure Vene riigi koosseisus, oli Eesti asend soodne. Siit kaudu toimus Venemaa peamiste tšõstusrajoonide side Lääne-Euroopaga. Meie vahetus läheduses asus Peterburi tšõstusrajoon. Sellega on seletatav kapitalismi suhteliselt kiire areng Eestis. Põhiline raudteede võrk ehitati välja juba 1850ndate sajandi lõpuks, samal ajal rajati meie suurimad tehased. See soodustas mittepõllumajanduslike asulate kasvu ja linnade kujunemist. Linna-

¹ Ковалев, С.А. Сельское расселение, стр. 31.

rahvastik saavutas kõrge taseme tšestuslinnades, eriti vabariigi põhjaosas.

Järsult muutus meie majandusgeograafiline asend kodanliku diktatuuri tingimustes. Eesti osutus äralõigataks Venemaa majandusest. Olemasoleval suurtšestusel ei olnud enam toorainebaasi ega turgu. Peamine kaubandus toimus Lääne-Euroopaga. Seda kinnitab fakt, et 90% väliskaubandusest toimus mere kaudu.¹ Kaubavahetus Nõukogude Liiduga oli väike ja ajutise iseloomuga. See mõjutas tunduvalt rahvastiku paiknemist. Elanike arv vähenes paljudes tšestuslinnades, eriti Narvas. 1934-1940.a. esines ääreala linnades ja asulates elanike vähenemine. Ainukeseks kasvavaks sadamalinnaks oli Tallinn. Peamine kaubandus toimus Saksamaa ja Inglismaaga.

Eesti asend paranes tunduvalt seoses nõukogude võimu taaskehtestamisega. Vabariigi majandus seostati üleliidulise majandusega. V. Tammisto järgi on Eesti NSV geograafiline asend soodne. Lähedus NSV Liidu ühele suurimale tšestuskeskusele - Leningradile - ja mereäärne, laevasõiduks soodne asend, eriti talvekaudel, aitavad igati kaasa Eesti NSV majanduslikule arengule.²

Eesti NSV kuulub Balti majandusrajooni, tal on kindel ühe sanne Nõukogude Liidu tšestjaotuse süsteemis. Balti majandusrajooni profileerivateks tšestusharudeks on masinaehitus, puidutšestlemine, toiduainete- ja kergetšestus, Eestis aga ka põlevkivitšestus. Balti majandusrajoon teenindab 15% Nõukogude Liidu väliskaubandusest, ta annab

¹ Maasik, E. op. cit., lk. 124.

² Eesti NSV, lk. 12.

14% kalatööstangust.

Märgime mõningaid meie majandusgeograafilisest asendist tingitud muutusi rahvastiku paiknemises. Võib arvata, et majanduse kiire areng Kirde-Eestis, eriti energiamajanduse väljaehitamine (Narva hidroelektrijaam, põlevkivitööstus) ning sellega kaasnev rahvastiku kiire kasv selles piirkonnas oli tingitud tema lähedusest Leningradile. Tihedad sidemed Leningradi ja Moskva on soodustanud tootlike jõudude arengut ja rahvastiku kasvu laiarööpmelise raudtee läres. Leningradi ja Pihkva oblastist on tulnud meile tööstusjõudu nii põlevkivitööstusse, ehitusse kui ka põllumajandusse.

Vabariigi sadamatest omab Tallinn tähtsat kohta Nõukogude Liidu kaubavahetuses välisriikidega. Tallinnaat väljuvad laevaliinid mitmetesse riikidesse, nende hulgas ka autesse Aafrika riikidesse.

Vabariigil on suur tähtsus ka Atlandil toimivas kalapüügis. Tallinnas asub Ookeanipüügi baas. Meie sadamad ja baasleevad teenindavad ka teiste liiduvabariikide kalureid.

Nii väliskaubandus kui ka kalapüük on soodustanud peamiselt Tallinna kasvu. Mõnevõrra ilmneb tema mõja ka Pärnule ja Loksale.

Majandusgeograafilise asendi puhul ei saa mõista minna ka tema poliitilisest ja sõjalis-strateegilisest aspektist. Eesti NSV asub meie kodumaal läänepiiril. Külma sõja ja võidurelvastumise tingimustes on see negatiivseks faktoriks. See põhjustab rannikulinnade suhteliselt

aeglast kasvu, on takistuseks rannasõidu organiseerimisel.

Käsitledes rahvastiku tihedust leiame suuri erinevusi. Ilmnes rahvastiku suurem tihedus raudteede ääres. Teedest eemal rahvastiku tihedus väheneb. Ilmnes ka rahvastiku suurem tihedus suurte linnade ümbruses. Nagu nägime, on see seotud transpordiga. Rahvas käib päeval linnas tööl. Kuna aga linnas on raskusi elamispiinaga, siis elukohaks jääb maal asuv kolhoosi- või sovhoosipere. Vastavalt sellele on linnade läheduses maarahvastiku struktuuris keskmisest kõrgem tööliste ja teenistujate erikaal. Ilmneb jällegi asendi mõju.

Andmed Eesti kohta näitavad ka administratiivse jaotuse mõju asustuse struktuurile.

Administratiivsete funktsioonide mõju üksikute asulate kasvu kiirendamisel on märkinud mitmed autorid. E. Knobelsdorf väidab näiteks, et suurt osa Lode linnade, samuti nagu ka teiste linnade arengus omab uue administratiiv-poliitilise jaotuse sisseviimine ja riikliku ning majandusliku aparaadi territoriaalne organisatsioon. See on kutsutud kindlustama kõigi rahvamajandusharude ja ühiskondlik-poliitilise ning kultuurielu planeerimise ja juhtimise kohtadel.¹ Tekkis vajadus luua igas administratiivses keskses administratiiv- ja majandusorganite võrk ja koondada partei, nõukogude ning majanduskaader. Administratiiv- ja organisatsioonilis-majanduslike linnakujundavate funktsioonide osa on olnud Lode rajooni linnades eriti suur.² V. Tarmisto, selgitades linnade kasvu põhjust Eesti NSV-s. ütles, et E linnas elanikkonna arvu kasvu

¹ Кнобельсдорф, Э.Э. op. cit., lk. 31.

² Sealsamas.

põhjuseks oli nende kui rajoonikeskuste administratiivne funktsioon.¹

Oluline ümberkorraldus toimus Eesti NSV-s 1950.a., kui meie administratiivne jaotus rajoonide loomisega viidi ühisele alusele üleliiduliselega. Moodustati 39 maara-jooni. Sellega suurenes suurte administratiivsete üksuste arv rohkem kui kolm korda. Lisaks endistele maakonnakeskustele oli vaja 27 uut keskust. Nendeks said väiksemad linnad, tšislisalevid ja asulad.

Kui endised maakonnalinnad olid oma suuraselt ja il-
melt enam-vähem võrdsed (välja arvatud Kärda, Jõhvi ja Jõgeva), siis rajoonikeskused erinesid üksteisest tundu-
valt nii elanike arvult kui ka hoonestuselt. Nii olid
ühelt poolt rajoonikeskusteks (ja ka alluvuses) Viljandi
ja Võru, kus oli kujunenud tugev kaubanduslik ja kultuuri-
line keskus, ning teiselt poolt Vastseliina, Kose ja Abja,
kus puudusid nõuetele vastav keskkoolihoone, haigla ja
kohati isegi sšškla. Seega seisis uutel rajoonikeskustel
ees kiire areng. Tekkinud administratiivne jaotus püsis
muutusteta ligemale 6 aastat. Selle aja jooksul ehitati
uutes keskustes administratiivhooneid, koole, haiglaid ja
elumaju. Kiiresti kasvas nende asulate rahvastik, kes
leidis tššd peale rajoonikeskuste veel tššstuekombinaati-
des, tarbijate kooperatiivides ja mujal. Rajoonikeskus-
tes tekkisid individuaalelamute rajoonid. Rajoonikeskus-
tena tekkis endiste maa-asulate (peamiselt kihelkonnakes-
kuste) baasil uus asulastiip. Alates 1957.a. algab olemas-

¹ Терещего, В. О причинах роста городов, стр. 13.

olevate rajoonide ühendamine, mis on keetnud kuni 1963.a. Selle tulemusel kaotasid administratiivse funktsiooni Loksa, Antsla, Kallaste, Kilingi-Nõmme, Kiviõli, Kose, Mustvee, Orissaare, Otepää, Pärnu-Jaagupi, Suure-Jaani, Tõrva, Türi, Vastseliina, Väike-Maarja, Tapa, Keila, Vändra, Abja, Põltsamaa, Märjamaa ja Elva. Kokku on meil nüüd 24 asulat, mis ajavahemikul 1950-1963 omasid administratiivse funktsiooni.

Toimus ka külanõukogude edasine suurendamine, mille tulemusel nende arv ulatub 241-le (1951.a. oli neid 641). Paljud külanõukogu täitevkomiteed on ümber paigutatud suurematesse asulatesse.

Olemasolev administratiivne jaotus rajoonideks vastab üldiselt praegustele tingimustele ning võimaldab tugevate administratiivsete keskuste kujunemist. Rahul ei saa aga olla veel kõigi külanõukogude piiride ja täitevkomiteede asukohtadega. Tavaliselt on viimased majandikeskustest eemal. Õige oleks neid paigutada perspektiivsete põllumajandusettevõtete keskasulatesse. Analüüs näitas, et 1.I 1963.a. eksisteerinud 241 külanõukogu täitevkomiteest paiknes linnalistes asulates 27. Suurematest maalistest külanõukogu-keskustest võime nimetada vaid Orissaaret, Kanepit, Vastseliinat, Koset, Jaurat, ~~Põltsamaa~~, Värskat, Ahjat, Missot, Pukat, Tsiirgulinat, Toilat, Kärü ja Puhjat.

Nagu nägime, on administratiivse funktsiooni teostamine soodustanud vastavate asulate kasvu. Seal on suhteliselt paremini korraldatud elanikkonna teenindamine. Lisaks endistele maakonnalinnadele on kujunenud uue asulatuüp rajoonikeskuse näol. See on muutnud ka asustuse struktuuri:

Kirde- ja Põhja-Eestis on ühe maakonnalinna asemel kaks rajoonikeskust.

Endised kihelkonnakeskused on oma mõju kaotanud. Seevastu on tekkinud mitmed külanõukogukeskused. Üldiselt on aga külanõukogude asukohti tihti vahetatud, ning nende mõju asustusele on olnud väike.

Kõrvalmärkusena võib öelda, et mõnede administratiivsete ühikute saurus on määratud looduslike piiridega. Seetõttu ei ole maudatused administratiivsetes jaotustes neile mõjunud (Kihnu, Ruhnu, Vormsi, Hiiumaa).

Võib märgata ka rahvastiku struktuurilisi erinevusi asulates, mis teostavad administratiivset funktsiooni. Rajoonikeskustes on mittetootlikus sfääris töötajate arv keskmisest suurem, suhteliselt paremini on rakendatud neis tööjõud. Rajooniasutustes töötajate arv kõigub olenevalt rajooni suuruselt 100-400 isikuni. Rajoonikeskuses asub varumise, kultuurhariduse, tervishoiu, rahanduse, kohtu, ajakirjanduse jt. töötajaid.

Tuleb mainida, et kui kodanlikus Eestis ulatus administratiivse keskuse poliitiline, kultuuriline ja elanikkonda teenindav mõju vaid maakonnalinna lähemasse ümbrusse, siis nüüd seoses transpordi arenguga ning suurmajandite loomisega ulatub rajoonikeskuse mõju tavaliselt kogu rajoonile.

Peatume lühidalt meie asulate administratiivse alluvuse küsimusel. Asulad, mis omasid kodanlikus Eestis linnaõiguse, said vahendeid oma tänavate ja ühiskondlike hoonete heakorrastamiseks. Nende kasv toimus enam-vähem plaanipäraselt. Ka alevites, kus esines alevivalitsus,

oli olukord analoogiline. Teised maa-asulad kuulusid aga valdade koosseisu. Kuigi alevikud olid valdade kultuurilis-kaubanduslikeks keskusteks, kulges nende väljaehitamine stiihiliselt.

Käesoleval ajal jagunevad linnalised asulad administratiivsest seisukohast vabariikliku alluvusega linnadeks, linnadeks-rajoonikeskusteks, linnadeks, aleviteks-rajoonikeskusteks ja aleviteks. Linnade arengut juhivad TSN täitevkomiteed, rajoonilise alluvusega linnade ja alevite juhtimine toimub põhiliselt rajooni keskusest, kuigi ka neil on oma nõukogud. Teiste maaliste keskuste väljaehitamine ja kasv ei ole allutatud ühtsele plaanile ja järelevalvele. Väljaspool kolhoosi ja sovhoosi territooriumi asuvates asulates toimub krantide eraldamine ehituseks rajooni täitevkomitee poolt.

Teatud määral on rahvastiku paiknemist mõjutanud ka elamistingimuste kompleks ja elanikkonna teenindamise võrk.

Elamistingimuste kompleks mõjutab rahvastiku paiknemist peamiselt migratsiooni kaudu. Ainult kohati ilmneb tema mõju ka rahvastiku loomulikus muutumises.

Elamistingimuste osast rahvastiku paiknemises räägib D.Moskvin.¹ Tema järgi kuulub elamistingimuste alla reaalpalk, korteritingimused, kaubanduslik, meditsiiniline, hariduslik, kultuuriline ja elukondlik teenindamine. Teiste autorite järgi võib elamistingimusi jagada 3 gruppi: 1) reaaltulud, 2) materiaalsete hüvede tarbimine, 3) elamu-olustikulised tingimused ja ühiskondlik teenindamine. Viimasesse gruppi kuuluvad elamu-kommunaalmajandus,

¹

Д.Д.МОСКВИН

op. cit.

kaubandus ja toitlustamine, elukondlik teenindamine, lasteasutused, haridus, tervishoid ja kultuur.

Erinevused elamistingimuste kompleksis põhjustavad rahvastiku stiihilist ümberpaiknemist ning tššjõu voolavust. D.Valentel ütleb, et kohalik vähene tähelepanu kultuur-olustikulisele teenindamisele on põhjustanud kvalifitseeritud tššjõu voolavuse.¹ Täoline olukord ilmnes ka Eesti NSV-s. M.Sonin kirjutab: tššjõu ümberjaotamisel peetakse silmas sotsialistliku ühiskonna tšštajate isiklikku materiaalsel huvitatust.²

Erinevused rahvastiku elatustasemes on tingitud tššstuse arengust ja harulisest struktuurist, nad on seotud ka looduslik-kliimaatiliste tingimustega. Püüame järgnevalt esitada näiteid elamistingimuste piirkondlikest ja linna ning maa vahelistest erinevustest. Kodanikus Eestis erinevad põllutššliste palgatingimused maakondade lõikes. Suhteliselt madalad palgad olid Saaremaal.

Rahvastiku taastootmist mõjutasid erinevused korteritingimustes. tššliste korteritingimused olid eriti halvad tššstuslinnades. Nad elasid kas vabriku kasarmutes või keldrikorterites. Kallis üür takistas tššlisi ja väike-
tootjaid linna keskusse elama asumast.

Kodanikus Eestis oli samuti suur erinevus maa ja linna elamistingimustes. Linnades oli ka keskmisel tššlisesel võimalus saada omaette tuba, arstiabi ja kool olid läheduses. Oli võimalik kasutada eššgimaju, kassa kinos.

¹ Валентей, Д.И. Проблемы перодонеселения, стр. 126.

² Сонин, М.Я. оп. cit., lk.127.

Maal need võimalused puudusid. Selle tulemuseks oli elanikkonna siirdumine linnadesse.

Maa elamistingimused erinesid piirkonniti. Mahajäänud maa aladeks olid Peipsi-äärised vallad. Elanikkonna teenindamine oli halvemal järjel ka hõredasti asustatud Lääne- ja Pärnumaal.

Ka nõukogude Eestis on erinevusi elamistingimustes. Harudevaheline ja rajoonidevaheline tšS tasu reguleerimine onab suurt tähtsust rahvastiku ümberjagunemise voolude suundades. Seoses 1947.-1953.a. esinenud vigadega põllumajanduse juhtimises (materiaalse huvitatuse printsiibi rikkumine) toimus rahvastiku ära vool põllumajandusest. Tingimustes, kus meil esineb kolhoosnikute ja tšSliste ning teenistujate isiklik abimajapidamine, erinevad reaaltalud ka olenevalt mullaviljakusest ja asendist. Viljakamatel aladel saavad tšSliste, teenistujad ja kolhoosnikud suuremaid sissetulekuid oma aiamaadelt, nendes piirkondades saab odavamalt osta toiduaineid ka kolhoositurult.

Kõrvuti reaalpalgaga on meil üheks tähtsamaks elamistingimuste komponendiks elamispiind. Raskused elamispiinnaga on tekkinud seoses sõja mõjuga ning linnade kiire kasvuga. Esinevad erinevused elamispiinna osas linnades ja rajoonides. Kohati on elamispiinna probleem tšSiseks takistuseks tootmise laiendamisel. Hii ei soovi paljud noored jääda maale tšSle viletsate korteriolude tõttu.

Elamispiind erineb ka oma mugavuse astmelt. On erinevus: elamispiinna varustamisel veevärgiga, kanalisatsiooniga, tsentraalkütte või teplifikatsiooniga ja vanniga. Suurtes linnades on ka telefoni kasutamise võimalused suuremad.

Elamistingimused linnades paranevad ka seoses ümberasustamisega barakkidest ja keldritest. Vastav määrus Tallinna kohta võeti vastu 1958. a.

Siiski elab praegu veel arvukalt elanikke ühiselamutes, mis on ka üheks põhjuseks madalale sündimusele. 1960. a. näiteks elas ühiselamutes Pärnus 632, Vändras 152, Tootsis 129, Viljandis 501 elanikku. Nagu teada, ei ole neie linnades suuri õppeasutusi. Seega ei ole siin tegeviel ainult õpilaste ja üliõpilastega. Elamispinna vähesus linnades põhjustab kaugel t33lkäimist.

Elamispinna ehitamine kolhooside ja sovhooside poolt oleneb vastava majandi tootmistasemst. Ka selles osas on piirkondlikke erinevusi, mis mõjutavad rahvastiku paiknemist (t33j3u voolavus jm.).

Vieekümnendatel aastatel esines häireid mõnede rajoonide varustamises. Toiduainetega varustamine ei vastanud nõuetele põlevkivirajoonis. Häireid on olnud ka saarte varustamisel. Sellega seoses ei soovinud paljud spetsialistid t33le asuda Saaremaale ja Hiiumaale. Erinevusi on esinenud ka kolhoosituru hindades. Kohati jätab kaubanduslik teenindamine soovida maal. Kauplused on hõredalt, varustamine ebaregulaarne. Elamistingimused on kehvemad küllades, mis on eemal majandi keskusest. Nagu andmed näitavad, esines põlevkivirajoonis suur t33j3u voolavus, saartelt p33rduvad suunatud spetsialistid peale 3 aastat tagasi jne.

Näeme suuri erinevusi linna ja maa elamistingimuste kompleksis. Veel praegu on suuremates linnades (Tallinn, Tartu) elamistingimuste tase kõrgem. Kaubandusvõrgus on

suurem valik, lastele on võimalik valida sobiv eriala tootmisõpetusega koolis, samuti on seal rohkem kooliväliseid asutusi. Lastetasutuste võrk on tihedam. Tunduvalt kõrgemal tasemel on kultuuriline teenindamine (kino, teater, kontserdisaal, staadionid). Jaotasime meie linnalised asulad elanikkonna teenindamise ulatuse alusel 9 gruppi.

1. Esinevad kõik elanikkonna teenindamise liigid.

Rahvastik võib osa võtta teaduslike seltside tš33st, näha regulaarselt teatrietendusi. Suur osa elanikkonnast kasutab majapidamisgaasi. Siia kuuluvad Tallinn ja Tartu.

5. Esinevad peaaegu kõik elanikkonna teenindamise liigid, teater, mitu keskkooli ja tehnikum või kutsekool, samuti mõningad teaduslikud asutused. Sellesse gruppi võib paigutada Rakvere, Kohtla-Järve, Pärnu ja Viljandi. Keskmise elanike arv 31 300.

3. Esinevad peamised elanikkonna teenindamise liigid, mitu keskkooli, tehnikum. Siia paigutame Narva, Võru ja Valga. Keskmise elanike arv 17 100.

4. Esinevad peamised elanikkonna teenindamise liigid (kino, haigla, võõrastemaja, keskkool, lastetasutus, restoran või kohvik, samuti linnatransport). Paudub aga enamikus veevõrk ja kanalisatsioon. Asulatest on rajooniasutused. Siia kuuluvad Rapla, Raapsalu, Kingissepp, Paide ja Kärdla. Keskmise elanike arv 5950.

5. Esinevad samad elanikkonna teenindamise liigid, enamikus puudub aga linnatransport ja tavaliselt ka administratiivne funktsioon. Linnalistest asulatest kuuluvad antud gruppi Sillamäe, Paldiski, Tapa, Elva ja Jõgeva. Keskmise elanike arv 5300.

6. Eelmisest grupist väiksemad, administratiivsed

funktsiooni si oma, kohati puudub vöörastemaja. Sii kuulu-
vad Kunda, Kiviöli, Keila, Maardu, Märjamaa, Otepää, Pölt-
samaa. Keskmise elanike arv 4150.

7. Esinevad völd esmajärgulised elanikkonna teeninda-
mise liigid. Tänavate heakorrastus jätab soovida. Helmis-
test väiksemad. Paigutame sellesse gruppi Tamsalu, Kohila,
Järvakandi, Kehra, Loksa, Lihula, Sindi, Kilingi-Nõmme,
Mõisaküla, Abja, Vändra, Kallaste, Röpina, Tõrva, Türi,
Mustvee, Antsla, Suure-Jaani. Keskmise elanike arv 2375.

8. Linnalises asulas puudub kas haigla või keskkool.
Esmajärgulised elanikkonna teenindamise asutused on ole-
mas (kino, lasteasutus, kingsepp, rätaep, juuksur). Nen-
deks on Narva-Jõesuu, Viivikonna, Põlva, Tootsi, Lavassaa-
re, Aegviidu ja Järva-Jaani. Keskmise elanike arv 1480.

9. Linnalised asulad, kus puudub keskkool või haig-
la. Teenindamine vähe arenenud (Nuia, Mustla, Pärnu-Jaagu-
pi). Keskmise elanike arv 1080.

Tuleb märkida, ka, et rahvastiku suurem tihedus linna-
de ümbruses maal on osaliselt tingitud parematest elamis-
tingimustest (regulaarne varustamine, suurem sissetulek
aiamaalt jne.). Seda on omakorda vaja arvestada teenindus-
võrgu planeerimisel linnades. Kaubakäibe, kooli- ja haigla-
võrgu planeerimisel tuleb arvestada ka ümbruskonnas elava-
te maaelanike arvu. Nii teenindavad linna haigla spetsiaalsed
osakonnad kogu rajooni. Tunduvalt kaugemale linna pii-
ridest ulatub keskkooli, kultuurimaja, spetsialiseeritud
kaupluste ja autotranspordi mõju.

Seoses elanikkonna kiire kasvuga linnade elamistingi-
mused paranevad aeglaselt. Toome mõningad andmed.

Tabel 31

Elamispinna, lasteasutuste ja koolikohtade juurde-
kasv võrreldes elanikkonna kasvuga suuremates
linnades 1956 - 1959.a.¹

Linn	Loo juurde tulnud inimese kohta ehitati		
	elamispinna m ²	lasteala kohti tk	koolikohti tk
Tallinn	605	4,5	14,2
Tartu	800	2,8	22,0
Kohtla-Järve	530	2,3	24,6
Narva	590	8,8	ei ehitatud

Näeme, et elamuhitus jäi maha Kohtla-Järvel ja Nar-
vas, lasteasutuste ehitamine aga Tartus ja Kohtla-Järvel.

Sageli võib täheldada elamistingimuste kompleksi mit-
mete komponentide koosmõju. Näiteks tingimus tee, kus laste-
asutusi on vähe, aitavad avaramad korteritingimused kaasa
sündimuse tõusule, sest sel juhul saab laste eest hoolitse-
mise jätta elatanud inimeste hooleks. Väikestes korterites
see võimalus puudub.

Regionaalsetest erinevustest meie elamistingimuste
kompleksis annavad ülevaate tabeli 32 andmed.

Tabel 32

Elamispinna varustatus kommunaalteenustega ja
teenindamise võrk regioonides²

Näitaja	Kirdes- Põhja- Lääne- Kesk- ja Kagu Eesti Eesti Eesti Eesti			
	Rajoonilise alluvusega linnades omab elamispin- nast % -des			
veevärki	44	37	9	17
kanalisatsiooni	42	32	9	19
tsentraalkütet	22	19	2	3
vanni	31	20	4	1
1959.a. võrreld. 1950.a.				
koolide arv	suuren.	suuren.	vähenes	suurenes
haiglavoodite arv % -des	197	147	159	144
keskkooli keskm. kaugus	21,9	21,3	21,7	19,4

¹ Arvutuse aluseks: Nõukogude Eesti saavutusi; Eesti NSV rah-
vamajandus; NS.

² Tabeli koostamisel kasutati: Elamufondi loenduse materjale
ja statistilist kogumikku: Nõukogude Eesti saavutusi.

Andmed näitavad suuri erinevusi elamispinna varustatuse kommunaalteenustega. Keskkoolide keskmine kaugus on aga enam-vähem ühtlane. Haiglavoodite kiire kasv Lääne-Eestis on ühtlustanud meditsiinilise teenindamise olukorda vabariigis tervikuna.

Meie arvates kasvab perspektiivis elutingimuste kompleksi mõju rahvastiku paiknemisele veelgi. Rahvastiku ümberpaigutamisel ning asustuse ümberkujundamisel tuleb lähtuda NLKP programmis esitatud nõuetest keetada oluline erinevus maa ja linna vahel. Seda on võimalik saavutada, kui vabariigis arendatakse välja 4-5 suurt linna-kultuuri-keekust (mis vastaksid praegusele Tallinna ja Tartu tasemele), maa-asulad aga luuakse vähemalt 1000-1600 elanikuga. Siis on võimalik asulat varustada tsentraalse küttega, veevärgiga, avada lasteaiad ja kool ning elukondliku teenindamise paviljon (ligikaudu sama tase, mis praegu 6. grapi linnadel).

Rahvastiku eel sakohast esitatakse elamutingimastele suuri nõudmisi. Uute tššstusettevõtete rajamisega peab kaasnema vajaliku elamispinna, kaupluste, eššsklate ja lasteasutuste ehitamine. Sel juhul on võimalik ettevõtet kindlustada püsiva kaadriga.

Vastavad küsimused kerkivad üles ka uute mikrorajoonide ehitamisel linnades. Nii on Mustamäe elamurajooni planeeritud küll kauplus, kool ja lasteaiad, raskusi on aga transpordiga.

Elamuehituse plaanide koostamisel tuleks lähtuda NLKP programmis esitatud nõudeist: "Esimese aastakümne jooksul tehakse meie maal lõpp korteripuudusele. Need perekonnad,

kes elavad veel suures ruumikitsikuses ja halbades elamutes, saavad uued korterid".¹

Tööstöu ratsionaalne kasutamine nõuab lasteasutustes kohtade arvu tõstmist vastavalt vajadusele. Koos pika-päevakoolidega loob see eelduse koduperenaiste kaasatõbbamiseks ühiskondlikusse tööstöu. Siin on teatud reserv, sest 1962.a. ei tööstötanud ühiskondlikus tootmises 12,9% kõigist tööstövõimelistest.² Enamik neist ei saa tööstötanda lasteasutuste vähesuse tõttu. On vaja arvestada ka asjaolu, et maal seoses isikliku abimajapidamise likvideerimisega tekib suurem nõudmine toidukaupade järgi. On vaja laiendada kaupluste ja sikklate võrku, luua koduköökke ja kulinaaria-kauplusi. Seoses heaolu tõusuga võib muutuda ka elanikkonna nõudmine üksikute teenindustlike järel. Nii vähendab vannitubade arv saunakülastajate arvu jne.

Elanikkonna teenindamise asutuste võrk mõjutab nii üksikute linnade kasvu kui ka asustuse süsteemi kujunemist tervikuna. Suhteliselt kõige suuremat mõju on meie asustusele avaldanud kaubandusliku teenindamise võrk. Kaubanduskeskustena on välja arenenud kõik meie suuremad linnad. See, et keskajal kasvasid kiiresti sadamalinnad, oli tingitud kaubandusest. Kaubanduse tähtsusest räägib asjaolu, et kõigi linnade keskuseks on endine turuplats. Suurtes linnades on omaette kaubandussektor. Kaubandusvõrgu struktuur avaldas suurt mõju kogu asustuse struktuurile.

¹ Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 87.

² Resti NSV Plaanikomisjoni andmetel.

Kodanlikus Eestis ilmnas kolmeastmeline asustatud kohtade võrk. Maakonnalinnad olid hulgikaubanduse keskusteks. Siin olid ka välja arendatud haiglad, keskkool, telefonikeskjaam jm.

Järgmise astme moodustasid alevikud, kus, tavaliselt kiriku juures, oli juba enne Oktoobrirevolutsiooni aktiivne kaubandaslik tegevus. Alevites oli arst, apteek ja sideasutus, siin peeti laatu ning tšestat ka piimatšestus. Enamikul juhtudel esines seal ka rahvamaja ja raamatukogu. Kihelkonnakeskuste tekkimisel langes ühte mitme faktori mõju. Nendeks oli administratiivne jaotus, hobustransport ja teedevõrk ning kaubanduse areng.

Kolmandeks astmeks olid külad. Neis asus peale elamute kauplus, algkool, postkontor (kirjatalu), mõnikord ka piimatšestus.

Selles üldises jaotuses esines ka erinevusi. Näiteks suurte linnade lähedal ei olnud alevikke. Raudteejaamades ja sadamakohtades olid kauplused. Tšestusasulates oli kauplus, puudusid aga teised asutused.

Sotsialismi tingimustes see struktuur muutus. Rajoonikeskustes asuvad põllumajandussaaduste vastuvõtupunktid, sealt turustatakse väetisi, jõusšestaid ja kütteõlisid. Seal on ka universaalkauplus, sšestkla, apteek ja kolhoositurg. On kasvanud elanikkonna sidemed linnadega. Kaubanduse osatähtsus on kasvanud seoses tšestliste ja teenistujate arvu kasvuga.

Ilmneb tendants endiste alevike osatähtsuse vähenemisele kaubanduskeskustena. Viimasel ajal on hakatud kauplusi ehitama kolhoosi- ja sovhoosikeskustesse. Seal

avatakse ka s33klaid. Võib tuua näiteid Võru rajooni kohta. Antsla kolhoosis on ehitatud kauplus, "Tõusvas Koidus" kauplus, Mõnistes s33kla ja Rõuges kauplus-s33kla.

Võrreldes kaubandusega on teiste teenindamisasutuste võrgu mõju asutustes väiksem. Kodanlikus Eesti asusid haiglad linnades. Nende mõju linna struktuurile avaldus vaid Tartus. Jaoskonnaarstid asusid alevikes. Nõukogude perioodil on avatud palju haiglaid maal. Sealjuures on haiglad koos arstijaoskondadega paigutatud võrdlemisi juhuslikult. Tihti on nad väljaspool asulaid ja majandi keskusi. Omaette haiglasektorid on kujunenud vaid üksikutes rajoonilinnades. Näitena võib märkida Kärdat. Hajuselt paiknevad ka lastekodud, vanadekodud ja sanatooriumid. Sageli kasutavad nad vanu mõisahooned (Taagepera, Lustivere, Hellenurme, Konguta jt.). Suuremaks sanatooriumiga seotud asulaks on Sõmeru Saaremaal. Pühajärve sanatoorium mõjutab Otepää kasvu.

Kodanliku Eesti koolivõrk oli tihe, kuid paiknes juhuslikult. Peamiselt esinesid 4- ja 6-klassilised koolid. Keskkoolid olid linnades. Nõukogude võimu ajal on kool muutunud tähtsaks rahvastikku koondavaks elemendiks. Paljudes maa-asulates on keskkoolid. Tihe on ka 8-klassiliste koolide võrk. Nende mõju on suurenenud seoses t33lis- ja maanoorte koolide organiseerimisega. Kõigis rajoonikeskustes t33tavad keskkoolid. Kodanliku Eesti asustust mõjutasid põllumajanduslikud koolid. Nende mõju jätkub ka praegu, lisaks sellele on maal mitmeid põllumajandusega seotud uurimisasutusi.

Elanikkonda teenindavad käsit33lised ei moodustanud

varem omaette vormi asustuses. Tavaliselt koondusid nad alevikesse. Käesoleval ajal on enamikes suurtes asulates elanikkonna teenindamise punktid ja paviljonid. Nad kasutavad spetsiaalseid ruume. On märgata elanikkonda teenindavate asutuste koondumist majandikeskustesse.

Tuleb märkida, et peale majandikeskuste on meil rida asulaid, mille peamiseks funktsiooniks on ümbruskonna teenindamine. Sellisteks (elanike arv üle 300) on Käina, Väike-Maarja, Märjamaa, Suure-Jaani jt.

Perspektiivis tuleks asustuse ümberkujundamisel lähtuda ka teenindusvõrgu ratsionaalsest arendamisest. Teatud teenuseliike saab koondada linnalistesse asulatesse, osa peab jääma aga ka väljaspoole. Väiksematesse asulatesse tuleks paigutada vastuvõtupunktid. Need küsimused kerkivad üles mikrorajoonide kujundamisel linnades.

Asulasse või mikrorajooni on vaja koondada kaubandusettevõtted (kauplus, sõskla, apteek, ajalehekiosk), kool, lasteasutused, elanikkonna teenindamise paviljon.

Lastekodud, vanadekodud, sanatooriumid, samuti põllumajanduslikud õppeasutused võib paigutada suurematesse keskustesse või siis väljaspoole keskusl soodsatesse mikroklimaatilistesse tingimustesse.

Teenindamise parandamine ja vastavate asutuste tihe võrk võimaldab laiendada tššjõudu koduse majapidamise arvel, kus tšš on vähe produktiivne.

Riiklik planeerimine. Vaatleme siinkohal veel riikliku planeerimise osa rahvastiku tššlerakendamisel ja asulate väljashitamisel, käsitledes küsimust võrdlevalt kodanlikus ja Nõukogude Kestis.

Kapitalistliku stiihilise arengu tingimustes saab riiklikust planeerimisest rääkida vaid tinglikult. Nagu I peatükis selgus, vapustasid Eesti majandust kriisid. Suurim kriis esines 1929-1933.a., kriisinähted ilmsid ka 1937.a. ja 1940.a. algul. Seoses kriiside ja pidevalt esineva tšüpuudusega ei olnud kodanliku Eesti valitsusel võimalik oluliselt mõjutada rahvastiku paiknemist. Maal esines ülerahvastus, eriti Lääne-Eestis ja Peipsi rannikul. Kodanlik riik ei võtnud midagi ette tšüstuse paigutamiseks nendesse piirkondadesse, kuigi oli teada, et maa vähesus ja madal agrotehnika ei võimalda vastavate piirkondade rahvastikule elamisvõimalusi. Nägime ka, et tšüpuuduse tagajärjel toimus elanikkonna emigreerumine, eriti tšüstuslinnadest. Ka siin ei võetud midagi ette olukorra muutmiseks. Esineb isegi vastupidiseid fakte. Nii soodustas kodanlik valitsus kõigiti tootmise killustamise eesmärgil väikeste ettevõtete rajamist maal. Eesmärgiga alandada põllutšüliste palga toodi meile 1937.a. sisse odavat tšüjõudu Poolast.

Seega näeme, et kodanlik valitsus oma klassiolemuse tõttu ei suutnud kindlustada elanikkonna rakendamist ning selle kaudu mõjustada stiihilist rahvastiku migratsiooni.

Võib nimetada vaid üksikuid kodanliku valitsuse samme, mis mõjutasid rahvastiku paiknemist. Eesmärgiga parandada tšüolusid ja vähendada maaproletariaadi koondumist, rajati uudismaa-asundusi. Selle tulemusel loodi ajavahemikul 1929-1939 uudismaa arvel 2000 uut talu.¹

¹ Ant. K. Uus asundustegevus kümne aastane. Sookultuur. XVIII.

Loodi ka hädaabitõõ, arendades riigi vahenditega metsa- ja turbatõõtatust. Tõõvõimaluste leidmiseks tegutsesid tõõbürood.

Mõnevõrra suuremat tähelepanu põõrati põllumajandusliku kaadri ettevalmistamisele. Sel eesmärgil organiseeriti põllutõõkoolide võrk. Üldiselt kulges aga kaadri ettevalmistamine juhuslikult ning kodanlikus Eestis rüügiti haritlaste üleproduktsoonist.

Kvalitatiivselt erinev on riiklik planeerimine tõõealise rahvastiku rakendamisel ja ümberpaigutamisel sotsialismi tingimustes. Aluse sellele loob riiklik omand ja plaanimajandus. Teostatakse ühtset riiklikku poliitikat tootmise paigutamise alal.

Rahvastiku ümberpaigutamine ja kaadri ettevalmistamine toimub Nõõkogude Liidus sisuliselt plaanipäraselt. Uute ettevõtete rajamine seostatakse tõõjõõubilanssidega. Kaadri ettevalmistamine ja tõõlesuunamine toimub kindla plaani alusel. Esitame mõningaid näiteid. 1962.a. laeksid kõrgemad ja kesk-eriõõppeasutused välja 4230 spetsialisti, nende hulgas 1486 inseneri ja tehnikut, 768 agronoomi, zootehnikut, veterinaararsti, veterinaartehnikut ja metsateadlast, 479 arsti ja keskharidusega meditsiinitõõtajat, 782 pedagoogi, kultuurharidustõõ spetsialisti ja kunstitõõtajat, 235 majandusteadlast ja plaaniaala tõõtajat ning 480 muud spetsialisti. Kõik need spetsialistid määrati tõõle, lähtudes rahvamajanduse vajadustest.

Tegime analüüsi 1963.a. TRÜ, TPI, Tallinna Pedagoogilise Instituudi, Kunstiinstituudi ja Konservatooriumi lõpetajate tõõlemineku kohta. Neist suunati tõõle Põõja-

Eestisse 423, Kesk- ja Kagu-Eestisse 314, Kirde-Eestisse 109 ja Lääne-Eestisse 103.

Lisaks neile suunatakse tšSSle suur osa keskkoolide lõpetajaid. Kaadrit valmistavad ette ka kutsekoolid. 1962.a. valmistati seal ette 3400 noortšSSlist.¹ Organiseeritud korras toimub meie vabariigis tšSSjõu värbamine ehitustele. Kasutatakse ka moraalseid vahendeid. Nii on avaldatud üleskutseid noortele minna tšSSle Panase Kunda ehitustele, siirduda peale keskkooli lõpetamist tšSSle põllumajandusse jt. See on leidnud elavat vastukaja. Keskkooli lõpetajad siirduvad ~~siirduvad~~ tšSSle kolhoosi. Üliõpilased tšSStavad õppeaheajal ehitustel ja maaparandusel.

Siiski esineb meie tšSSjõu paigutamisel ja kasutamisel dispropertsioone ja kasutamata võimalusi. On teada, et vabariigi lõunaosas on kasutamata tšSSjõudu. Vaatamata sellele paikneb näiteks enamik 1962a. käikulaastud tootmisvõimsusi (karjäär 1, fenoolformaldehüüdvaikude tehnik, flotatsioonivabrik Maardus, Väo karjäär) Põhja-Eestis. Sageli ei leita võimalusi naistšSSjõu kasutamiseks, eriti põlevkivibasseinis. See soodustab tšSSjõu voolavust.

Ka asulate arengus ei suutnud kodanlik riik avaldada olulist mõju. Võib märkida vaid ehitusseadust, mis reguleeris ehitustegevust linnades ja alevites. Puudus võimalus linnade plaanipäraseks rekonstrueerimiseks. Maa kõrge hind ei lubanud linnades luua vajalikul hulgal haljasalaid. TšSSlisasulate areng põlevkivibasseinis toimus stihiiliselt. Kodanlik valitsus ei andnud neile linna õigusi.

¹ "Rahva Hääli", 1963, 31. jaanuar.

Nõukogude korra tingimustes on olukord muutunud. Pidevalt laiendatakse asulate piire. Suuremate linnade kohta on koostatud generaalplaanid. Asulate väljaehitamise ja heakorrasdamise kavad vaadatakse läbi kohalikes nõukogudes.

Eriti suur tähtsus on rajooniplaneerimisel. Seda teostatakse vastavalt 1959. a. NLKP KK detsembripleenumi otsustele. Meie vabariigis on senini kavandatud perspektiivsete põllumajanduslike ettevõtete paiknemise skeem. Selle alusel osa põllumajandusettevõtete keskasulaid kavatakse paigutada 32 linna ja alevisse.

Kokkuvõte. Oleme seega lühidalt peatunud mitmesuguste sotsiaal-majanduslike faktorite mõju meie rahvastiku paiknemisele. Lisaks käsitletutele kuuluvad siia ka sõda ja kriisid. Väga sageli faktorid põimuvad omavahel. Nii näiteks kujuneb maaline asustus tihedas seoses elanikkonna teenindamise võrgu, administratiivse jaotuse ja omandi vormiga. Seda on märgata ka mujal.

On olemas kõik eeldused arvata, et sotsiaalmajanduslike faktorite mõju rahvastiku paiknemisele edaspidi kasvab. See on tingitud asjaolust, et pidevalt suureneb hoolitsus inimese eest.

NLKP programmis on öeldud: "Kommunism on klassideta ühiskond, kus kehtib ühtne tootmisvahendite üldrahvalik omandus ja kõigi ühiskonnaliikmete täielik sotsiaalne võrdsus, kus koos inimeste igakülgse arenemisega kasvavad pidevalt areneva teaduse ja tehnika baasil ka tootlikud jõud, kus kõik ühiskonna rikkuse allikad hakkavad voolama võimsa jõena ja viiakse ellu põhimõte "igauhelt tema väinete kohaselt, igauhelt tema vajaduste järgi"."

¹
Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk. 58.

ekskursioonide ja väljasõitude arv. Transpordi kasutajate arv suureneb ka seoses sellega, et kollektiivsed aiad ja savilad on suurtest elamutest semal.

Võib arvata, et majandusgeograafilise asendi tähtsus väheneb seoses tootlike jõudude taseme ühtlustamisega. Teiselt poolt aga nõuab tšerviljakuse kasv rahvastiku ratsionaalset paigutamist. Seejuures tuleb arvesse ka asendi küsimus. Mis puutub vabariigi kui terviku asendisse, siis oleneb see rahvusvahelisest olukorrast. Kaubavahetuse laienemine Läänemere äärsete maadega soodustab meie asendit ja sadamalinnade kasvu.

Ka edaspidi jääb osa asulaid täitma administratiivset funktsiooni. Võib aga oletada, et seoses ettevõtte suuruse kasvuga ja transpordi paranemisega meie administratiivsete ühikute arv veelgi väheneb. See suund ilmneb ka partei programmi nõuetest valitsusaparsadi lihtsustamise ja odavamaks muutmise kohta.

On loomulik, et koos tootlike jõudude arengutasemega ühtlustub elatustase. Seega peaks täielikult kaduma ka rahvastiku stiihiline mehaaniline liikumine. Vastasel juhul oleks see takistuseks rahvastiku ratsionaalsel paigutamisel, sest kommunistlikus ühiskonnas on igal inimesel õigus vabalt valida endale tegevusala. Seda arvestab NLKP programmi nõue, et kolhoosidel peavad olema ühetaolised talude suurendamise majanduslikud tingimused, mis arvestaksid eri tsoonide looduslikke ja majanduslikke iseärasusi, samuti tsoonisisesid erinevusi, selleks et kogu kolhoosissüsteemi ulatuses järjekindlalt ellu viia printsiipi - võrdne taev võrdse tšervest.

Elukondliku teenindamise parandamine loob tõeliselt võrdsed võimalused naistele meestega võrreldes. Juba Lenin nägi tõelist võrdsust eelkõige naiste vabastamises mittetootlikast kodumajapidamisest.¹ On ette nähtud anda naistele kergemat ja ühtlasi hästitasuvat tööd. Pikeneb ka raseduspuhkus.

Seoses kaubanduse ja ühiskondliku toitlustamise võrgu täienemisega kaob vajadus isikliku abimajapidamise järele kolhoosides ja sovhoosides. See võimaldab ehitada kompaktsmaid asulaid maal ning tõmmata kogu tööjõulist elanikkonda ühiskondlikku tootmisse. Isikliku abimajapidamise vähenemine on võimalik siis, kui ühiskondliku majanduse tase võimaldab rahuldada kolhoosnike vajadused põllumajandussaadustele. Enne aga on vaja maal välja arendada tugev kaubandusvõrk, et maarahvas saaks osta kauplustest liha, piima, juurvilja jm.

Elamistingimuste kompleksi nõuded loovad vajaduse võrdlemisi suurte asulate loomiseks, kus on kergem organiseerida ratsionaalset elukondlikku ja kultuurilist teenindamist. Ka on seal võimalik varustada kõik korterid vajaliku magavusega (õhu kondensatsioon, gaas jm.). Rajooniplaneerimise juhendis on öeldud, et kooli kaugus ei tohi olla üle 3 km. Ka kõige väiksemad asulad peavad kindlustama igapäevase teenindamise astme.

Vastavalt sellele on vaja kõigepealt välja töötada teaduslikult põhjendatud elukondliku teenindamise võrgu perspektiivplaan. Linnu hakatakse planeerima mikrorajoonidena, kusjuures igapäevase teenindamise aste saavutatakse

¹

ЛЕНИН, В.И. Сов. т. 29, стр. 396.

mikrorajooni alatuses. Seoses sellega on vaja rekonstrueerida vanad linnosad. Suhteliselt ennea kuuluvad lammutamisele puust elamad.

Metoodilisse juhendis rajooniplaneerimise skeemide koostamiseks on Seldud, et rajoonikeskus peab olema poliitiliseks, administratiivseks, majandus-tootmislikuks, kultuur-elustikuliseks, meditsiiniliseks ja kaubanduslikuks keskuseks. Rajooni keskuseks võivad olla ka kolhoosi- ja sovhoosikeskused.¹

Meie oludes tähendab see, et osa majandi keskusi viiakse üle väiksematesse linnadesse ja alevitesse. Arvatavasti on vajalik ka osa elanikkonna paiknemine loomakasvatushoonete juures väljaspool keskusi. Sinna tuleb ehitada eeskujulike elamistingimustega hooneid.

Tuleb aga arvestada ka, et elamistingimuste kompleksis kasvab psühholoogiliste tegurite tähtsus. Elanikkond vajab võimalusi aialandusega tegelemiseks. On vaja ehitada rohkem spordibaase ja staadione. Samuti on vaja luua rohkeid puhkepaiku. Sellel eesmärgil ongi loodud Tallinna ja Kohtla-Järve Umbrusse spetsiaalsed metsamajandid.

Selleks, et näha ette kõigiti ratsionaalne rahvaetiku paiknemine perspektiivis, ongi vajalik aurida rahvaetiku paiknemise faktoreid, et ehitada kõigile nõustele vastav asustus.

4. Loodusliku keskkonna faktorid

Üldiselt. Nagu näeme, ei võimalda eotiaal-majanduslikud faktorid seletada kõiki isemärasusi rahvaetiku paiknemisel

¹ Методические указания по составлению схем планировки сельско-хозяйственных районов. М. 1962, стр. 41.

see. Vajalik on vaadelda ka loodusliku keskkonna iseärasusi. Enamal juhtudel ei ole loodusliku keskkonna mõju otsene, see toimib tootmise kaudu. Seetõttu jõuame ka tootmise paiknemises toimunud nihete põhjuste selgitamisel valla ja loodusliku keskkonna juurde. I ja II peatükis käsitleme teiste hulgas ka üksikute ^{füüsilis} ~~füüsilis~~-geograafiliste faktorite mõju rahvastiku paiknemises toimunud nihete selgitamisel.

Teeme nüüd kokkuvõtte rannikulise asendi, reljeefi, vetevõrgu, mullastiku ja kliima mõjust rahvastiku paiknemisele Eesti NSV-s.

Tänu rannikulisele asendile on meil arenenud kalapüük ja sadamamajandus. Vastavalt erineb asustus rannikul. Rannikulise asendi tähtsuse vähenemine ~~transportis~~ on põhjustatud mitmetest asjaoludest (sadamad on purustatud, kalurid koondunud suurtesse linnadesse). Samal ajal on aga kalade vastuvõtu ja tšillimise tõttu tekkinud uusi asulaid. Kasvab ka puhkeasulate võrk rannikul.

Käesoleval ajal toimub rannikasustuse ümberkujunemine. Uued asulad tekivad kala vastuvõtupunktide ja tehhide juures (Kõrgesaare, Toila jt.). Uusi elamuid ehitatakse ka kalurikelhooside keskustes (vaata kalurikelhooside paiknemine joen. 14). Elanikkond kasvab nendes asulates, mis omavad soodsama sadamakoha. Rannikulinnades ilmneb tendents keskuse nihkumiseks sisemaa (peamiselt raudteejaama suunas). Pärnu kasvu pidurdab ebascodne sadam. Huvitav on märkida, et nii Kuivastu kui ka Kohuküla sadama juurde ei ole kujunenud asulat.

Reljeefi mõju asustusele on suhteliselt väike (näit.

kulade suurus ja.). Siiski tuleb esda arvestada ka perspektiivis. Nii võib olemasolevaet asustuseet ja teedevõrgust lähtudes arvata, et perspektiivsed põllumajanduslikad ettevõtted tulevad suuremad tasasa reljeefiga ning väiksemad vaheldava reljeefiga aladel. Viimasel juhul on ka asulad väiksemad ja need paiknevad tihedamalt. Koha valikul perspektiivsele asulale, samuti linnade laiendamisel on vajalik arvestada reljeefiga, kuna ta avaldab otseset mõju ehituste paigutamisele, määrab kindlaks peamised magistraaltänavad. Keerulise reljeefi puhul tekib vajadus kunstlike moodustiste järgi. Asulate paigutamisel on vajalik arvestada ka aluspõhja, mille mõju muidu rahvastiku paiknemisele ei ilane. Kolhoosiasula planeerimisel on vajalik, et elamusektor oleks kõrgemal majandussektorist. Tuleb pidada perspektiivseks kasutada meie luitealaid puhkekodude ja sanatooriumide paigutamiseks.

Küllaltki suur on olnud maavarade mõju. Nägime, kuidas põlevkivi ja fosforiit on põhjustanud (tõssetasettevõtete rajamise tõttu) rahvastiku juurdevoolu ja uute asulate teket. Teiste maavarade mõju on olnud senini väiksem. Ehitusmaterjalid on soodustanud üheikute asulate kasvu (Kunda, Aseri), rida asulaid on tekkinud ka turba tootmise baasil.

Ei saa märkimata jätta tervistava toimega mada osatähtsust meie kaurortide Haapsalu ja Kingissepa kasvul.

Esineb ka maavaradest olenevaid erinevusi asustases. Põlevkivibaaseni on hoonestatud väikeste asulate kaupa, kuna tootmine toimus kaevandustes ning elamufond paigutati kaevanduste juurde. Ehitusmaterjalide mõju ilmneb seinamaterjali isoleerivus jne.

Seega näeme, et meie maavarad, välja arvatud muda, mõjutavad rahvastiku paiknemist tootmise kaudu. Kuna maavarad paiknevad ebaühtlaselt, siis põhjustavad nad ka ebaühtlust rahvastiku paiknemises. Ilmneb seos ühelt poolt maavarade leviku ja teiselt poolt tšhstustšhliste ja linna-rahvastiku protsendi vahel. Maavarade ratsionaalne kasutamine on võimalik vaid sotsialismi tingimustes.

Jõesed, järved ja põhjavesi avaldavad mitmesugust mõju meie rahvastiku paiknemisele. Peamiselt on nad soodustanud teatud asulate kasvu. Jõesed tõmbavad enda kõrde elanikkonda.¹ Juba arheoloogilised leiud on pärit veekogude äärest. Nägime, et ka enamik linnu on jõgede ja järvede ääres.

Käesoleval ajal on eriti kasvanud veeresursside mõju asula kasvule. Soodsad veetarad soodustavad asula kasvu. Jõgede ja järvede mõju kalapüügis ja transpordis on vähenenud. Sestõttu paljudes jõgede ja järvede kaldail asuvalis asulail elanikkond väheneb.

Jõgede ja järvede kasutamine spordiüritusteks ning tšhstajatele puhkeasula rajamiseks on üheks näiteks loodusliku keskkonna otsesest mõjust rahvastiku paiknemisele.

Negatiivselt mõjutavad rahvastiku paiknemist sood. Välja arvatud turbatootmisega seotud asulad, puudub soodunud aludes asustus. Umbes 12% rohumade pindalast moodustavad jõgede ja järvede lunad. Ka neil puudub alaline asustus.

Soodde levik vähendab meie üldist rahvastiku tihedust. See mõju jääb püsima ka perspektiivis, põhjustades

¹ Савукин, В.Г. Введение, стр. 323.

ebaühtlust meie rahvastiku paiknemises.

Ka metsade piirkonnas on hõre rahvastiku tihedus. Teiselt poolt on aga metsatõstlemine põhjustanud või soodustanud mitmete asulate kasvu. Märkime nendest Avinurmet, Tudat, Sarut, Tabiveret, Surnut jt.

Teistest loodueliku keskkonna faktoritest on mõnevõrra erinev toime kliimal. Ta mõjutab rahvastiku paiknemist mitmel viisil. Märkisime juba varem aastaaegadega seotud rahvastiku ajutisest migratsioonist. Samuti oli juttu puhke- ja kaurortasustusest. Peatume neil küsimustel nüüd perepektiivi seisukohalt.

Seoses elanike koondumisega suurtesse asulatesse kasvab tulevikus asula mikrokliima tähtsus. Seda tuleb arvestada asulate planeerimisel. Nagu teada, on meil valitsevaks läänekaarte tuled. Seetõttu peaksid elamurajoondi jääma tõstusest läände. Soodsamaid võimalasi komfortse mikrokliima loomiseks ehitatavates elamurajoonides pakub liigestatud reljeef, nagu see esineb vabariigi kesk- ja kaguosas. Tasase reljeefi puhul on vaja elamurajoonide ja -sektorite paigutamisel arvestada elamaselevate parkide ja metsadega. Perspektiivsete põllumajandusettevõtete asulate kohta valikul tuleb arvestada teiste tegurite kõrval ka mikroklimaatiliste tingimustega. Kõnklikul reljeefil tuleks eelistada lõunapoolseid nõlva.

Kohati tuleb aga mikroklimaatiliste tingimuste parandamiseks rajada parke, haljasalasid ja linnade haljasvöötmid. A. Raik ütleb, et asulate planeerimisel tuleb samuti arvestada kliimaatilisi tingimusi, kusjaures erilist

erilist tähelepanu tuleb pöörata tuule kui alalise jahutava teguri tugevuse vähendamisele, eriti rahva kogunemise paikades.¹

x x x

Meie looduslikud tingimused koos ajaloolis-majanduslike iseärasustega määravad vabariigi kohe üleliidulises tšhjaotuse süsteemis. See mõjutab rahvastiku kasvu vabariigis tervikuna ning leiab kajastamist ka asustuses. Meie maalises asustuspildis muutuvad ka edaspidi domineerivaks loomakasvatushooned. Teiseks tähtsaks elemendiks on puhke- ja suvitusasulad. Seoses ehituse industrialiseerimisega kaovad senised regionaalsed erinevused linnade ja maa-asulate hoonestuses.

Besti NSV loodusliku keskkonna erinevuste kajastamine asustuses. Tutvumine loodusliku keskkonna üksikute faktorite mõjuga rahvastiku paiknemisele aitab meil luua ettekujutuse nende toime iseloomust ja ulatusest. Tavaliselt aga ei toimi need faktorid üksikult, vaid koos. Püüame siinkohal peatuda vabariigi loodusliku keskkonna erinevustel ja sellega seotud iseärasustel meie asustuses. Vaatleme lähemalt 5 erinevat piirkonda, mis on eristatud E.Varepi poolt.²

Põhja-Besti piirkond, kus maapind on tasane ja valdavalt kamar-karbonaatsüülad, on olnud alaks, kus elanike arv on pidevalt kasvanud. Asustus on tihe. Erandiks on ainult soostunud alad (Alutaguse, Kõrvemaa). Linnades on shitusmaterjalina kasutatud paekivi. Maal on samuti pae-

¹ Raik, A. Klimatoloogia rakenduslike ülesandeid Eesti NSV-s. Rakendageograafilise nõupidamise teesid. Tallinn, 1961, lk.13.

² Варец, В. op. cit. lk. 349-359.

kivist enamik kõrvalhooneid. Välja arvatud rannik, levib selles piirkonnas haja-asustus. Üksikasustus esineb Alutagusel ja Kõrvemaal. Kõige levinumaks on külad elanike arvuga 20-40.

Lääne-Eestis on samuti lubjakivised tasandikud kamar-karbonaatmuldadega. Kasari ja Pärnu jõe basseinis on viljakaid muldasid viirsaavidel. Madalikul on laiad soomaaesiviid. Madaliku alal on nõrga drenaaži tõttu sageli põllud ribadena, mis takistab maakorralduse läbiviimist. Selles piirkonnas on elanikkond pidevalt vähenenud. Linnalised asulad paiknevad hõredalt. Maaline asustus on paiguti ridaja ilmega. Haja- ja ridakülad esinevad rannikul, samuti jõgede ääres. Sumbjaid vorme on kohati saartel. Niiküll ümbruses on külad paekühmudel. Saartel ja Lääne-Eesti madalikul on laialdaselt kasutatud ehituses seinamaterjalina lubjakivi ja katuse katmiseks rooga. Pärnu madalikul on peamiseks seinamaterjaliks puit. Domineerivad asustatud kohad elanike arvuga 40-60.

Järvede-äärne piirkond hõlmab Võrtsjärve nõo ja Peipsi ranniku. See ala on kaetud metsade ja soodega. Piirkonnas ei asu ühtegi suuremat linnalist asulat. Maal paiknevad pered üksikult või hajaküladena. Hooned on enamikus puust. Asustatud kohti on vähe ja nad on suured. Arvukuselt on esikohal asustatud kohad üle 200 elanikuga.

Eesti veelahkme piirkonnas (Pandivere, Voeremaa) on laineline moreenmaastik. Siin on ~~koostunud~~ ja loetunud kamar-karbonaatmullad. Juba kodanlikus Eestis oli rahvastiku tihedus sellel alal keskmisest suurem. Piirkonna põhjaosas on mitmeid sauri asulaid, mis enamikus on kasva-

nud kiiresti. Kohati esineb sumbkülasid, enamuses on aga hajaasustus. Ridajaid asustusvorme on Vooremaal. Hooned on suured. Ehitusmaterjalina on kasutatud raud- või pae- kivi. Esikohal on asustatud kohad elanike arvuga 20-40.

Lõuna-Eesti piirkonnas on 7 füüsilis-geograafilist rajooni. Kõrgustikel on künklik moreenmaastik. Moreenta- sandikud on orustatud. Orgudes ja nõgudes on sandurmaas- tikud. Valdavad kamarleotmullad. Põllumaa protsent on piirkonnas kõrge. Rahvastiku tihedus oli selles piirkon- nas kodanliku Eesti päevil üle keskmise. Käesoleval ajal toimub elanikkonna vähenemine, mis on tingitud peamiselt piirkonna linnaliste asulate keskmisest aeglasemast kasvust. Seevastu on kiiresti kasvanud mittelinnalised asulad. Elanike vähenemine maal on aeglasem kui teistes piirkondades. Siinised linnad erinevad vabariigi teistest linnadest, kuna ehituses ei ole kasutatud pae- kivi. Tarad on puust. Maal on ülekaalus hajaasustus. Kohati esineb peresid 2-3 kaupa gruppides. Sumbkülad esinevad vaid teede sõlmpunktides. Maal on seinamaterjalina kasutatud peale puidu veel raudkivi ja savi. Domineerivad külad elanike arvuga 20-60.

A. Kolotijevski on uurinud looduslike tingimuste osa linnade kujunemises ja arengus. Eesti NSV linnadest peab ta Tallinna meresadamaks, Tartut jõesadamaks, Kohtla- Järvet, Jõhvit, Ahtmet ja Sompat põlevkivitöötlemise keskusteks. Ehitustööstuse keskuseks on Kunda, metsa- töötlemise keskusteks Tallinn ja Pärnu, keemiatooraine tootmise keskuseks on Maardu, kalatööstuse keskusteks on Tallinn, Kingissepp, Haapsalu ja Pärnu. Pärnu kuulub

ka mereäärse kliimaga kaurortide hulka, Aegviidu aga sanatoorsete suvituskohtade hulka.¹ Kuna selline lühenemine meie linnalistele asulatele on uudne, vajab ta edaspidi täpsustamist.

Loodusliku keskkonna mõju perspektiivis. Kelnevast nähtus, et loodusliku keskkonna mõju avaldub rahvastiku paiknemisele peamiselt tootmise kaudu (maavarad, mullastik, rannikuline asend). Nagu V.Nemtšinov väidab, põhjustab loodusvarade ebahütlane levik rahvastiku ümberpaiknemist.² Looduslike tingimuste otsene mõju on nenditav veevarustuses ning puhke- ja ravifunktsioonidega asustuses. See avaldub veel hoonete ehitusmaterjalis, nende suuruses ja asetuses. Nii on asulate vormid erinevad vastavalt looduslikele tingimustele. Nende mõju on suurem maalises asustuses. Looduslike tingimuste mõju perspektiivis arvab S.Kovaljov, et "kuidas ka ei muutuks edaspidi asustuse vormid maal, nad on ikkagi suuremas ulatuses kui linnaline asustus diferentseeritud looduslik-majanduslike rajoonide järgi...".³

Tulevikus, meoses suurtootmise arenguga põllumajanduses, loodusliku keskkonna mõju rahvastiku paiknemisele väheneb. See mõju ilmneb aga tootmisüksuse suuruses, majandi konfiguratsioonis ning sellega seotult asulate suuruses ja arvus. Samuti mõjutavad loodusliku keskkonna

¹ Колотневский, А.М. Роль природных условий и ресурсов в формировании и развитии городских поселений Западного района СССР. Тезисы докладов всесоюзного экономико-географического съезда прибалтийских республик по вопросам размещения промышленности и развития городов. Вильнюс, 1962, стр. 23, 24.

² Немчинов, В. Теоретические вопросы размещения, стр. 3.

³ Ковалев, С.А. Реконструкция сельского расселения и географическая наука. Советская география в период строительства коммунизма. М.1963, стр. 429.

faktorid meie kuurortide, puhkekodude, sanatooriumide, pioneerilaagrite ja spordibaaside paiknemist.

Eraldi tuleb märkida looduskaitsealasid, mis omavad samasuguse tähtsuse kui puhkealad. Looduskaitse keelualadeks on Anja jõe ürgorg, Pirita jõe org, Tilleorga, Suur-Munamägi ja Vällamägi, Rõuge järvestik, Puhajärv, Väike-Munamägi ja Tedremägi, Neeruti mäed, Aegviidu-Kelijärve, Saka-Ontika-Toila, Valgejõe ürgorg, Kaali meteoriidikraater, Harilaid, Nehatu soo, Nätsi raba, Muraka raba, kvartal Järvseljal, Viiresaare rabasaar, Virtsu, Lastu, Puhtu, Abruka saare salumets, Mihkli tammik, Tagamõisa puisniit, Halliste puisniit, Koiva puisniit, Harku dendropark, Linnulaht. Nendesse aladesse ei tohi paigutada tšžstusi.

Ka suurte linnade väljaarendamisel on vaja arvestada ümbritseva loodusliku keskkonnaga. Teatavasti peab linnalähedane tsoon olema sobiv sanatooriumide, puhkekodude, pioneerilaagrite, supelrandade jm. rajamiseks.

Asustatud koha territooriumi (ka uue linnaosa) valikul on vaja arvestada järgmiste põhiliste faktoritega: a) kliimatilised tingimused koos haljasaladega, b) reljeef, c) läbivate jõgede ja veekogude hüdroloogia, d) inseeergeoloogilised tingimused.¹

Rahvastiku paiknemist mõjutavad ka edaspidi meie loodusvarad (põlevkivi, fosforiit, turvas, ehitusmaterjalid, puit, kalavarud), mis põhjustavad vabariigisisised erinevused tootmise paiknemises.

On vaja eristada looduslike tingimuste mõju elu- ja tšžkohale. Sageli on nii, et need loodusliku keskkonna tingimused, mis soodustavad tootmise arendamist teatud

¹ Стреленков, А. Е., Бутягин, В. А. Планировка и благоустройство городов. М. 1962. стр. 276-277.

piirkonnas, ei ole sobivad elamiseks. Seda vastuola aitab lahendada tšh- ja elamispiirkonna eraldamine. On vajalik, et elamurajoonid asuksid eemal keemiatehastest.

5. Rahvastiku paiknemise prognoosidest ja
üleandest asustase ümberkujundamisel

1959.a. rahvaloenduse materjal ja peamiste tendentside teadmine võimaldab teha ka mõningaid prognoose.

Elanike arvu kasv on näidanud vähenemise tendentsi. See on toimunud mehaanilise juurdevoolu vähenemise arvel. Ka lähema kümne aasta jooksul ei ole ette näha rahvastiku loomuliku liibe olulist tõusu. Põhjuseks on asjaolu, et sünditusealiste gruppi asuvad sõja ajal sündinud naised. Ka ei ole loota suuremuse vähenemist, kuna elatanute osatähtsus rahvastikus on kõrge. Kui vaadelda 1959-1963.a. keskmist elanikkonna suurenemist, siis võib eeldada, et elanike arv 1970.a. on meil ca 1330 tuh. Tegelikult on viimastel aastatel kasv veidi suurenenud, mis võimaldab arvata, et elanikkond võib ulatuda kuni 1335 tuhandele. Nagu Ee sti NSV Riikliku Plaanikomisjoni materjalidest nähtub, ei kindlusta rahvastiku loomulik juurdekasv meile vajalikku tšh-jõudu. Võrreldes Läti ja Leedu NSV-ga on meil vähen võimalusi tšh-jõu suurendamiseks ühiskondlikust tšhst mitteosavõtivate tšhvoimelistel arvel.

Lähtudes rahvastiku vanuselise struktuurist võib ette näha elanikkonna suurenemist Kirde-Eestis, vähenemist aga Lääne-Eestis. Kuna vabariigi lääne- ja lõunapiirkondadesse ei ole ette nähtud paigutada suuremaid tšhstusi, siis suundub ka edaspidi vennaevabariikidest meile saabuv rahvastik Põhja- ja Kirde-Eestisse.

Jätkab ka linnarahvaetiku kasv, kuid võrreldes seni-
sega peaks tempo aeglustuma. Põhjuseks on asjaolu, et
maal ei ole enam vabu tšõjõuresse. Maarahvastiku va-
nuselisest koosseisust lähtudes võib ette näha tema loo-
mulikku vähenemist. Tšõjõu vajadust maal vähendab ainult
sesoonsuse vähenemine. Linnade edasine kasv saab toimuda
ainult loomuliku juurdekasvu ja vennisvabariikidest siia
saabuva elanikkonna arvel.

Senisest kiiremini hakkab toimuma maaelanike koondu-
mine suurtesse asulatesse. Põhjusi on siin mitmeid. Üheks
põhjuseks on asjaolu, et paljudes hajali paiknevates pere-
des elavad ainult pensionialised või selleni jõudvad
inimesed. Noored aga asuvad elama tootmis hoonete lähedus-
se. Teiseks põhjuseks on asjaolu, et 40-50 a. tagasi ehi-
tatud eluhooned amortiseeruvad ja nende remontimine ei
ole tasuv. Kolmandaks põhjuseks on kolhooside jõukuse
kasv, mis võimaldab suurendada elamuhituse mahtu maal.
Kolhoosnikute koondumist suurtesse asulatesse kiirendab
õue-siamaa suuruse vähenemine.

Peab kahetsusega märkima, et meie asustuse areneb
plaanipäratait. Kui rajoonide kohta on koostamisel rajoo-
niplaneerimise kavad, siis linnaliste asulate areng toi-
mub sageli omapead. Ka kõigi linnade ja alevite kohta on
vaja koostada pikaajalised plaanid. Iga linna juures tuleb
määrata tema perspektiivne koht asustuse süsteemis. Nende
linnade ja alevike kohta, mis ei ole perspektiivsed, tu-
leb koostada kava rahvastiku organiseeritud ümberpaiguta-
miseks. Ümberpaigutamine peaks algama noortest. Samuti
ei tohiks nendes asulatesse ehitada uusi ühiskondlikke
hooneid. Kuna meil on tihe linnade võrk, ei ole õige

rajada uusi tššstusi maal. Samuti on vajalik likvideerida praegu esinev kaugelt tššli käimine. On vajalik, et kõik antud asutuses või ettevõttes tšštajad elaksid nendes asulates, kus asub nende tšškoht. Suhteliselt kaugemalt tššli käimist võib ette näha põlevkivibasseinis, kus on otstarbekas välja ehitada 1-2 suuremat linna.

Kogemused on näidanud, et senine tšštajate organiseeritud värbamise süsteem ei sobi. Selle süsteemiga tulevad meie ehitustele võrdlemisi juhuslikud inimesed, kelle kohalejäämise protsent on madal. Organiseeritud värbamise peamiseks ülesandeks peaks jääma vabariigisiseste tššjõuressursside arvelevõtmine ja ümberpaigutamine.

6. Rahvastik ja planeerimine

Rahvastiku arvu, struktuuri ja paiknemise näitajad pakuvad suurt huvi majanduse planeerimisel. Juba kodanlikus Eestis tehti arvutusi rahvastiku perspektiivse muutumise kohta. Samuti koguti andmeid ja tehti prognoose rahvastiku rakendatuse kohta. Kahjuks ei leidnud need tššd kapitalistliku stiilia tingimustes rakendamist. Võib märkida ainult asundustalude rajamist ja hädaabitššid, mis pidid suurendama rahvastiku rakendatust.

Sotsialistlikus ühiskonnas, plaanimajanduse tingimustes peaksid rahvastiku andmed leidma laialdast kasutamist. Juba sotsialistliku rahvastikuseaduse üheks nõudeks on rahvastikuratsionaalne paiknemine. Kahjuks ei ole see aga alati nii.

Esitame nõmed näited meie planeerimise praktikast.

Peamiseks rahvastikku hõlmavaks näitajaks on tššjõu plaan, mis koostatakse vabariigi lõikes. Lisaks sellele on veel

elanistingimuste parandamise abinõude plaan. Uute tootmisettevõtete planeerimisel nähakse ette tšhjuu vajaduse ning vastavalt sellele arvestatakse elanike arvu muutumise.

Meie arvates jääb see väheseks. Eriti tingimustes, kus käib kogu planeerimise ümberkujundamine. Piirdumist ainult tšhjuuge plaanide koostamisel kritiseerib ka A. Veimer.¹ On vajalik koostada tšhjuubilansid peale vabariigi terviku tema peamiste majandusrajoonide ja kõigi linnaliste asulate kohta. See on eriti vajalik ka seetõttu, et üksikute tootmisharude kontsentreerimine ja optimaalne paigutamine võib muuta tšhjuu võimalusi üksikute asulate lõikes, eriti võivad muutuda proportsioonid mees- ja nais-tšhjuu kasutamises.

Samuti tuleb rahvastiku andmetest lähtudes planeerida kaupluste võrk ja kaupade assortiment, lasteasutuste ja koolikohtade võrk, elanikkonna teenindamine ja ehitatavate korterite suurus. Senisest üksikasjalikumalt tuleb planeerida kaadri ettevalmistamist ja selle jaotamist.

Samuti on vaja planeerida abinõud koduses majapidamises tšhjtava rahvastiku kaasatõmbamiseks tootmisse. Tuleb nõustuda A. Melliku kriitikaga, kes kirjutab: "Asustus (linnad ja külad koos nende juurde kuuluva tootmisega) täidab kompleksset funktsiooni, milles eriti tähtis on tema majanduslik osa ühiskondliku tšhjuu taastootmise ja kvalifitseerimise vahendina. Asustuse planeerimisel peab see asetama esile kui lahenduste majanduslikkuse kaalukamaid

¹ Veimer, A. Majandusteaduse ülesanded Eesti NSV rahvamajanduse arendamise perspektiivide valguses. Vabariikliku majandusteadusliku konverentsi materjalid. Tallinn, 1962, lk. 8.

kriteeriume, mis toetaksid sotsiaalseid kaalutlusi nende tihti nii ebavõrdses võitluses ühepöevaökonoomia arvestustega. Tõsi küll, me ei oska veel rublades väljendada kahju, mida põhjustab linnaõhku paisatud tahm, vanad halvad elamud või haljastuse arvel "kokkuhoitud" summad. Need vahekorrad tuleb aga selgeks teha ja siis me leiame, et on odavam ehitada filtreid kui suitsu õhku paisata, tulusam rajada uusi elamuid kui remontida vanu, parem istutada puid kui ravida lapsi."¹

Eriti vajalik on rahvastiku andmete kasutamine sellise uue planeerimismeetodi juures, nagu seda on majandusharudevaheline bilanss. Nii ei ole võimalik kindlaks määrata isiklikku tarbimist, kui ei ole andmeid rahvastiku vanuselise ja soolise jagunemise kohta. Ka ühiskondliku tarbimise planeerimisel on vajalikud andmed rahvastiku kontingentide kohta, kes vajavad lasteaias- ja koolikohti. Samuti on vajalik teada pensionäride arvu.

Toodud näiteist piisab, et tõestada vajadust rahvastikualase arvustamis töhustamiseks ja rahvastiku andmete laialdaseks kasutamiseks. Ka rahvastikualastes arvutustes tuleb kasutusele võtta kaasaegne arvutustehnika.

Kokkuvõtte ja ettepanekud

Oleme püüdnud selgitada konkreetse materjali alusel Eesti NSV territooriumil elava rahvastiku paiknemises toimunud muutusi ja välja tuua nende muutuste põhjuseid. Toodud arvuline materjal näitab, et kõige suuremad muutused meie rahvastiku paiknemises leidsid aset seoses tootmisviisi muutumisega. Üleminekuga sotsialismile muutus

¹ Mellik, A. op. cit., lk. 8.

meie rahvastiku taastootmise iseloom ja hakkas kehtima ka sotsialistlik rahvastikuseadus.

Siiski erineb meie rahvastiku taastootmise tüüp enamikest vennasvabariikidest. Kuna sündimus on madalal tasemel, siis on rahvastiku loomulik liive kasvanud vaid suuremuse langemise arvel. Suremuse langemise tase on aeglasem kui enamikus liiduvabariikides. Kujunenud olukord nõuab täiendavate abinõude rakendamist rahvastiku normaalse taastootmise kindlustamiseks.

Linnade kasv on saanud õige majandusliku aluse. Kahjuks aga areneb meie linnade ja alevite võrk ebaühtlaselt. Kuna ei ole uuritud ja kindlaks määratud meie linnaliste asulate optimaalset suurust, siis esineb seetõttu mitmeid ebakõlaseid. Vabariigi pealinn Tallinn on mitmes osas ületamas oma optimaalset suurust, mitmed väiksemad linnad aga ei ole selleni jõudnud.

Rahvastiku territoriaalne ümberpaigutamine vastab vabariigi tootlike jõudude arengu huvidele. Kui Nõukogude Liidus viib uute loodusvarade kasutuselevõtmine rahvastiku paiknemise ühtlustamisele, siis väikse vabariigi alatuses rahvastiku paiknemine muutub ebaühtlasemaks.

Täielikult on ümber kujunemas asustus maal. On juba muutunud asustuse majanduslik alus. On tekkinud mitmed uued asulatuübid. Eluõiguse võidavad ka maal kompaktse hoonestusega heakorrastatud nn. linnatuüpi asulad (asundid). Neid tekib kolhoosides, sovhoosides ja teaduslike asutuste ning spordibaaside juures.

Rahule ei saa jääda ka olemasoleva tihedalt rahvastiku jaotamisega majandusharudes. Kolhooside tihedus on

keskmisest tunduvalt eakam. Üksikutes kolhoosides moodustavad pensioniealised juba ühe kolmandiku kolhoosi liikmetest. Paljudes majandites on vähe noori, keda võiks kolhoosi kulul õppima saata. Tekib vajadus, et osa sovhoosiperedes võrsuvat järelkasvust suunataks peale kutse omandamist tšõlke kolhoosidesse.

Kuigi rahvastiku ümberpaigutumine vabariigi teistest piirkondadest Põhja- ja Kirde-Bestisse on tingitud mitmetest põhjustest, ei saamda edaspidi senises ulatuses pidada ratsionaalseks. Vabariigi põhjaosas on hoopis halvemad võimalused linnade varustamisel kvaliteetse joogiveega, sobiva ja tervisliku mikrokliima loomisel. On vajalik kriitiliselt läbi vaadata olemasolevad perspektiivsed plaanid tšõstusobjektide ehitamiseks Põhja- ja Kirde-Bestisse.

Rahvastiku paiknemise faktorite analüüs näitab, et kõige tähtsamaks on tootmisega seotud faktorid (tootmise paiknemine, rahvamajanduse struktuur) küllaltki olulise tähtsusega on mitmed sotsiaal-majanduslikud faktorid. Nii ilmnes omandivormi ja tootmisüksuse suuruse mõju asustusele maal.

Loodusliku keskkonna mõju on üldiselt vahendatud tootmise kaudu. Ilmnes aga ka otsene mõju, näiteks asula kooha valikul, joogiveevarude ja kvaliteedi arvestamine, peamiselt aga suvitus- ja puhkeasulate paiknemises ja rahvastiku ajutise iseloomuga migratsioonis.

Analüüsitava materjal andis arvukaid näiteid mitmetest stiihilisustest ja ebaratsionaalsustest rahvastiku paiknemises. Paljud neist vigadest olid tingitud amet-

kondlikust killustatusest, suurel määral aga ka plaaniorganite asjatundmatusest. Nii ei olnud põhjendatud mitmete asulatele linnaliste õiguste andmine. Mõttetu oli ka põlevkivibasseinis väikeste linnade väljaehitamine. Majanduslikult ei olnud põhjendatud ka rahvastiku liigne üra-vool põllumajandusest. Suuri vigu on esinenud kolhooside maakorralduses ja kolhooside asulate valikul.

Tõsja on tehtud mitmeid ettepanekuid, millistest olulisemaid peame vajalikuks veel kord kokkuvõtlikult esitada.

1. Rahvastiku loomuliku liibe tõstmiseks tuleb lisaks tõhusale selgitus tööle tarvitusele võtta ka mitmeid praktilisi abinõusid. Nendeks võiksid olla abiellujatele korteri eraldamine, kohtade suurendamine lastesõimes ja -aedades, kinode, teatrite ning töökohtade juures lastetubade sisustamine ühiskondlikus korras. Samuti on tarvis võimaldada emadel töötada lühendatud tööajaga ja luua üldisest erineva tööajagraafikuga vahetusi. Kaaluda võiks ka raseduspuhkuse pikendamist jm. abinõusid.

2. Rahvastiku paiknemise ühtlustamiseks ja kõikidele linnadele optimaalse suuruse tagamiseks on vajalik uusi ehitatavaid ettevõtteid paigutada ühtlasemalt. Tallinna kasvu piiramiseks on vajalik kasutusele võtta konkreetsed abinõud (rekonstrueerimist vajavate ettevõtete väljaviimine ehitajate arvu vähendamine jne.). Väikestes asulatesse, kus esineb kasutamata tööjõudu, tuleb paigutada suurte ettevõtete tsehhe.

Uute ettevõtete ehitamine meie keskmise suurusega linnadesse kiirendab nende kasvu ning aitab kaasa rahvastiku rakendatuse tõusule.

3. Ka elamistingimuste ühtlustamine nõuab rahvastiku ühtlasemat paigutamist. Elanikkonna ühtse kultuurilise teenindamise tagamiseks kogu vabariigi ulatuses tuleb liisake Tallinnale ja Tartule välja kujundada 2-3 suurlinna. Maarahvastiku elamistingimuste parandamiseks on vajalik nad koondada suurtesse asulatesse. On vajalik ühtlaselt paigutada elanikkonna teenindamise asutuste võrk ja suurendada nende alade tähtsajate arvu. Elamu ja tähtsustarajoonide paigutamisel tuleb taotleda tähtskäimise kauguse vähendamist.

4. Kolhooside tähtsõu kindlustamiseks osutab vajalikuks shitada elamuid noortele spetsialistidele keskustes. Samuti tuleb tösta nende elukondliku ning kultuurilist teenindamist.

5. Vabariigi tähtsõu ratsionaalseks kasutamiseks on vajalik senisest sihipärasemal teostada tähtsõu värbamist ja ettevalmistamist. Tuleb saavutada olukord, et tähtsviljakuse tõusuga vabanev tähtsõud valmistataks ette uuele erialale.

6. Asulastiku plaanipäraseks rekonstrueerimiseks osutab vajalikuks rajooniplaneerimise teostamine kogu vabariigi ulatuses. On etstarbekas, kui seda tähtsõd juhitaks ühest keskusest (näit. Shituskomiteest). Sellis tähtsõs tuleb peamine tähelepanu pöörata elamistingimuste parandamisele, rahvastiku rakendatuse suurendamisele ning tähtsviljakuse tõusule.

7. Mittelinnaliste asulate edasine arendamine nõuab nende klassifitseerimist ja tüpiseerimist. On vajalik täpselt kindlaks määrata kõigi olmaolevate asustatud

kohtade *le*anike arv ja tüüp. On vajalik välja tšštada ka meie linnalistele asulatele kindel kriteerium ja vajaduse korral mõnel neist linna ja alevi õigus ära võtta.

8. Rahvastiku üleviimist perspektiivsetesse asulatesse nii maal kui linnas tuleb teostada kindla plaani alusel. Perspektiivi mitte omavate väikelinnade ja alevite rahvastikku tuleb ühelt poolt üle viia suurematesse linnadesse, teiselt poolt aga ette valmistada tšštamiseks põllumajanduses. Si ole dstarbekas neisse asulatesse ehitada uusi ühiskondlikke hooneid.

9. Rahvastiku andmeid ja prognoose on vajalik senisest enam kasutada praktilises planeerimistegevuses, ka uute planeerimismeetodite nagu majandusharudevaheline bilanss jt. rakendamisel. Kaubanduse ja teiste teenindamisalade paigutamisel ja arendamisel on vajalik arvestada rahvastiku perspektiivset soolist ja vanuselist struktuuri, perekonna suurust ja koosseisu jm.

10. Rahvastikualaseid uurimisi on vajalik teostada järgmises kahes suunas: a) näitajate süsteem ja valemid rahvastiku perspektiivse paigutamise arvutamiseks, b) näitajate süsteemi leidmine, mis võimaldaks tootmise ühe või teise paigutamise variandi puhul arvestada ka rahvastiku optimaalset paiknemist.

11. Nii perspektiivse planeerimise, rajooniplaneerimise jt. tšštade teostamisel on vajalik rahvastikugeograafide või laia profiiliga rahvastikuteadlaste osavõtt. See aitaks vältida varem nii sageli tehtud vigu.

Kirjanduse nimekiri

1. Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm. Tallinn, 1961.
2. Ленин, В.И. Соч., т.29.
3. Маркс, К., Энгельс, Ф. Соч., т.27.
4. 20 aastat ehitamist Eestis. 1918-1938. Tallinn, 1939.
5. Ant, E. Uus asundustegevus kümne aastane. Sookultuur. XVIII.
6. Bonstedt, O. Die Bedeutung der Flecken im System der zentralen Orte in Estland. Statistische Berichte für den Generalbezirk Estland, 1943, 12(2) (SBE.)^x.
7. Brandt, E. Sotsialismi ülesehitamise iseloomused Eesti NSV-s. Tallinn, 1955.
8. Eesti NSV agroklimaatiline teatmik. Tallinn, 1962.
9. Eesti NSV ajalugu. Tallinn, 1957.
10. Eesti NSV. Andmete kogumik. Koostanud V. Tarmisto, Tallinn, 1959.
11. Eesti NSV rahvamajandus. Statistiline kogumik. Tallinn, 1957.
12. Geograafia arengust Eesti NSV-s 1940-1960. Eesti Geograafia Seltsi publikatsioonid XI, Tallinn, 1960.
13. International migration 1945-1957. Geneva, 1959.
14. Jaanvärk, E. Nõukogude Eesti tšhliklassi ja vabariigi tšhstuse areng. Tallinn, 1963.

^x Korduvate pikemate nimetuste asemel kasutatakse lühendeid.

15. Kammal, U. Maa-asustuse ümberkorraldamise põhimõtteid Kirde-Eestis. Teaduslik nõupidamine Kirde-Eesti majanduse kompleksse arendamise küsimustes. Tallinn, 1962 (teesid).
16. Kant, E. Bevölkerung und Lebensraum in Estland. Tartu, 1935.
17. Kant, E. Problems of Environment and Population in Estonia. Eesti Loodusteaduste Arhiiv II, seria, band XV, Tartu, 1934.
18. Kant, E. Quelques problemes concernant la representation de la densite des habitations rurales exemples pris en Estonia. Lund, 1950.
19. Kask, R. Põllumajanduslike maade hindamise küsimusi. "Eesti Kommunist", 1962, 11.
20. Kaufmann, V. Kirde-Eesti rahvastiku rakendatuse probleemidest. Teaduslik nõupidamine Kirde-Eesti majanduse kompleksse arendamise küsimustes. Tallinn, 1962 (teesid).
21. Kaufmann, V. Peipsi-Pihkva basseini rahvastik. Peipsi-Pihkva basseini majanduse arenguperspektiivide uurimisele pühendatud geograafia-alase nõupidamise teesid. Mustvee, 1961.
22. Kaufmann, V. Tõuguressursside paiknemise regionaalsetest iseärasustest Eesti NSV-s. Rakendageograafilise nõupidamise teesid. Tallinn, 1961.
23. Kaufmann, V. Väikelinnade arenguet Eesti NSV-s. Eesti NSV TA toimetised. Ühiskonnateaduste seria, 1963, 2.
24. Kents, J. Eesti. 1937.
25. Klauson, V. Rahva heaolu tõusu nimel. "Eesti Kommunist", 1964, 9.

26. Krepp, E. Valdade majanduslik olukord ja territoriaalne ümberkorraldus Eestis. Tallinn, 1938.
27. Kuldkepp, M. Tõstuslike inimeste reservide probleem. "Konjunktuur" 1939, 1.
28. Kull, E. Eesti NSV tõstuse ja transpordi edusammud. Tallinn, 1955.
29. Käerner, J. Elva minevikus ja olevikus. Elva, 1931.
30. Lillemaa, A. Eesti NSV mullastik. Tallinn, 1958.
31. Lillemaa, A. Eesti NSV mullastikukaart. Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1959. Tallinn, 1960.
32. Maasik, E. Laevandus. Eesti tootmisreservide rakendamise võimalusi. Tallinn, 1937.
33. Madisson, H. Rahvastiku areng Eestis ja mõnes Euroopa riigis. Eesti rahva tulevik. Eesti Eugeenika ja Genealoogia Seltsi toimetised. Tartu, 1935.
34. Maide, H., Ratt, A., Tealane, H. Põllumajandusettevõtete optimaalsest suurusest. "Eesti Kommunist" 1964, 5.
35. I Majandusloendus Eestis, vihk 1-2. Tallinn, 1939 (I MB.).
36. Mellik, A. Asustusevõrmi perspektiivse ümberkujundamise küsimusi Eesti NSV-s. Linnaehituse küsimusi. Tallinn, 1963.
37. Murel, V. Asustuse arengust Peipsi järve läänerannikul. Peipsi-Pihkva basseini majanduse arenguperspektiivide uurimisele pühendatud geograafia-ala nõupidamise teesid. Mustvee, 1961.
38. Müürisepp, K. Kirde-Eesti maavarade kasutamise probleem. Teaduslik nõupidamine Kirde-Eesti majanduse kompleksse arendamise küsimustes. Tallinn, 1962 (teesid).

39. Nõmmik, S. Eesti NSV territooriumi geograafiline asend ja administratiivne jaotus. Tartu, 1961.
40. Nõmmik, S. On the economic regionalization of the Estonian SSR. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 156. Geograafia-alaseid töid IV. Tartu, 1964.
41. Nõu, J. Põllumajanduslikud kutsekoolid ja ettevalmistatud töötajad 1918-1939. Tartu, 1939.
42. Nõukogude Eesti majandus 1940-1960. Tallinn, 1960.
43. Nõukogude Eesti saavutus 20 aasta jooksul. Tallinn, 1960.
44. Ojamaa, V., Rubel, P. Riiginõisad. Tallinn, 1939.
45. Palm, A. Tallinna umbruse puhkekohtade planeerimise printsiipe. Linnahituse küsimusi Eesti NSV-s. Tallinn, 1963.
46. III Põllumajandusloendus 1939, vihk 1. Tallinn, 1940 (III P.).
47. Pärna, K. Põhja-Harjumaa maa-asulastik. Tartu, 1940.
48. II Rahvaloendus Eestis, vihikud 1-4. Tallinn, 1934-1937. (II RE.).
49. Rahvastik talundelis. "Konjunktuur" 1940, 3/4.
50. Rahvastikuprobleeme Eestis. II Rahvaloendus Eestis, vihk IV, Tallinn, 1937 (II RE.).
51. Raik, A. Klimatoloogia rakenduslikke ulesandeid Eesti NSV-s. Rakendusgeograafilise nõupidamises teesid. Tallinn, 1961.
52. Rannes, A. Tööstuse paigutamise sotsialistlikest põhimõttest. "Plaanimajandus" 1946, 1.
53. Ratt, A. Kolhoosi- ja sovhoosikeskuste paiknemist mõjutavad tegurid ning nende majanduslik tähtsus. Nõukogude Eesti majandus 1940-1960. Tallinn, 1960.

54. Rea, T. Eesti NSV linnaliste asulate geneetilise klassifikatsioonist. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 88. Geograafia-alaosid tüüp I, Tartu, 1960.
55. Rea, T. On the ways of development and genetic classification of Estonian urban settlements. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 156. Geograafia-alaosid tüüp IV, Tartu, 1964.
56. Renter, R. Nõukogude Eesti tšžstus tootmistehnilise progressi teel. Tallinn, 1961.
57. Rõgastik, R. Eesti NSV füüsiline geograafia. Tallinn, 1946.
58. Saksa fašistlik okupatsioon Eestis. Tallinn, 1947.
59. Sepre, O. Eesti NSV 1945.a. rahvamajandusplaan. "Plaanimajandus" 1945, 5.
60. Sepre, O. Kodanliku Eesti tšžstus imperialismi eüsteemis. Nõukogude Eesti majandus 1940-1960. Tallinn, 1960.
61. Sepre, O. Tšž jätkamiseks. "Plaanimajandus" 1945, 1/2.
62. Sinberg, T. Uue asundustegevuse areng Eestis. "Konjunktuur" 1936.
63. Talundite kujunemine Eestis. "Konjunktuur" 1940, 3/4.
64. Tarmisto, V. Tšžstuse paigutamise ja linnaliste asulate väljaarendamise probleeme. "Eesti Kommunist" 1962, 5.
65. Tarmisto, V. Tšžstuse perspektiivse paigutamise küsimusi Eesti NSV-s. Vabariikliku majandusteadusliku konverentsi materjalid. Tallinn, 1962.
66. Tomberg, A. Abiellumus, sündimus, suremus ja rahvastiku iive 1938.a. "Eesti Statistika" 1940, 1.
67. Tomberg, A. Linnade ja alevite rahvastik 1937.a. "Eesti Statistika" 1938, 4.

68. Tomberg, A. Suvitajad savituskohtades 1933-1937. ES, 1938, 4.
69. Tomberg, A. Väljaränd 1939.a. "Besti Statistika" 1940, 6.
70. Uustalu, S. The History of Estonian People. London, 1952.
71. Vabar, M. Eesti NSV elektrifitseerimine majandus-geograafilisest aspektist. Eesti Geograafia Seltsi Publikatsioonid. IV. Tallinn, 1962.
72. Veevo, J. TSS organiseerimine ja selle vormide areng Eesti NSV kolhoosides. TRÜ toimetised, 133. Tartu, 1963.
73. Veimer, A. Majandusteaduse ülesanded Eesti NSV rahvamajanduse arendamise perspektiivide valguses. Vabariikliku majandusteadusliku konverentsi materjalid. Tallinn, 1962.
74. Veimer, A. Viie aasta plaani koostamine on üldrahvalik ülesanne. "Besti Kommunist" 1964, 2.
75. Velner, H. Veemajanduse probleemidest Eesti NSV-a. Rakendusgeograafilise nõupidamise teesid. Tallinn, 1961.
76. Weber, E. Ländliches Besitzgefüge und Bevölkerung. Petermanns Geographische Mitteilungen, 1962, 4.
77. Upras, V. Väljavaateid rahvusriigi püsimiseks Eestis. "Akadeemia" 1937, 2.
78. Abika Agitaatorile. Brivaljaanne kaluritele. 1962.
79. "Besti Kommunist" 1961, 1964.
80. "Besti Statistika" 1935, 1939, 1940 (ES).
81. "Besti NSV Teataja" 1945-1957.
82. "Majandusteated", 1940.
83. "Noorte Hääl" 1963, 18. aprill.
84. "Plaanimajandus" 1945, 1946.

85. "Päevaliht" 1940, nr. 8.
86. "Rahva hääl" 1944, 1961-1963.
87. "Sotsialistlik Põllumajandus" 1962, 7.
88. "Statistische Berichte für das Ostland" 1944, 1/4.
89. "Statistische Berichte für den Generalbezirk Estland" 1943, 13(3) (SBE).
90. "Statistische Monatshefte" 1942, 1/2.
91. Анучин, В.А. Теоретические проблемы географии. М. 1960.
92. Асташкин, А.П. Размещение колхозных селений и производственных центров в Эстонской ССР. М. 1960. Автореферат.
93. Болрский, А.Я., Шушерин, П.П. Демографическая статистика. М. 1955.
94. Валентей, Д.И. О строительстве городов в процессе перехода к коммунизму. Вопросы экономики, 1960, 4.
95. Валентей, Д.И. Проблемы народонаселения. М. 1961.
96. Вальма, А. Проблемы реорганизации перевозок в районах тяготения узкоколейной железной дороги Эстонской ССР. Народное хозяйство Эстонской ССР, 2.
97. Вареп, Э. Физико-географическое (ландшафтное) районирование Эстонской ССР. Латвийский Государственный университет им. П. Стучка. Ученые записки т. XXXVII Рига, 1962.
98. Веймер, А. Комплексное развитие и специализация промышленности Эстонского экономического административного района, Таллин, 1961.
99. Давидович, В.Г. О закономерностях и тенденциях городского расселения в СССР. Материалы I Междуведомственного Совещания по географии населения, вып. I, М.-Л. 1961 (МТМ).

100. Давидович, В. Г. О типологии расселения в крупных городах и поселен^{ях} СССР. Вопросы географии, сб. 38, 1956 (ВГ).
101. Норв, П. Сельская местность. М. 1959.
102. Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года. СССР. М. 1962 (ИС).
103. Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года. Эстонская ССР. М. 1962 (ИЭ)
104. Каротамм, Н. Коллективизация сельского хозяйства в Эстонской ССР. М. 1961.
105. Кауфман, В. О типах и функциях поселков и мелких городов в Эстонской ССР. Тезисы докладов совещания экономико-географов Прибалтийских советских республик по вопросам размещения промышленности и развития городов. Вильнюс, 1962 (ТП)
106. Кауфман, В. Трудовые ресурсы в Эстонской ССР. Вопросы использования трудовых ресурсов в народном хозяйстве СССР. Москва, 1963.
107. Кирбельсдорф, Э. В. Города Северо-Запада РСФСР. Вопросы экономико-географического изучения районов и городов СССР. Л. 1962.
108. Ковалев, С. А. Вопросы терминологии в географическом изучении сельского расселения. Вопросы географии, сб. 14. 1949 (ВГ).
109. Ковалев, С. А. Географическое изучение сельского расселения. М. 1960.
110. Ковалев, С. А. Проблемы советской географии сельского расселения. Материалы I Междуведомственного совещания по географии населения, вып. I. М.-Л. 1961 (ИИМ)
111. Ковалев, С. А. Реконструкция сельского расселения и географическая наука. Советская география в период строительства коммунизма. М. 1963.

112. Ковалев, С.А. Сельское расселение. М. 1963.
113. Ковлов, В.С. Естественное движение населения в капиталистических странах Европы. М. 1959.
114. Колотиевский, А.М. О некоторых теоретических вопросах советской географии населения. Тезисы докладов совещания по географии населения Прибалтийских союзных республик и Белоруссии. Рига, 1961 (ТБ).
115. Колотиевский, А.М. Роль природных условий и ресурсов в формировании и развитии городских поселений Западного района СССР. Тезисы докладов совещания экономико-географов Прибалтийских союзных республик по вопросам размещения промышленности и развития городов. Вильнюс, 1962 (ТП).
116. Кудрявцев, О.К. Городское расселение и скоростной транспорт. Материалы I Междуведомственного совещания по географии населения, вып. 4. М.-Л. 1961 (ММ).
117. Ленинград и Ленинградская область в цифрах. Ленинград. 1961.
118. Марксоо, А. Проблемы географии населения в Северо-Восточной Эстонии. Тезисы докладов совещания по географии населения Прибалтийских республик и Белоруссии. Рига, 1961 (ТБ).
119. Марксоо, А. Проблемы формирования и развития Северо-Восточного экономического района Эстонской ССР. Ученые записки Тартуского государственного университета, выпуск 128. Труды по географии П. Тарту, 1962.
120. Мельсайлис, Б. Проблемы использования трудовых ресурсов Прибалтики в перспективе. Известия АН Лат. ССР, 1964, 8.
121. Методологические вопросы экономической географии. М. 1962.

122. Методологические указания на составление схем планировки сельскохозяйственных районов. М. 1962.
123. Москвин, Д.Д. Влияние различных факторов, определяющих уровень жизни, на размещение трудовых ресурсов. Проблемы размещения производительных сил. М. 1960.
124. Народное хозяйство СССР в 1961 году. М. 1962.
125. Невельштейн, Г.С. Территориальные различия естественного движения населения СССР. Материалы I Междугосударственного совещания по географии населения. Вып. 2, М.-Л. 1961 (МГМ).
126. Немчинов, В. Теоретические вопросы размещения. Вопросы экономики, 1961, 6.
127. Немчинов, В.С. Теоретические вопросы рационального размещения производительных сил. От социализма к коммунизму. М. 1962.
128. Особенности и факторы размещения отраслей народного хозяйства СССР. Отв. ред. Фейгин, Я.М. М. 1960.
129. Переведенцев, В. Вопросы территориального перераспределения трудовых ресурсов. Вопросы экономики, 1962, 5 (ВЭ).
130. Плетнев, Э.П. Международная миграция рабочей силы. М. 1962.
131. Покшишевский, В.В. География населения и ее задачи. Известия АН серия географическая 1962, 4.
132. Покшишевский, В.В. Населенные пункты — местные центры и их сопочивения. Вопросы географии, сб. 56. 1962 (ВГ)
133. Покшишевский, В.В. Предмет, состояние и задачи географии населения. Материалы I Междугосударственного совещания по географии населения, вып. I, М.-Л. 1961 (МГМ).
134. Революция первого междугосударственного научного совещания по географии населения. Л. 1962.
135. Саушкин, В.Г. Введение в экономическую географию. М. 1959.

136. Саушкин, В. Г. География населения и смежные науки. Материалы I Междугосударственного совещания по географии населения, вып. 1. М.-Л. 1961 (МГУ).
137. Семевский, Б. Н. Вопросы теории экономической географии. Л. 1964.
138. Смулевич, Б. Я. Критика буржуазных теорий и политики народонаселения. М. 1959.
139. Соби, А. Отношения между демографией и социальными науками. Вопросы философии, 1957.
140. Сонин, М. Я. Воспроизводство рабочей силы и баланс труда. М. 1959.
141. СССР в цифрах в 1963 году. М. 1964.
142. Страментов, А. Е., Бутягин, В. А. Планировка и благоустройство городов. М. 1962.
143. Тарнисто, В. О занятости в промышленности населения городов и поселков Эстонской ССР. Тезисы докладов совещания по географии населения Прибалтийских союзных республик и Белоруссии. Рига, 1961 (ТПБ)
144. Тарнисто, В. О причинах роста городов Эстонской ССР в послевоенный период. Материалы I Междугосударственного совещания по географии населения, вып. 2. М.-Л. 1961 (МГУ)
145. Урланис, Б. Ц. Роддаемость и продолжительность жизни в СССР. М. 1963.
146. Хорев, Б. С. Очерк географии населения и населенных пунктов Горьковской области. Вопросы географии, сб. 56, 1962.
147. Вестник статистики, 1964.